राष्ट्रिय दलित आयोगको

चौथो वार्षिक प्रतिवेदन

आ.व. २०८०/०८१

राष्ट्रिय दलित आयोग

कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल

फो नं. ०१–५४३११४८, ०१–५९०५०४८, ०१–५४३३६५०

ईमेल : info@ndc.gov.np

बेबसाइट : www.ndc.gov.np

देवराज विश्वकर्मा
अध्यक्ष

मीना देवी सोव
सदस्य

टुन्जे कामी (बराइली)
सदस्य

मेहले पार्की
सदस्य

सुन्दर पुर्कुटी
सदस्य

राष्ट्रिय दलित आयोग
National Dalit Commission

प.सं./L.N.:
च.नं./D.N.:

मिति/Date:

राष्ट्रिय दलित आयोग
२०७५

चौथो वार्षिक प्रतिवेदन।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू,
राष्ट्रपतिको कार्यालय,
महाराजगञ्ज, काठमाडौं।

नेपालको संविधानको धारा २९४ बमोजिम राष्ट्रिय दलित आयोगले आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा सम्पादन गरेका काम कारवाहीको वार्षिक प्रतिवेदन सम्माननीय समक्ष प्रस्तुत गरेको छु।

भवदीय,

देवराज विश्वकर्मा
अध्यक्ष
राष्ट्रिय दलित आयोग

ललितपुर, नेपाल | Lalitpur, Nepal
फोन: +९७७-०१-५४३३६५०, ५४३११४८ |Tel.: +977-01-5433650, 5431148
Email: info@ndc.gov.np, Website: www.ndc.gov.np

आयोगको भनाइ

राष्ट्रिय दलित आयोग आयोगको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन तयारी तथा प्रस्तुतिको क्षणमा रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा २९४ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष प्रस्तुत गरिने यस प्रतिवेदन राष्ट्रिय दलित आयोगले एक आर्थिक वर्षमा सम्पादन गरेका कामहरूको विवरणका रुपमा यो तयार गरिने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था छ। चौथो वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न पाउँदा आम नेपाली दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूमा खुशी प्रकट गर्न चाहन्छौं।

संविधानले राष्ट्रिय दलित आयोगलाई आम दलित समुदायको प्रतिनिधिमुलक निकायको रुपमा स्थापित गरेको छ। दलित जनताले युगौंदेखि वर्तमानसम्म भोग्नु परिरहेको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक उत्पीडन र यसले दलित समुदायमा पारेको बहुआयामिक नकारात्मक असरका बारेमा तथ्यसंगत अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्यांकन, समीक्षा र निष्कर्षसहित सरकारलाई सिफारिस गर्ने हुँदा यी सिफारिसहरू सरकारले अभिभावकत्व ग्रहण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। आयोगमा पदाधिकारी हुनु र सिफारिस मात्रै गरिनु यसको औचित्य होइन।

आयोगले समुदायमा पछाडि पारिएका दलितहरूका विषयमा उपयुक्त र तथ्यसंगत सिफारिस प्रतिवेदनका रुपमा सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने र सार्वभौम संसदलाई छलफलका लागि तथा सरकारलाई कार्यान्वयनका लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने स्वतः प्रावधान हो। तर प्रतिवेदन संसदमा प्राथमिकताका साथ छलफल नहुने र सरकारले पनि कार्यान्वयनका लागि सिफारिसलाई महत्वका साथ अगाडि बढाएको देखिदैन। आयोगले गरेका सिफारिस संसदमा पनि छलफल होस् र तीनै तहका सरकारले कार्यन्वयनका लागि आवश्यक नीति, कार्यक्रम र बजेटको व्यवस्था गरोस् भन्ने नै आयोगको मान्यता हो।

सबै हिसावले बहिष्करणमा पारिएका दलित समुदायलाई राज्यको मूलप्रवाहमा ल्याउन वि.सं.२०६४ पछि निजामतीमा प्रवेशका लागि सकारात्मक विभेदको नीति अख्तियार गरिएको पाइन्छ। जनसंख्याको अनुपातलाई हेर्दा दलित आरक्षण १३.४ प्रतिशत हुनुपर्नेमा ९ प्रतिशतको लक्ष्य मात्र राखिएको छ। वि.सं.२०६४ देखि हालसम्म निजामती सेवामा दलित समुदायको सहभागिता २.३७ प्रतिशत पुगेको छ। १६ वर्षमा दलित समुदायको सहभागिता किन यस्तो धिमा गतिमा अघि बढ्यो भन्ने विषयमा अरु ५ वटा संवैधानिक आयोगहरूसँग मिलेर यस आयोगले निजामती सेवामा समावेशिता अवस्था कस्तो छ भन्ने अध्ययन गरेको छ। यद्यपि समावेशिताको विषयलाई विषयान्तर गर्न नयाँ बहस सिर्जना गरिएको छ र "तरमारा" शब्दले उपहास गरिएको छ। युगौंदेखि अवसर पाएका, राज्यसत्ताको चौतर्फी उपयोग गर्नेहरू तरमारा हुन् की एकपटक अवसर उपयोग गर्ने तरमारा हुन् बहस हुँदै जानुपर्दछ। पछि पारिएका सबैलाई मूलप्रवाहमा ल्याउन

सरकारात्मक विभेदको नीति लिइएको छ तर यसको लाभ दलितले मात्रै पाएका छन् भन्ने भाष्य पनि बनाउन खोजिएको हो कि भनी प्रश्न उठ्न थालेको छ। राज्यका बाँकी निकायमा समावेशिताको अवस्थाको बारे पनि अध्ययन गर्ने आयोगको योजना रहेको छ।

मानवको जात मानव नै हो तर अन्धविश्वास, सानो जात र ठूलो जातको भ्रमको कारणले मुलुकमा दैनिक सयौं मानिस विभेदमा पर्नुपर्ने अवस्था अहिले पनि छ। यसको अन्त्यका लागि काम गर्ने आयोगसँग पर्याप्त साधन स्रोत र जनशक्ति नहुँदा यसले अपेक्षित ढंगले काम गर्न सकिरहेको छैन। दलित समुदायको हक अधिकार संरक्षण गर्न सरकारलाई जिम्मेवार बनाउन आयोग प्रयत्नशील छ। निरन्तर प्रयासबाट अवश्य सफल हुन सकिन्छ भन्ने आयोगलाई विश्वास छ। संविधानको धारा ४० कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त कानूनको यथाशिघ्र निर्माण गर्न र धारा २४ को पूर्ण कार्यान्वयनका लागि मौजुदा कानूनको समयानुकूल परिमार्जन गर्ने क्रममा आयोगले सम्बन्धित निकायलाई घचघच्याई रहेको कुरा जानकारी गराउँछौं। सम्मानित अदालतको आदेश समेतलाई मनन गर्दै दलित समुदायको सशक्तीकरण र मूलप्रवाहीकरणका लागि उपयुक्त संरचना, समयसारिणी र बजेटको व्यवस्था गर्न सरकारलाई आयोग अनुरोध गर्दछ।

जसरी व्यवस्था परिवर्तनका लागि राजनीतिक दलविना सम्भव भएन त्यसरी नै समाजको समग्र उन्नति प्रगतिको अवरोधका रुपमा रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछूत प्रथाको अन्त्यका लागि पनि राजनीतिक दल र अन्य सबै वर्ग तथा समुदायको ऐक्यबद्धता (consolidated effort) एवं आ-आफ्नो हैसियतको सक्रिय तथा अपरिहार्य भूमिका रहेकोले छिटोभन्दा छिटो यो कुप्रथा अन्त्यका लागि अभियान चलाउन अपील गर्दछौं।

यो प्रतिवेदन तयारीका लागि सहयोग गर्ने आयोगका सदस्यहरू, तयारी समिति, मस्यौदा समिति, आयोगलाई अत्यावश्यक सूचना दिनुहुने व्यक्ति तथा संस्थाहरू एवम् आयोगका सचिव सहित सबै कर्मचारीहरू जसले प्रतिवेदनलाई यो रुपमा तयार गर्न अहोरात्र खट्नु भयो, सबैलाई धन्यवाद दिँदै आभार प्रकट गर्दछौं। साथै आयोगलाई काम गर्ने सिलसिलामा सहयोग तथा सहकार्य गर्ने सबै सरकारी तथा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सहयोगी व्यक्तिहरूमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

देवराज विश्वकर्मा
अध्यक्ष
एवम्
राष्ट्रिय दलित आयोग परिवार

कार्यकारी सारांश

१. सबै प्रकारको जातीय विभेद तथा छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने उद्देश्यको परिपुरणका लागि नेपालको संविधानको भाग २७, धारा २५५ मा राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन सम्बन्धी र धारा २५६ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। सोही बमोजिम अध्यक्ष र चार सदस्य सहितको आयोग गठन भई सोको काम कारवाहीको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन धारा २९४ बमोजिम पेश गरिएको छ।

२. दलित हक अधिकार सुनिश्चित गर्न संविधान बमोजिमको आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार, नेपाल पक्ष भएका अन्तरार्ष्ट्रिय कानून, अन्य संवैधानिक व्यवस्था र राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ लगायतका अन्य सम्बद्ध ऐन, नियमावली, कार्यविधि, मापदण्ड, दलित अधिकार प्रवर्द्धन सम्बन्धी संयन्त्र तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू निर्धारण गरिएको छ। यी व्यवस्था अनुसार आयोगले आफ्ना काम कारवाही गर्दै आएको छ।

३. राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २ करोड ९१ लाख ६४ हजार ५ सय ७८ मध्ये दलित जनसंख्या ३८ लाख ९८ हजार ९ सय ९० (१३.४ प्रतिशत) रहेकोमा कूल साक्षरता ७६.२ प्रतिशतमा दलित साक्षरता ६७.२ प्रतिशत रहेको, राज्यका विभिन्न निकायहरूमा दलित प्रतिनिधित्व संघीय संसद अन्तर्गतको राष्ट्रिय सभामा ६ जना, प्रतिनिधि सभामा १६ जना र सबै प्रदेश सभामा जम्मा ३० जना मात्र जनप्रतिनिधिहरू रहेका छन्। त्यसैगरी संघीय निजामती सेवामा (तहगत समेत) २.३७ प्रतिशत, नेपाली सेनामा ९.७५ प्रतिशत, नेपाल प्रहरीमा १०.६७ प्रतिशत, सशस्त्र प्रहरी बलमा ८.१ प्रतिशत सहभागिता रहेको छ। जनसंख्याको अनुपातमा राज्यका निकायमा दलितको सहभागिता न्यून रहेकोले सशक्तीकरणका कार्यक्रम सहित समावेशी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ।

४. आयोगका पदाधिकारीबाट जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्था र त्यहाँका सरोकारवाला प्रतिनिधिहरूसँग जातीय विभेद तथा छुवाछूत सम्बन्धी उजुरी र दलित हक, अधिकारका विषयमा अन्तरक्रिया छलफल र अनुगमन भएको र प्राप्त पृष्ठपोषणलाई आयोगमा अभिलेखिकरण गरी सम्बद्ध निकायहरूमा सुझावको रुपमा सिफारिस गरिएको छ।

५. आयोगमा पर्न आएका दलित हक अधिकार हनन, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत लगायतको उजुरी तथा विभिन्न सञ्चार माध्यममा प्रकाशित समाचारका सम्बन्धित विषय अनुसार आ.व. २०८०/०८१ मा दर्ता भएका ५८ उजुरी आवश्यक कारवाहीको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय लगायतका सम्बन्धित निकायमा पत्राचार गरिएको छ। विगत आ.व.हरूमा दर्ता भएका घटनाहरूको तुलनामा उजुरी दर्ता क्रमिक रुपमा बढ्दो रहेको देखिन्छ। आयोगको केन्द्रीयस्तरमा मात्र कार्यालय रहेकोले घटनाको उजुरी दर्ता सहज गर्न अनलाइन उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली विकास गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था छ।

६. आयोगबाट नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह लगायत विभिन्न निकायहरूलाई दलित हक अधिकार सम्बन्धी नीतिगत, कानूनी र कार्यक्रमहरू तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गरिएकोमा उक्त सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको अवस्था सन्तोषजनक नरहेकोले सरकारले आयोगका सिफारिस प्राथमिकता साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

७. आयोगबाट नेपाल सरकार समक्ष गरिएका महत्वपूर्ण नीतिगत सिफारिसहरू विद्यालय शिक्षा विधेयक, २०८०, सोह्रौं योजना, आ.व.२०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रम र बजेट तर्जुमाका लागि आयोगसँग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा सिफारिस गरिएको छ।

८. आयोगले राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ बमोजिम दलित समुदायको पहिचानको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरी दलित थर सूचीकृत गर्न नेपाल सरकार समक्ष स्वीकृतिका लागि सिफारिस गरेकोमा हालसम्म स्वीकृत नभएको अवस्था छ।

९. देशव्यापी छरिएका दलित समुदायसम्म आयोगको भूमिका विस्तार गर्न संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम प्रदेश कार्यालयहरूको स्थापना, आयोगको नीतिगत समन्वय एवं मार्गदर्शनमा रहने गरी दलित समुदाय विकास प्राधिकरण गठन गर्न र आयोगको माग तथा आवश्यकता बमोजिम नेपाल सरकारले बजेट विनियोजन, जनशक्ति र भौतिक श्रोत साधनको व्यवस्था गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ।

१०. नेपालको संविधानको धारा ४० मा दलित हकको विभिन्न उपधाराको पाँच ठाउँमा कानून बमोजिम व्यवस्था गरिनेछ रहेकोमा सो आवश्यक कानूनहरू यथाशीघ्र बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था समेत टडकारो रुपमा देखिएको छ।

विषयसूची

परिच्छेद-१ आयोगको परिचय १
१.१ पृष्ठभूमि १
१.२ आयोगको गठन ३
१.३ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ४
१.४ आयोगको रणनीति ५
१.५ आयोगको संगठन संरचना, दरबन्दी र पदपूर्ति ६
परिच्छेद-२ दलितको हक, हित र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था ८
२.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भएका व्यवस्था ८
२.२ संवैधानिक व्यवस्था ९
२.३ कानूनी व्यवस्था १२
२.४ राज्यका महत्वपूर्ण प्रयास १८
२.५ दलित अधिकार प्रवर्द्धन सम्बन्धी संयन्त्र १९
२.६ राज्यका दलित लक्षित कार्यक्रम १९
परिच्छेद-३ दलितको अवस्था र राज्यका निकायमा प्रतिनिधित्व २४
३.१ दलितको अवस्था २४
३.२ व्यवस्थापिका संसद र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व २७
३.३ न्यायालय, निजामती सेवा र सुरक्षा निकायमा प्रतिनिधित्व २८
३.४ राजनीतिक दलमा प्रतिनिधित्व ३७
परिच्छेद-४ आयोगको वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति ३८
४.१ आयोगबाट सम्पादन भएका मुख्य कार्यक्रम ३८
४.२ आयोगका पदाधिकारीबाट सम्पादन भएका मुख्य गतिविधि ४०
४.३ आयोगमा कार्यान्वयनमा रहेका निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड ६२
४.४ जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धी घटनाका उजुरी र कारवाही ६३

परिच्छेद-५ आयोगका सिफारिस तथा सुझाव र कार्यान्वयनको अवस्था.. ६५

५.१ आयोगका सिफारिस तथा सुझाव.. ६५

५.२ सिफारिस तथा सुझाव कार्यान्वयनको अवस्था.. ८३

परिच्छेद-६ आयोगको आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधनको अवस्था.. ८४

६.१ बजेट, खर्च र प्रगति विवरण.. ८४

६.२ भौतिक श्रोत साधन.. ८६

परिच्छेद-७ आयोगका अवसर, चुनौती र भावी कार्यदिशा.. ८७

७.१ आयोगका अवसर तथा चुनौती.. ८७

७.२ आयोगको भावी कार्यदिशा.. ८९

अनुसूची-१ आयोगको आ.व.२०८०/०८१ को आर्थिक विवरण.. ९२

अनुसूची-२ आयोगमा कार्यरत कर्मचारीको नामावली.. ९७

अनुसूची-३ आयोगबाट प्रकाशित प्रेस विज्ञप्ति.. ९८

अनुसूची-४ आयोगबाट प्रकाशित सचेतनामूलक सामग्री.. १००

अनुसूची-५ निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था एक अध्ययन प्रतिवेदन.. १०१

अनुसूची-६ आयोगबाट सम्पादन गरिएका गतिविधिहरूको झलक.. १३०

परिच्छेद-१
आयोगको परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

विगत लामो कालखण्डदेखि नै नेपाललगायत दक्षिण एशियामा दलित समुदायमाथि जातीय आधारमा छुवाछूत तथा भेदभावजन्य व्यवहार हुँदै आएको पाइन्छ। ई.पू. ३००० भन्दा अगाडि अर्थात् लगभग ६ हजार वर्ष पहिले आर्यहरू भारत प्रवेश गरी त्यहाँका मूलतः द्रविड र आष्ट्रिक जातका मानिसहरूको सामाजिक जीवनमा हस्तक्षेप गरी आफ्नो राज्य स्थापना गरेसँगै आर्यशासित दास व्यवस्थाको थालनी भयो। आर्यहरूको जनसंख्या वृद्धिसँगै राज्यहरूको विभाजन र उनीहरूबीच युद्ध शुरु भयो। युद्धमा पराजित आर्यहरू दासमा फेरिने क्रम बढ्यो। बिजेता आर्यहरूले पराजित सबैलाई श्रमजन्य काम लगाउन थाले। ब्राम्हणले पुरेत्याँई गर्ने, ज्ञान र शिक्षा आर्जन गर्ने, क्षेत्रीले सैनिक तथा प्रशासकीय कार्य गर्ने, वैश्यले पशुपालन, खेती, व्यापार र शुद्रले श्रम, शिल्पकारी र सेवाको काम गर्ने गरी श्रम विभाजन गरियो। श्रम विभाजनको यही क्रम विस्तारै वर्ण व्यवस्थामा रुपान्तरित भयो।

दक्षिण एशियाली उपमहाद्विपको मात्रै नभई संसारकै पुरानो मानिने ऋग्वेद आर्यहरूद्वारा रचित ग्रन्थ हो। यसलाई संकलन र सम्पादन गर्ने काम व्यासले गरेकाले उनको नाम वेदव्यास रहेको धेरैको अनुमान छ। ऋग्वेदका दश मण्डलहरूमध्ये दशौं मण्डलमा पुगेपछि मात्र "त्यस विराट पुरुषको मुख ब्राम्हण, हात क्षेत्रीय, जाङ्घ वैश्य र खुट्टा शुद्र थिए" भनी उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी ती आर्य राज्यहरूमा वर्ण व्यवस्था खडा गरिएपछि करिब १००० वर्षसम्म पनि त्यसभित्र छुवाछूत प्रथा थिएन। शास्त्र पढ्न निषेध थिएन। वर्ण परिवर्तन हुन सक्थ्यो। लगभग इ.पू. ३०० देखि इ.पू. २०० मा आइपुग्दा मात्रै शुद्रको निम्ति श्रम विभाजनलाई अनुल्लंघनीय बनाउन वर्ण व्यवस्थालाई पूर्णतः लागू गरियो। त्यसपछि नै सम्पूर्ण शुद्रलाई दास मान्न र त्यसअनुसार व्यवहार गर्न थालियो। राजा मनु (जन्म लगभग इ.पू.२००) ले छुवाछूतसहितको वर्ण व्यवस्थालाई अत्यन्तै कठोरतापूर्वक कानूनी रुपमै लागू गरे। उनको कालमा आएर "शुद्र, ढोल र नारी यातनाका भागिदार" भन्ने स्तरको कानून स्थापित भयो। इ.पू. ६०० सम्ममा वर्ण व्यवस्थामा छुवाछूतसमेत थप भईसकेको र त्यसलाई राजा मनुले कानूनी रुप दिएर वर्ण व्यवस्थालाई झन कठोर पारे।

यसरी श्रमको विभाजन नै विस्तारै वर्ण व्यवस्थामा फेरिँदै त्यही वर्ण व्यवस्थाको जगमा छुवाछूत प्रथा स्थापना हुन पुग्यो। यो छुवाछूतसहितको वर्ण व्यवस्था विभिन्न कालखण्डमा नेपाल प्रवेश गऱ्यो। नेपालमा लिच्छवीहरूको शासन शुरु भएसँगै वर्ण व्यवस्थाको थालनी गरियो र तत्कालीन बागमती उपत्यकामा चार वर्ण अठार जातको स्थिति कायम गरियो। मल्ल वंशको शासनकालमा पनि बागमती उपत्यकामा चार वर्ण चौंसट्ठी

जातमा समाजलाई विभक्त गरी छुवाछूतलाई कठोरतापूर्वक लागू गरियो। गोरखाका राजा राम शाहले चार वर्ण छत्तीस जातको व्यवस्था कायम गरी श्रेणी विभाजनको काम गरे। शाहकालीन समयमा पृथ्वीनारायण शाहले "असली हिन्दूस्तान" निर्माण गर्ने नारासहित आधुनिक नेपाललाई एकीकरण गरेपछि वर्ण व्यवस्था सिङ्गै नेपालका शासकहरूको जातीय धर्म जस्तो बन्न पुग्यो। छुवाछूतसहितको वर्ण व्यवस्थामा आधारित शाहवंशीय राज्यसत्ताले दलितहरूमाथि पुरानो उत्पीडनलाई मात्र कायम गरेन अझ बढेर क्रमशः मङ्गोलमूलका जातजातिलाईसमेत छुवाछूतयुक्त वर्ण व्यवस्थालाई आफ्नो संस्कृतिको रुपमा अपनाउन प्रेरित र प्रशिक्षितसमेत गऱ्यो।

प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले वि.सं.१९१० मा मुलुकी ऐन जारी गरी पहिलेदेखिको अछूत बनाइएका दलितहरूलाई पानी नचल्ने जातका रुपमा कानूनी मान्यता दिएर त्यहीअनुसारको दण्ड सजायको व्यवस्था गरे। उनले छुवाछूतयुक्त वर्ण व्यवस्थालाई लिखित रुपमै संस्थागत गरे। उक्त ऐनमा व्यक्तिलाई पेशाका आधारमा तागाधारी, मतवाली, छोइ छिटो हाल्नु नपर्ने (पानी नचल्ने) र छोइ छिटो हाल्नु पर्ने (पानी नचल्ने) गरी विभाजन गरिएको छ। नेपालमा आएको वि.सं.२००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनले शहर बजारमा छुवाछूत र विभेद सम्बन्धमा केही मात्रामा खुकुलोपन ल्याए पनि दलितहरूको मुक्तिको निम्ति आधारभूत कदम चाल्न सकेन। वि.सं. २०१७ सालमा पञ्चायती प्रणाली शुरु भएपश्चात राजा महेन्द्रले वि.सं. २०१९ सालमा नेपाललाई हिन्दू अधिराज्य भनी किटान गरी संविधान जारी गरे। वि.सं. २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन जारी गरी ऐनको महल १९अदलको १० नं. मा छुवाछूत र जातपातको आधारमा विभेद गर्न नपाइने उल्लेख त भयो तर त्यसो गरेमा कानूनी सजायको व्यवस्था नहुनाले र त्यही महलमा सनातनदेखि चलिआएको परम्परालाई भेदभाव नमानिने भनी गरिएको व्यवस्थाले त्यो प्रावधान व्यर्थ हुन पुग्यो। यसरी ३० वर्षको पञ्चायतकालभरि दलितको आर्थिक दरिद्रता र अपमानजनक सामाजिक स्थिति कायम रही रह्यो। वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनले पञ्चायती राजनीतिक प्रणालीलाई अन्त्य गरी संवैधानिक राजतन्त्रात्मक संसदीय बहुदलीय प्रणालीको स्थापना गऱ्यो।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा जातपातको आधारमा विभेद गर्न नपाइने स्पष्ट व्यवस्था भयो। केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०४८ ले भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने व्यक्तिलाई दण्ड सजाय हुने व्यवस्था गरेपनि व्यवहारमा पूर्णतः लागू हुन सकेन। वि.सं.२०५८ चैत्र ६ गतेको श्री ५ को सरकारको गठन आदेशबाट राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना भएता पनि यसले संबैधानिक निकायको हैसियत भने वि.सं. २०७२ सालमा संविधान सभाबाट नेपालको संविधान जारी भएपश्चात मात्र प्राप्त गऱ्यो। नेपाललाई वि.सं. २०६३ जेष्ठ २१ गते जातीय छुवाछूत तथा भेदभावमुक्त राष्ट्र घोषणा गरी सोही दिनलाई जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस मनाउन थालिएको हो। वि.सं. २०६८ मा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ लागू भई उक्त ऐनमा जातीय विभेद तथा छुवाछूत गर्नेलाई कैद तथा

जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानको प्रास्तावनामै जातीय विभेद र सबै प्रकारको जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चितता गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ।

१.२ आयोगको गठन

सबै किसिमका जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य गर्दै दलित समुदायको उत्थान र विकाससँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने विषयमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र सुझाव दिने जिम्मेवारी पाएको राष्ट्रिय दलित आयोग संवैधानिक निकाय हो। राष्ट्रिय दलित आयोगले नेपालमा जातीय विभेदको अन्त्य गर्नका लागि राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमको निर्माणमा सक्रिय भूमिका खेल्दै आएको छ। सम्माननीय राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रिय दलित आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्ने र अध्यक्ष तथा सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले ६ वर्षको हुने व्यवस्था रहेको छ। दलित समुदायको मानव अधिकारको सम्मान तथा हक, हितको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा सो समुदायको सशक्तीकरण गर्न तथा जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य गरी राष्ट्र निर्माण तथा विकासको मूल प्रवाहमा प्रभावकारी रूपमा समाहित गर्न यस आयोगको गठन भएको हो।

नेपालमा दलित मानव अधिकार संरक्षण र सशक्तीकरण गर्न तथा जातीय छुवाछूत र भेदभावको अन्त्यका लागि वि.सं. २०५८ चैत्र ६ गते तत्कालीन श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद्को कार्यकारिणी आदेशबाट राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन भएको थियो। नेपालको संविधानको भाग २७ को धारा २५५ को व्यवस्थाबमोजिम राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन भएको र धारा २५६ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा तत् सम्बन्धी अन्य व्यवस्था गर्न नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) को व्यवस्थापिका संसदले राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ बनाएको छ। आयोगका पदाधिकारीको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छः-

क्र.सं.	नाम, थर	पद
१.	देवराज विश्वकर्मा	अध्यक्ष
२.	मीना देवी सोव	सदस्य
३.	टुन्जे कामी	सदस्य
४.	मेहले पार्की	सदस्य
५.	सुन्दर पुर्कुटी	सदस्य

१.३ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधानको धारा २५६ मा भएको व्यवस्थाः-

क. दलित समुदायको समग्र स्थितिको अध्ययन तथा अन्वेषण गरी तत् सम्बन्धमा गर्नुपर्ने नीतिगत, कानूनी र संस्थागत सुधारका विषय पहिचान गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

ख. जातीय छुवाछूत, उत्पीडन र विभेदको अन्त्य गर्दै दलित उत्थान तथा विकासका लागि दलित हितसँग सरोकार राख्ने राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने,

ग. दलित समुदायको उत्थान तथा हितमा भएका विशेष व्यवस्था लगायत दलित हितसँग सम्बन्धित कानूनको प्रभावकारी रूपमा पालना भए वा नभएको विषयमा अनुगमन गरी पालना वा कार्यान्वयन नभएको भए सोको पालना वा कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष सुझाब दिने,

घ. दलित समुदायको अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताहरूमा उल्लेखित व्यवस्था बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदन तयारीका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने,

ङ. दलित समुदायलाई राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न तथा राज्यका सबै अंगहरूमा समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न मौजुदा नीति तथा कार्यक्रमको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

च. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएको वा दलितको हक प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्था विरुद्ध मुद्दा दायर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने।

राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ मा भएको व्यवस्थाः-

नेपालको संविधानको धारा २५६ मा उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ को दफा ३ मा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छः

क. दलित समुदायसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमको समीक्षा, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने,

ख. दलित समुदायको हक, हितको संरक्षण र सम्बर्धन तथा सो समुदायका सशक्तीकरणका लागि दलितसँग सम्बन्धित प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन, अनुसन्धान गरी त्यस्ता कानूनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

ग. दलित समुदायको हक हितको संरक्षण र सम्बर्धन तथा सो समुदायका सशक्तीकरणका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

घ. कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा समुदायको उच निच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेद न्यायोचित ठहराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचार, व्यवहार, अभ्यास वा जातीय भेदभाव, छुवाछूत वा सामाजिक कुरीति विरुद्ध सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गर्ने र त्यस्तो कार्यका लागि प्रचार प्रसार सामग्री तयार गरी वितरण गर्ने,

ङ. दलित समुदायको हक हितको संरक्षण र सम्बर्धन तथा त्यस्तो समुदायको सशक्तीकरणको लागि आवश्यक सूचना, जानकारी एवं चेतनामूलक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने,

च. दलित समुदायको सम्बन्धमा नेपाल पक्ष भएको अर्न्तराष्ट्रिय सन्धि–सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई कार्यान्वयनको लागि आवश्यक सिफारिस गर्ने वा सुझाब दिने,

छ. दलित समुदायको पहिचानका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरी थर सूचीकृत गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

ज. दलित समुदायको हक हितको संरक्षण, सम्बर्धन र सशक्तीकरणका लागि नेपाल सरकार र अन्य संघ संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने चेतनामूलक कार्यक्रमहरूको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने,

झ. आयोगले गरेका सिफारिसको कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन गर्ने गराउने,

ञ. अध्यक्ष, सदस्य तथा आयोगका कर्मचारीको लागि आचारसंहिता बनाई लागू गर्ने वा गराउने,

ट. आयोगको वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने।

१.४ आयोगको रणनीति

क. दीर्घकालीन सोच

अवैज्ञानिक धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक मान्यतामा आधारित चरम जातीय विभेद, भयावह गरिबी र राज्य प्रदत्त सबै किसिमका अवसरहरूबाट शताब्दियौंदेखि वञ्चितीकरणमा पर्दै आएका दलित समुदायलाई राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउनु, समान पहुँच स्थापित गर्नु र दलित मानव अधिकारको रक्षा, आत्मसम्मान जागृत गरी राष्ट्रिय एकता अभिवृद्धिसहित समृद्ध र सुखी नेपालको निर्माण गर्ने।

ख. उद्देश्य

- आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरबाट वञ्चितीकरणमा परेका दलितहरूका लागि मुलुकमा उपलब्ध साधन स्रोत तथा सुविधामा समानुपातिक समावेशी पँहुचको सुनिश्चितता गर्ने,
- दलित समुदायको मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रर्वद्धन गर्ने,
- जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य गरी राष्ट्र निर्माणमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने।

ग. रणनीति

- मुलुकमा उपलब्ध स्रोत साधनहरूमा दलित समुदायको समानुपातिक पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- राज्यका सबै निकायमा हुने निर्णय प्रक्रिया एवं प्रशासनिक संरचनामा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट दलित समुदायको प्रभावकारी भूमिका तथा सहभागिता विस्तार गर्ने,
- जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य व्यवहार अन्त्यका लागि विद्यमान नीति, कानून र कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्यांकन गरी सुधारको लागि सिफारिस गर्ने,
- सबै किसिमका जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य व्यवहारको पूर्ण अन्त्यका लागि सामाजिक सचेतनामूलक कार्यक्रम चलाउने,
- जातीय विभेद र छुवाछूतजन्य सामाजिक व्यवहारको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने तथा कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने।

१.५ आयोगको संगठन संरचना, दरबन्दी र पदपूर्ति

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारबमोजिमका कामकाज गर्न नेपाल सरकारले तपसिलबमोजिमको संगठन संरचना तथा दरबन्दीको व्यवस्था गरी सबै दरबन्दीमा पदपूर्ति गरिएको छः

संगठन संरचनाः-

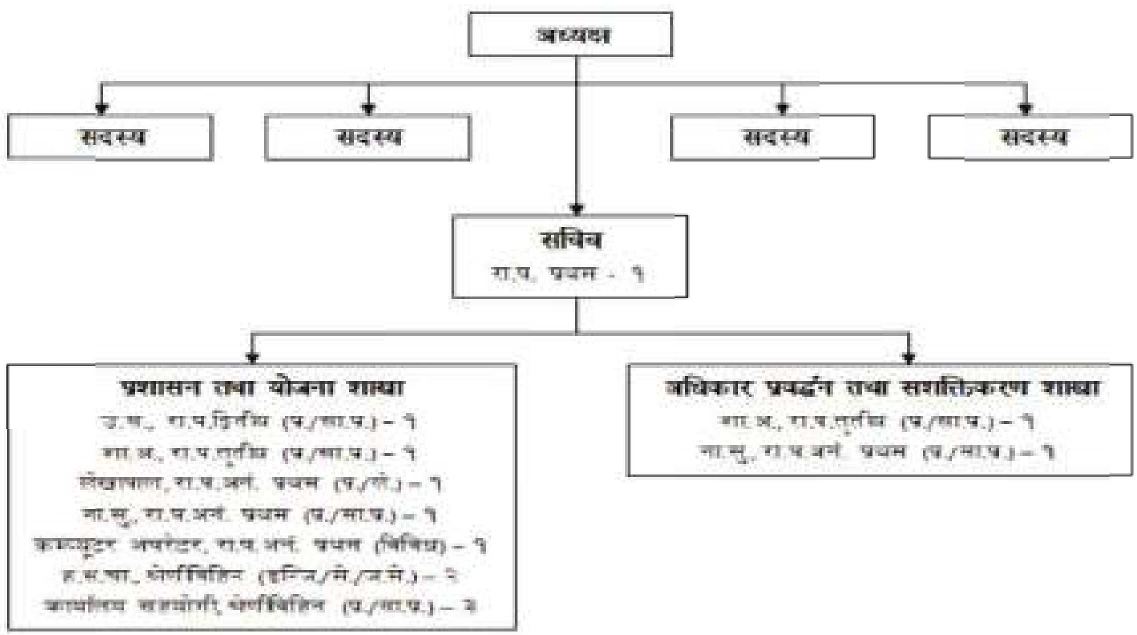

दरबन्दी र पदपूर्तिः-

यस आयोगको आ.व २०८१/८२ को कर्मचारीहरूको दरवन्दी र पदपूर्तिको अवस्था तपसिल बमोजिम रहेको छः

क्र.सं.	पद	श्रेणी	दरबन्दी	पदपूर्ति	रिक्त	कैफियत
१.	सचिव	रा.प.प्र.,(प्र./सा.प्र.)	१	१		
२.	उपसचिव	रा.प.द्वि (प्र./सा.प्र.)	१	२		काजमा १ जना
३.	शाखा अधिकृत	रा.प.तृ.,(प्र./सा.प्र.)	२	२		
४.	लेखापाल	रा.प.अनं.प्रथम, (प्र./लेखा)	१	१		
५.	नायव सुब्बा	रा.प.अनं.प्रथम, (प्र.,सा.प्र.)	२	२		
६.	कम्प्युटर अपरेटर	रा.प.अनं.प्रथम (विविध)	१	१		
७.	हलुका सवारी चालक	श्रेणी विहीन	२	२		
८.	कार्यालय सहयोगी	श्रेणी विहीन	३	३		
	कुल जम्मा		१३	१४		

पुनश्चः-

१. अध्यक्ष, सदस्य र सचिवको सचिवालय तथा अन्य शाखामा रहने कर्मचारी प्रशासन शाखाबाट खटाउन सकिनेछ।

२. आयोगका पदाधिकारी/सदस्य नियुक्त भई पदावधि कायम रहँदासम्म आवश्यक पर्ने निजी सहायक (रा.प.अनं.प्रथम श्रेणी सरहको) प्रत्येक पदाधिकारी/सदस्यलाई १(एक) जनाको दरले दरबन्दी रहने गरी करार सेवाबाट पदपूर्ति गर्न सकिनेछ।

३. आयोगका पदाधिकारी/सदस्य नियुक्त भई पदावधि कायम रहँदासम्म आवश्यक पर्ने हलुका सवारी चालक (श्रेणी विहीन) प्रत्येक पदाधिकारी/सदस्यलाई १ (एक) जनाको दरले दरबन्दी रहने गरी करार सेवाबाट पदपूर्ति गर्न सकिने छ।

४. आयोगका पदाधिकारी/सदस्य नियुक्त भई पदावधि कायम रहँदासम्म आवश्यक पर्ने कार्यालय सहयोगी (श्रेणी विहीन) २ (दुई) जना सदस्यलाई १ (एक) जनाको दरले दरबन्दी रहने गरी करार सेवाबाट पदपूर्ति गर्न सकिनेछ।

५. कम्प्युटर अपरेटर पद स्थायी पदपूर्ति नभएमा करार सेवाबाट पदपूर्ति गर्न सकिनेछ।

६. स्वीपर १ (एक) जनाको लागि बजेट व्यवस्था गरी सेवा करारबाट कार्य संचालन गर्न सकिनेछ।

परिच्छेद-२
दलितको हक, हित र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भएका व्यवस्था

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र, १९४८ को धारा २ मा जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियत जस्ता कुनैपनि आधारमा कुनै किसिमको भेदभाव विना प्रत्येक व्यक्तिलाई घोषणापत्रमा उल्लेखित अधिकार हुने मूल्य र मान्यताप्रति प्रतिवद्धता जनाइएको छ। घोषणापत्रको धारा ६ मा कानूनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र व्यक्तिको रुपमा मान्यता पाउने अधिकार र धारा ७ मा सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान र कुनै पनि भेदभाव विना कानूनको संरक्षणका हकदार हुनेछन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ। सबै व्यक्तिहरूलाई यस घोषणापत्रको उल्लंघन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहन विरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।

सन् १९६० मा विश्वका विभिन्न भागमा घटेका निश्चित भाषीहरू विरुद्ध लक्षित घटनाहरूप्रति तत्काल संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले खेद प्रस्ताव पास गरी जातीय, धार्मिक वा राष्ट्रिय रुपमा घृणा फैल्याउने सबै कार्यको गम्भीर रुपमा आलोचना गरेको थियो। यस्ता कार्यहरू मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र विपरित भएकाले उक्त प्रस्तावको माध्यमबाट सदस्य राष्ट्रहरूलाई यस्ता कार्यहरू रोक्न उपयुक्त संयन्त्रको विकास गर्न आव्हान गरेको थियो।

सन् १९६३ नोभेम्वर २० मा संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी घोषणापत्र पारित गऱ्यो। सोही दिन महासभाले आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्लाई उच्च प्राथमिकताका साथ सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धिको मस्यौदा तयार गर्न आग्रह गऱ्यो। उक्त अख्तियारी बमोजिम महासन्धिको मस्यौदा तयार गरी सन् १९६५ डिसेम्वर २१ मा महासभाले महासन्धि पारित गऱ्यो। यस महासन्धिलाई नेपालले सन् १९७१ जनवरी ३० मा अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बनेको हो।

सबै प्रकारको जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ ले जातीय विखण्डन तथा रंगभेदको निन्दा गर्दछ। यसमा आफ्ना क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका ईलाकाहरूमा यस्ता प्रकृतिका सबै व्यवहारलाई रोक लगाउन निषेध तथा उन्मूलन गर्ने उल्लेख गरेको छ।

रंगभेद अपराधको दमन र दण्डसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३ (Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid, 1973) को धारा १ को उपधारा (२) ले प्रस्तुत महासन्धिका पक्ष

राष्ट्रहरूले रंगभेद अपराध गर्ने संघ, संस्था र व्यक्तिलाई अपराधी घोषणा गर्दछन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ। उक्त अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई नेपालले १२ जुलाई, १९७७ मा अनुमोदन गरेको थियो।

२.२ संवैधानिक व्यवस्था

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले सबै नागरिकलाई कानूनको समान संरक्षण र सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि जात, वर्ण, धर्म, लिङ्ग जातजातिका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने कुराको साथै सरकारी सेवामा समेत नियुक्तिमा भेदभाव नगरिने जस्ता प्रावधानको व्यवस्था गऱ्यो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पहिलो पटक शदिऔंदेखिको छुवाछूतजन्य व्यवहार र जातीय विभेदलाई अपराधका रुपमा स्वीकार गऱ्यो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले जातीय भेदभाव गर्न नपाईने कुराको संवैधानिक प्रत्याभूति गरी नेपालको संवैधानिक इतिहासमा छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकलाई मौलिक हक अन्तर्गत पहिलो पटक किटानी व्यवस्था गऱ्यो।

नेपालको संविधानमा दलित समुदायका लागि विशेष अधिकार सहितको अन्य विभिन्न व्यवस्था गरिएको छ। संविधानमा आयोगलाई संवैधानिक निकायका रुपमा व्यवस्था गरी आयोगको काम, कर्तव्य अधिकारको व्यवस्था सँगै मौलिक हक तथा कर्तव्य, संघीय, प्रदेश तथा स्थानीय व्यवस्थापिका र कार्यपालिका गठन समेतको व्यवस्था गरी देहायबमोजिम दलितको हक, हित र अधिकार सुनिश्चित गरिएको छः

धारा २४ छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक

१. कुनैपनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन।

२. कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गरिने छैन।

३. उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन।

४. जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न पाइने छैन।

५. यस धाराको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।

धारा ४० दलितको हक

१. राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ। सार्वजनिक सेवा लगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ।

२. दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानून बमोजिम छात्रवृत्ति सहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ। प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ।

३. दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ।

४. दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेशा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने हक हुनेछ। राज्यले दलित समुदायका परम्परागत पेशासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवसायमा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिई त्यसका लागि आवश्यक पर्ने सीप र स्रोत उपलब्ध गराउनेछ।

५. राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानून बमोजिम एक पटक जमिन उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।

६. राज्यले आवासविहीन दलितलाई कानून बमोजिम बसोबासको व्यवस्था गर्नेछ।

७. दलित समुदायलाई यस धाराद्वारा प्रदत्त सुविधा दलित महिला, पुरुष र सबै समुदायमा रहेका दलितले समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गर्नु पर्नेछ।

धारा ४२ सामाजिक न्यायको हक

आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ।

राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति तथा दायित्वको धारा ५१(ग)

सामाजिक र सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्बन्धी नीतिअन्तर्गत बुँदा (५) मा समाजमा विद्यमान धर्म, प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त्य गर्ने राज्यको नीति रहेको छ।

संघीय व्यवस्थापिका गठन सम्बन्धी व्यवस्था

१. **धारा ८४ प्रतिनिधि सभाको गठनः** समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व

गराउने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ। त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्नेछ।

२. **धारा ८६ राष्ट्रिय सभाको गठन र सदस्यहरूको पदावधिः** प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा संघीय कानून बमोजिम प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपांगता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक सहित आठ जना गरी निर्वाचित छपन्न जना।

प्रदेश व्यवस्थापिका गठन सम्बन्धी व्यवस्था

धारा १७६ प्रदेश सभाको गठनः समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेश सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ। त्यसरी उम्मेदवारी दिंदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्नेछ।

स्थानीय कार्यपालिका गठन सम्बन्धी व्यवस्था

धारा २१५ गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष सम्बन्धी व्यवस्थाः उपधारा(४) धारा २२२ बमोजिमको गाउँ सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र गाउँ सभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका चार जना महिला सदस्य र उपधारा (५) बमोजिमको योग्यता भएका दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट गाउँ सभाले निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्य समेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हुनेछन्।

धारा २१६ नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख सम्बन्धी व्यवस्थाः उपधारा(४) धारा २२३ बमोजिमको नगर सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र नगर सभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका पाँच जना महिला सदस्य र उपधारा (५) बमोजिमको योग्यता भएका दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट नगर सभाले निर्वाचित गरेका तीन जना सदस्य समेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हुनेछन्।

स्थानीय व्यवस्थापिका गठन सम्बन्धी व्यवस्था

धारा २२२ गाउँ सभाको गठनः (१) प्रत्येक गाउँपालिकामा एक गाउँ सभा रहनेछ। (२) उपधारा (१) बमोजिमको गाउँ सभामा गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित

चारजना सदस्य र धारा २१५ को उपधारा (४) बमोजिम दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिकाका सदस्य रहनेछन्।

धारा २२३ नगर सभाको गठनः (१) प्रत्येक नगरपालिकामा एक नगर सभा रहनेछ। (२) उपधारा (१) बमोजिमको नगर सभामा नगरकार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चारजना सदस्य र धारा २१६ को उपधारा (४) बमोजिम दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाका सदस्य रहनेछन्।

संविधानमा भएका अन्य व्यवस्था

धारा २२० जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समितिः उपधारा (३) जिल्ला सभाले एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसंख्यक सहित बढीमा नौ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्नेछ। जिल्ला समन्वय समितिले जिल्ला सभाको तर्फबाट गर्नु पर्ने सम्पूर्ण कार्य सम्पादन गर्नेछ।

धारा २५७ प्रदेशमा कार्यालय स्थापना गर्न सक्नेः राष्ट्रिय दलित आयोगले आवश्यकता अनुसार प्रदेशमा आफ्नो कार्यालय स्थापना गर्न सक्नेछ।

धारा २६७ उपधारा (३)ः नेपाली सेनामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडा वर्ग तथा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकको प्रवेश समानता र समावेशी सिद्धान्तको आधारमा संघीय कानून बमोजिम सुनिश्चित गरिनेछ।

धारा २६९ उपधारा ४ (ग)ः दलको विभिन्न तहका कार्यकारिणी समितिमा नेपालको विविधतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने गरी समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिएको हुनु पर्छ।

२.३ कानूनी व्यवस्था

जातीय आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, कुरीति, अन्धविश्वास अपराध, बहिष्करण, बञ्चितीकरण र हिंसालाई संवैधानिक र कानूनी रुपमा अन्त्य गर्दै यसलाई निषेध गरिएको छ। सबै जातिका मानिसहरूलाई विना भेदभाव सम्मानित जीवन यापन गर्न सक्षम तुल्याउने नीति सरकारले लिएको छ। मानव समाज विकासको मध्ययुगीन चरणमा भएको श्रम विभाजनलाई आधार बनाएर वा समाजको अन्धविश्वासको आड लिएर शदिऔंदेखि भइरहेको छुवाछूत प्रथाको अन्त्य गर्न सरकारको तत्परता एवं संविधानको प्रस्तावनामा नै सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गरिने व्यवस्था गरिएको छ।

१. नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ दफा ४ मा कुनै सरकारी सेवा वा अरु कुनै सार्वजनिक सेवाको निम्ति कुनै पनि नागरिकमाथि केवल जात, वर्ण, धर्म, लिङ्ग वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने प्रावधान राखियो।
२. गाली बेइज्जती ऐन, २०१६ को दफा ३ ले जात र पेशाको आधारमा बेइज्जती वा होच्याउन नहुने भनी व्याख्या गर्‍यो।
३. मुलुकी ऐन, २०२० मा कुनै पनि नागरिक माथि जात, वर्ण, धर्म, जातजातिका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था भयो।
४. चलचित्र निर्माण (प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६ को दफा ८ (२) ले जातीय छुवाछूतलाई निरुत्साहित गर्‍यो।
५. शिक्षा ऐन, २०२८, विवाह दर्ता ऐन २०२८, लगायतका ऐन निर्माण हुँदा जातीय छुवाछूतको पूर्वाग्रह गरेको पाइदैन। जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३, सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३२, संस्था दर्ता ऐन, २०३४ ले समेत जातीय छुवाछूतलाई निरुत्साहित गर्‍यो।
६. महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४३ को दफा १२ मा स्पष्ट रुपमा धर्म, जाति, वर्ण, लिंगको आधारमा भेदभाव नगरिने व्यवस्थाले कानूनी प्रत्याभूति प्रदान गर्‍यो।
७. सार्वजनिक (अपराध सजाय) ऐन, २०४७ ले सार्वजनिक स्थानमा जथाभावी भेदभाव व्यवहार गर्न निषेध गरे पनि यो किटान गरेको अपराधको परिधिभित्र छुवाछूत तथा विभेद समेटिन सकेन।
८. सार्वजनिक सुधार ऐन, २०४६ को दफा ३(१), दफा ३(२) तथा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा १४ (छ) र (ङ) तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०६० श्रावण १२ गते नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित गरी मुलुकी ऐन अदल को १० क. अन्तर्गत सजाय हुने छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव सम्बन्धी मुद्दालाई यस ऐनको अनुसूची–१ मा समावेश गरी सरकारवादी बनाइएको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव छ। अपराध जाहेरी दरखास्त दिने, अपराध अनुसन्धान र तहकिकात तथा अभियोजन सम्बन्धी कार्यविधि तय गर्ने सवालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को व्यवस्था भयो।
९. समाज कल्याण ऐन, २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को दफा ११ समेतले जातीय छुवाछूतलाई निरुत्साहित गर्ने प्रयास गर्‍यो।
१०. पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८, जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ जातीय छुवाछूत निरुत्साहित गर्न उन्मूख रह्यो।
११. मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३, यातायात सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ र कानूनी सहायता ऐन, २०५४ ले जातीय छुवाछूत कम गर्नको लागि सहयोग पुर्‍यायो।

१२. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, बालश्रम (निषेध नियमित गर्ने) ऐन, २०५६, कमैया श्रम–निषेध गर्ने सम्बन्धी ऐन, २०५८ र राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०५८ ले जातीय विभेदलाई कम गरेको छ। मुलुकी ऐन अदलको १०क. मिति २०६३/०६/२८ मा केहि नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ द्वारा संशोधन भयो। सो महलमा "कसैले कसैलाई जाति पाति, धर्म, वर्ण वा कामको आधारमा छुवाछूत भेदभावपूर्ण वा वहिस्कार वा निषेध गरेमा तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा एक हजार रुपैंयादेखि पच्चीस हजारसम्म सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरियो।"

१३. नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३, राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३, जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ ले पनि जातीय छुवाछूत कम गर्न सहयोग पुऱ्यायो।

१४. सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ ले जातीय छुवाछूतलाई निरुत्साहित गरेको छ। निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दोस्रो संशोधनले निजामती सेवामा दलित समुदायलाई आरक्षणको व्यवस्था गऱ्यो।

१५. वि.सं.२०६८ जेष्ठ १८ गते जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ८३ बमोजिमको व्यवस्थापिका संसदको हैसियतमा संविधान सभाले बनाएको।

१६. मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

क. भाग २ (परिच्छेद -१०) भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर

- **दफा १६० भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुनेः** (१) कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कानून बमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार वा सामान्य कानूनको प्रयोग गर्दा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन।

  (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

- **दफा १६६ जातिपातिको आधारमा छुवाछूत वा अन्य भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुनेः** (१) कसैले कसैलाई प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय, शारीरिक अवस्था वा सामाजिक सम्प्रदायको उत्पत्तिको आधारमा छुवाछूत वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा कुनै सार्वजनिक प्रकृतिका धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न रोक्न वा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको पानी, पधेरो प्रयोग गर्न वञ्चित गर्न वा अन्य कुनै निजी वा सार्वजनिक उपयोग वा सुविधाका कुराको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गर्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ र राष्ट्रसेवकले यस दफामा लेखिएको कसूर गरेमा थप तीन महिनासम्म कैद सजाय हुनेछ।

ख. भाग-३(परिच्छेद-२) गाली बेइज्जती सम्बन्धी कसूर

- **दफा ३०५ गाली गर्न नहुनेः** कसैले कसैलाई गाली गर्न हुँदैन। उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई होच्याउने नियतले बोली वा वचनले अपमानजनक शब्द प्रयोग गरेमा निजले गाली गरेको मानिनेछ। उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

१७. जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन,२०६८ तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) नियमवाली, २०७४

प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज वा अन्य कुनै नाममा उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा छुवाछूत तथा भेदभाव नहुने अवस्था सिर्जना गरी प्रत्येक व्यक्तिको समानता, स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न तथा कुनै पनि स्थानमा गरिने छुवाछूत, बहिष्कार, प्रतिबन्ध, निष्काशन, अवहेलना वा त्यस्तै अन्य मानवता विरोधी भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाई त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी सर्वसाधारणबीच सुसम्बन्ध सुदृढ गर्ने उल्लेख छ।

१८. छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ तथा छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० मा भएको व्यवस्था

- **छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ३(क) मा छात्रवृति दिने सम्बन्धमा भएको व्यवस्था निम्न छः**
  दफा ३ (क) छात्रवृत्ति सुरक्षित गरिनेः नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रवृत्ति मध्ये विपन्न, महिला, अपाङ्ग, जनजाति र दलित तथा तोकिएको दुर्गम क्षेत्रको व्यक्तिलाई तोकिए बमोजिम सुरक्षित गरिने छ।

- **छात्रवृत्ति सम्बन्धी नियमावली, २०६० मा छात्रवृति दिने सम्बन्धमा भएको व्यवस्था निम्न छन्ः**
  उक्त नियमावलीको नियम १०क. छात्रवृत्ति आरक्षण गरिनेः (१) नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रवृत्ति मध्ये पैंतालीस प्रतिशत स्थान सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरेका विपन्न देहायका समुदाय तथा व्यक्तिलाई आरक्षण गरी सो प्रतिशतलाई शत प्रतिशत कायम गरी दलितका लागि नौ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ।

  नियम १०क. (३) मा महिलाका लागि आरक्षित तेत्तीस प्रतिशत स्थान मध्ये तीन प्रतिशत स्थान दलित समुदायका महिला र दुई प्रतिशत स्थान मुस्लिम समुदायको महिलालाई आरक्षण गरिनेछ।

  नियम १०क. (४) मा मधेसी समुदायका लागि आरक्षित बीस प्रतिशत स्थान मध्ये तीन प्रतिशत स्थान मधेसी दलित समुदायका व्यक्तिलाई आरक्षण गरिनेछ।

१९. निजामती सेवा ऐन,२०४९ मा भएको व्यवस्था

निजामती सेवा ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) मा निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैंतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी दलितका लागि नौ प्रतिशत आरक्षण गरिने प्रावधान रहेको छ।

२०.जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

जनस्वास्थ्य सेवा ऐनको दफा १२ मा समान व्यवहार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। दफा १२ को उपदफा (३) मा कुनै पनि स्वास्थ्य संस्थाले कसैलाई निजको उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात जाति, लिङ्ग, पेशा, यौनिक तथा लैङ्गिक पहिचान, शारीरिक वा स्वास्थ्य अवस्था, अपाङ्गता वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा उपचारमा भेदभाव गर्नु, गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेकोछ।

२१. श्रम ऐन, २०७४ मा भएको व्यवस्था

श्रम ऐनको दफा ६ मा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ। दफा ६ को उपदफा (१) मा रोजगारदाताले श्रमिकलाई धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा अन्य त्यस्तै आधारमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्न पाइने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

२२. शिक्षा ऐन, २०२८ मा भएको व्यवस्था

शिक्षा ऐनको दफा ११ मा जिल्ला शिक्षा समितिको गठन गर्दा अभिभावक वा शिक्षाविद्हरू मध्येबाट जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको कम्तीमा एकजना दलित र एकजना महिला सहित तीनजना सदस्य रहने व्यवस्था गरेको छ। शिक्षा ऐनको दफा १६ (ञ) मा संस्थागत विद्यालयले छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरको छ।

दफा १६ (ञ)(१) मा संस्थागत विद्यालयले विद्यालयमा भर्ना भएका कुल विद्यार्थी संख्याको कम्तीमा दश प्रतिशतमा नघट्ने गरी तोकिए बमोजिम विपन्न, अपाङ्ग, महिला, दलित वा जनजाति विद्यार्थीलाई निःशुल्क छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।

२३. स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ मा भएको व्यवस्था

स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा १२ को वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत (ग) को विकास कार्य अन्तर्गतको (३०) मा वडाभित्र आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछि परेका महिला, बालबालिका, दलित, अपागंता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत समुदायको अभिलेख राखी सामाजिक र आर्थिक उत्थान सम्बन्धी काम गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

२४. सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

दफा २९ मा भेदभाव गर्न नपाइने, कसैलाई निजको उत्पत्ति,धर्म, वर्ण, जात जाति, लिङ्ग, समुदाय, पेशा, व्यवसाय, यौनिक तथा लैङ्गिक पहिचान, शारीरिक वा स्वास्थ्य अवस्था, अपाङ्गता, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, वैचारिक आस्था, कुनै रोग वा जीवाणुबाट सङ्क्रमित भएको वा हुने जोखिममा रहेको अवस्था, प्रजनन स्वास्थ्यको रुग्णता (मर्बिडिटि) को अवस्था, व्यक्तिगत सम्बन्ध वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा परिवार नियोजन, प्रजनन स्वास्थ्य, सुरक्षित मातृत्व, सुरक्षित गर्भपतन, आकस्मिक प्रसुति तथा नवजात शिशु, प्रजनन स्वास्थ्य रुग्णता लगायतका महिनावारी सेवा प्राप्त गर्ने अधिकारमाथि कुनै किसिमले भेदभाव गर्न पाइने छैन।

२५. सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ४ मा ज्येष्ठ नागरिक भत्ताः (१) दलित र एकल महिला ज्येष्ठ नागरिकले साठी वर्ष उमेर पूरा गरेपछि र अन्य ज्येष्ठ नागरिकले सत्तरी वर्ष उमेर पूरा गरेपछि सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा नेपाल सरकारले तोके बमोजिमको ज्येष्ठ नागरिक भत्ता पाउनेछन्।

२६. रोजगारीको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ६ मा भेदभाव गर्न नहुनेः कसैले पनि बेरोजगार व्यक्तिलाई रोजगार दिने सम्बन्धमा प्रचलित कानूनले कुनै खास वर्ग वा समुदायको लागि विशेष व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो व्यक्तिको उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात जाति, लिङ्ग, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै कुनै आधारमा भेदभाव गर्न हुँदैन।

२७. बैदेशिक रोजगार ऐन, २०६३ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ९ मा विशेष सुविधा तथा आरक्षण प्रदान गर्नेः (१) वैदेशिक रोजगारमा जाने महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, उत्पीडित, दैवी प्रकोप पीडित तथा दुर्गम क्षेत्रका व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले विशेष सुविधा प्रदान गर्न सक्नेछ। (२) वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा संस्थाले नेपाल सरकारद्वारा तोके बमोजिमको संख्यामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, उत्पीडित वर्ग, पिछडिएको क्षेत्र तथा वर्ग एवं दुर्गम क्षेत्रका व्यक्तिलाई आरक्षण प्रदान गर्नु पर्नेछ।

२८. भूमि सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ५२ (क) मा जमिन उपलब्ध गराउनेः (१) नेपाल सरकारले भूमिहीन दलितलाई एक पटकका लागि तोकिए बमोजिम तीन वर्ष भित्र जमिन उपलब्ध गराउनेछ।

२९. अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ८ मा आर्थिक रुपमा विपन्न, अपाङ्गता भएका र दलित नागरिकलाई निःशुल्क उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ।

३०. प्रहरी नियमावली, २०७१ मा भएको व्यवस्था

प्रहरी नियमावली, २०७१ को नियम (५) प्रहरी सेवालाई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैंतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शत प्रतिशत मानि पन्ध्र प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएकोछ।

३१. सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ मा भएको व्यवस्था

सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ को नियम ५ को उपनियम (२) खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदहरूको पैतालीस प्रतिशत पदसंख्या समावेशीकरणका लागि छुट्याई सो संख्यालाई शत प्रतिशत मानी पन्ध्र प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएकोछ।

३२. प्राइभेट फर्म रजिष्ट्रेशन नियमावली, २०६४ मा भएको व्यवस्था

ऐनको दफा ४ मा महिला, दलित समुदाय र विपन्न वर्गका व्यक्तिलाई एक करोड रुपैंयासम्म पूँजी भएको प्राइभेट फर्म रजिष्ट्रेशन गर्न एकसय रुपैंया दस्तुर लाग्नेछ र एक करोड रुपैंया भन्दा बढी पाँच करोडसम्म पूँजी भएको प्राइभेट फर्म रजिष्ट्रेशन गर्न यस नियम बमोजिम लाग्ने दस्तुरमा पचास प्रतिशत छुट हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको।

२.४ राज्यका महत्वपूर्ण प्रयास

सरकारले संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाको परिपालनाबाट छुवाछूत तथा भेदभावको अन्त्य र यसको मारमा परेका नागरिकहरूको सशक्तीकरणको लागि विभिन्न कालखण्डमा महत्वपूर्ण कदमहरू चालेको छ। जसलाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छः

- वि.सं. २०५८ श्रावणमा सामाजिक रुपमा परम्परादेखि जातीय विभेद तथा छुवाछूत जस्तो अमानवीय व्यवहारको अन्त्यको लागि सरकारले आठ बुँदे नीति तथा कार्यक्रमको घोषणा,
- वि.सं. २०६० सालमा जातीय विभेद तथा छुवाछूत कसुरको गाम्भीर्यता र प्रभावलाई मध्येनजर गरी कसुरलाई सरकारवादी मुद्दाको कोटीमा राखी वि.सं. २०६०/५/१२ मा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित,
- वि.सं. २०६३ साल जेष्ठ २१ गते नेपाललाई जातीय विभेद तथा छुवाछूत मुक्त राष्ट्रको रुपमा घोषणा तथा जेष्ठ २१ गतेलाई जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव उन्मूलन दिवशको घोषणा,
- वि.सं. २०६८ चैत्र २७ गते नेपाल सरकारको मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्धन संयन्त्र, २०६८ जारी भएको छ।

२.५ दलित अधिकार प्रवर्द्धन सम्बन्धी संयन्त्र

नेपालमा कानूनतः छुवाछूत प्रथाको अन्त्य भइसकेता पनि अन्धविश्वास तथा सामाजिक कुसंस्कारका अवशेष विद्यमान रहेको कारण व्यवहारमा दलितमाथि भेदभाव र हिंसाजन्य घटना घटिरहेका छन्। सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक विकास प्रक्रियामा दलित तथा पिछडिएका वर्गको पूर्ण समानुपातिक समावेशी सहभागिताले मात्र मुलुकको सर्वाङ्गीण विकास सम्भव छ। सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्वन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ ले "कानूनका सामु सबै जातजाति समान हुनेछन्" भन्ने प्रमुख अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ। दलितको अधिकार प्रवर्धन र संरक्षण तथा जातीय विभेद एवं छुवाछूत उन्मूलनका लागि प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्य तथा दलितहरूको अधिकार प्रवर्धन संयन्त्र, २०६८ निर्माण गरिएको थियो। हाल जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्धन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ अनुसार केन्द्रीय स्तरमा रहने संयन्त्रमा प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा नेपाल सरकारका मुख्य सचिव र राष्ट्रिय दलित आयोगका अध्यक्ष सदस्य रहेको उच्चस्तरीय समिति, नेपाल सरकारका मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा केन्द्रीय समन्वय समिति र जिल्ला स्तरमा रहने संयन्त्रमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्लास्तरको संयन्त्र रहने व्यवस्था गरिएको छ। यो संयन्त्रले नीतिगत व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्ने तथा नेपालमा जातीय विभेदसँग जोडिएका सवालहरूको कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस कार्यविधिको उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेको छः

क. जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्धनका लागि केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्म उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्ने,

ख. जातीय हिंसा, भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्यका लागि सबै क्षेत्र र तहमा जातीय मूलप्रवाहीकरण हुने गरी सम्बद्ध सरोकारवाला सबैको सहभागितामा कार्ययोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने गराउने,

ग. जातीय भेदभाव र छुवाछूत अन्त्यका लागि हालसम्म प्राप्त उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै विद्यमान जातीय विभेद, असमानता र वञ्चितीकरण निवारणका लागि ठोस तथा व्यवहारिक कार्यक्रमहरू तय गर्ने,

घ. कार्ययोजनामा सम्बद्ध निकायहरूको अपनत्व र जिम्मेवारीपना विकास गर्नका लागि यसको निर्माणका चरणहरूदेखि नै सहभागितामूलक विधिको अवलम्वन गर्ने।

उल्लेखित संयन्त्रहरूको क्रियाशिलताका लागि उक्त कार्यविधि नेपालको संविधान अनुकूल परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा लैजाने तर्फ राज्यको ध्यान जानु पर्छ।

२.६ राज्यका दलित लक्षित कार्यक्रम

वि.सं. २०७८ सालको जनगणना अनुसार पाँच वर्ष माथिका व्यक्तिको साक्षरता दर औसत ७६.२ प्रतिशत हुँदा दलितको भने ६७.४ प्रतिशत मात्र छ। मानव विकास सूचकांकमा दलित समुदाय सबैभन्दा तल छ। राष्ट्रिय योजना आयोग र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास नियोग (UNDP) ले संयुक्त रुपमा सन् २०१४ मा

प्रकाशित गरेको मानव विकास प्रतिवेदनअनुसार पहाडी दलितको गरिबी दर ४३.६ र मधेशी दलितको गरिबी दर ३८.२ प्रतिशत थियो भने पछिल्लो आर्थिक विकासको सूचकांक हेर्दा सरदर गरिबी ३१ प्रतिशत छ भने दलितको गरिबी ४७ प्रतिशत रहेको छ। बाहुन क्षेत्रीको गरिबी १९ र नेवारको गरिबी १४ प्रतिशत मात्र छ। यी सबै आर्थिक, सामाजिक सूचकले दलितहरू सबैभन्दा तल रहेको स्पष्ट देखाएको छ। ब्राह्मण क्षेत्रीको औसत आयु ७३ वर्ष र दलितको औसत आयु ६७ वर्ष छ। मानव अधिकार उल्लंघनबाट सबै भन्दा प्रभावित हुने समुदाय दलित नै हो। यसै सन्दर्भमा समावेशीकरण राज्यको मूल नीति भएको छ। दलित केन्द्रीत राज्यको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा विद्यमान संरचनाहरूमा संघका मन्त्रालय, विभाग, निकाय, समिति, बोर्ड तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी संघ, संस्था, प्रदेशका मन्त्रालय, विभाग, निकाय, समिति, बोर्ड तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी संघ, संस्था, स्थानीय तहका जिल्ला समन्वय समिति लगायत विभिन्न सरकारी कार्यालय, समिति, बोर्ड तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी संघ, संस्था, नगरपालिका, गाउँपालिका, स्थानीय तहमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा संस्था, राष्ट्रिय दलित आयोग, दलित विकास समिति, वादी विकास समिति र क्रियाशील दलित सञ्जाल, दलित समिति तथा दलित नागरिक समाजद्वारा दलित समुदाय लक्षित सशक्तिकरण तथा गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। मुख्य मुख्य दलित लक्षित कार्यक्रमहरू यस प्रकार रहेका छन्:

१. सोह्रौं योजनामा दलित समुदायसँग सम्बन्धित व्यवस्था

लक्षित वर्ग तथा समुदायलाई विशेष संरक्षण गर्ने: अति विपन्न, अशक्त, असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित एवम् वहिष्करण तथा बञ्चितीकरणमा परेका वर्ग, समुदाय र लिङ्गको नागरिकलाई विशेष सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन तथा सार्वजनिक सेवा प्राप्तिमा प्राथमिकता प्रदान गर्ने; रोजगारी तथा आयआर्जनका माध्यमबाट लक्षित वर्ग तथा समुदायको आत्मनिर्भरता अभिवृद्धि गर्ने; सामाजिक सुरक्षा तथा सेवा प्रणालीलाई सर्वव्यापी एवम् दिगो बनाउने; सामाजिक सुरक्षामा देखिएको दोहोरोपना हटाउँदै, योगदान, आवश्यकता र क्षमतामा आधारित सामाजिक सुरक्षाका वैकल्पिक र लागत प्रभावी उपायहरूको अवलम्बन गर्ने।

दलित सशक्तीकरण कार्यक्रम: स्थानीय तहमा छुवाछूत तथा जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी अभियान सञ्चालन गर्नुका साथै दलितको परम्परागत कला र सीपको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने; आय-आर्जनको लागि तालीम, सहुलियतपूर्ण कर्जा, अनुदान, प्राविधिक सहयोग प्रदान गरी दलित घरपरिवारलाई रोजगारी र स्वरोजगारीको अवसर उपलब्ध गराउने र सरकारी सेवामा दलितहरूको सहभागिता बढाउने जस्ता कदम मार्फत दलितको सशक्तीकरण गर्ने।

२. आ.व २०८१/८२ को नीति तथा कार्यक्रममा दलित समुदायसँग सम्बन्धित व्यवस्था

वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवा, दलित, महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको उद्यमशीलता विकास गरी स्थानीय तहमा लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको प्रवर्द्धन र स्तरोन्नति गरिनेछ।

दलित, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख, पिछडिएका क्षेत्र, आर्थिक रुपले विभन्न एवम् अटिजमलगायतका अपाङ्गता भएका तथा बालसुधार गृहमा रहेका विद्यार्थीका लागि शिक्षाको विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। दलित, मुसहर, पिछडा वर्ग, वादी, लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत जाति एवम् लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यको अधिकार सुरक्षित गरिनेछ।

प्राविधिक धारको उच्च शिक्षामा दलित समुदायको पहुँच वृद्धि गर्न दलितलक्षित गरिब तथा जेहनदार छात्रवृत्ति कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ।

वञ्चितीकरणमा परेका वर्गको मूलप्रवाहीकरण एवम् लक्षित समूहको अधिकार संरक्षणका लागि व्यवस्था गरिएका संवैधानिक आयोगहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गरी समावेशी आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गरिनेछ। तराईमधेशका सीमान्तकृत तथा पिछडिएको क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक विकास र सशक्तीकरणका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ।

दलित समुदायको संविधानप्रदत्त अधिकारको प्रत्याभूति, दलित समुदायका रैथाने सिप, ज्ञान र पेशाको आधुनिकीकरणसहित रोजगारी तथा जीविकोपार्जनको सुनिश्चितताका लागि विद्यमान संरचनाहरूलाई एकीकृत गरी दलित, उपेक्षित, उत्पीडित वर्ग उत्थान तथा विकास प्राधिकरणको संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ। दलित समुदायका परम्परागत सिप, ज्ञान र पेशालाई आधुनिकीकरण एवम् व्यवसायिकीकरण गर्न सातवटै प्रदेशमा "शिल्पी उद्यमशीलता विशेष कार्यक्रम" सञ्चालन गरिनेछ।

३. आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को बजेटमा दलित समुदायसँग सम्बन्धित व्यवस्था

भूमिहीन दलित, सुकुम्बासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापन गर्न भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग मार्फत पाँच लाख परिवारलाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराइनेछ।

मुक्त कमलरीको आर्थिक सशक्तीकरणको लागि व्यवसायिक र सीपमूलक तालीम प्रदान गरिनेछ। दलित समुदायको संविधान प्रदत्त अधिकारको प्रत्याभूति गर्न दलितको सशक्तीकरण कार्य गर्ने संरचनालाई एकीकृत गरी दलित, उपेक्षित, उत्पीडित वर्ग उत्थान तथा विकास प्राधिकरणको संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ। दलित समुदायको रैथाने सीप, ज्ञान, पेशाको आधुनिकीकरण गरी रोजगारी सिर्जना र जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रु. २० करोड व्यवस्था गरिएको छ।

४. दलितका लागि छात्रवृत्ति कार्यक्रम

सरकारले आर्थिक वर्ष २०५२/५३ देखि नै शिक्षा मन्त्रालय मार्फत प्राथमिक, निम्न माध्यमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यामिक तहमा र सिमित रुपमा उच्च शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यवासायिक शिक्षामा विभिन्न छात्रवृत्ति प्रदान गर्‍यो। विद्यालयमा विद्यार्थी टिकाइ राख्न र विद्यालय छोड्ने दर कम गर्न आधारभूत तहका वालबालिकालाई दिवा खाजा जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन्।

५. रोजगारीका विशेष कार्यक्रम

स्थानीय तहमा रहने रोजगार केन्द्रमा वेरोजगारी सूची दर्ता भएका मुक्त कमैया, हलिया, हरूवा, चरुवा, कमलरी, सीमान्तकृत र विपन्न समुदाय, अपांगता भएका र खाद्य असुरक्षा भएका क्षेत्रका बेरोजगारलाई लक्षित गरी बजेटमा दलितलाई प्राथमिकतामा राख्दै रोजगारीका विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिदै आएका छन्।

६. सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम

सबै नागरिकलाई गर्भावस्था देखि वृद्धावस्थासम्मको जीवन चक्रलाई सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध गरिने र जसमा पाँच वर्ष मुनिका दलित बालबालिकाहरूलाई पोषण भत्ता र ६० वर्ष उमेर पुगेका दलितहरूलाई वृद्ध भत्ताको व्यवस्था अनुसार सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गरिदै आएको छ। "कोही भोकै पर्दैन, कोही भोकै मर्दैन" भन्ने सरकारको प्रतिवद्धता रहेको छ।

७. अन्तरजातीय विवाह प्रोत्साहन भत्ता

दलित र गैर दलित बीचको अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई पुरस्कृत वा हौसला प्रदान गर्न एकलाख रुपैयाँ प्रोत्साहन भत्ता दिने व्यवस्था ल्याइएको थियो।

८. जनता आवास कार्यक्रम

जनता आवास, सुरक्षित आवास लगायतका कार्यक्रम अन्तर्गत गरिब र दलित बस्तीहरूका दलित परिवारलाई सरकारले आवास निर्माण गरी गरिब दलित परिवारलाई हस्तान्तरण गर्दै आएको छ।

९. जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम

नागरिकलाई मानव अधिकारका आधारभूत पक्षमा सजक र क्रियाशिल बनाउन, जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य एवं मानव अधिकार वहाली गर्न सामाजिक मर्यादा कायम गर्न जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरिदै आएका छन्।

१०. निःशुल्क कानूनी सहायता

राज्यले हिंसा पीडित महिला, अपांग भएका व्यक्ति, दलित बालबालिका र जेष्ठ नागरिकलाई निःशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध गराउदै आएको छ।

११. मुक्त हलिया पुनःस्थापना कार्यक्रम

राज्यले मुक्त हलिया पुनस्थापना संगैहरूवा, चरुवाको पनि पहिचाहन गरी पुनस्थापना गर्ने कार्यक्रम बर्षौदेखि सञ्चालन हुदै आएको छ। यसको सुरुवाती सुदूरपश्चिम र साविकको कर्णालीका केही जिल्लाबाट भएको थियो।

१२. खलो, बालिघरे (बाहुरे) तथा हलिया प्रथा र त्यसको अन्त्य

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को मौलिक हक अन्तर्गतको धारा २९ को शोषण विरुद्धको हकमा प्रत्येक नागरिकलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ भन्नुका साथै उपधारा (२) मा प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा कुनै किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन भन्ने व्यवस्था छ। त्यस्तै उपधारा (४) मा कसैलाई निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन भन्ने व्यवस्था छ। बालिघरे प्रथा, हलिया प्रथा र न्यून ज्यालामा काम गर्नुपर्ने बाध्यता विरुद्ध पीडितहरूलाई शोषण विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ। दास प्रथाको अवशेषको रुपमा रहेको हलिया प्रथाको अन्त्यको घोषणा भएको लामो समय भैसक्दा पनि पुनर्स्थापनाको काम सम्पन्न भएको छैन। अझै पनि छुट हलियाको ठूलो संख्या रहेको छ। नेपाल सरकारद्वारा गठित अध्ययन समितिको प्रतिवेदन लागू गर्न र देशव्यापी रुपमा रहेको बालीघरे प्रथाका पीडितहरूका लागि दलितहरूका परम्परागत सीपहरूको आधुनिकीकरण गर्नुपर्छ।

परिच्छेद-३

दलितको अवस्था र राज्यका निकायमा प्रतिनिधित्व

३.१ दलितको अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २ करोड ९१ लाख ६४ हजार ५ सय ७८ मध्ये दलितको जनसंख्या ३८ लाख ९८ हजार ९ सय ९० (१३.४ प्रतिशत) रहेको छ। जसमा कुल साक्षरता ७६.२ प्रतिशतमा दलितको साक्षरता ६७.२ प्रतिशत रहेको छ। जनगणना अनुसार प्रदेश तथा जिल्लागत कुल जनसंख्या र दलितहरूको संख्या, साक्षरता तथा अक्सर रोजगार (आर्थिक रुपले अक्सर सक्रिय मध्ये) को संख्याको विवरण यस प्रकार रहेको छः

क्षेत्र	नेपाल			दलित जनसंख्या			दलितको %	साक्षरता		अक्सर रोजगार (आर्थिक रूपले अक्सर सक्रिय मध्ये)*	
	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला		नेपाल	दलित	नेपाल	दलित
नेपाल	२९१६४५७८	१४२५३५५१	१४९११०२७	३८९८९९०	१८६९४३९	२०२९५५१	१३.४	७६.२	६७.४	९३.०	९२.०
प्रदेश											
कोशी	४९६१४१२	२४१७३२८	२५४४०८४	४८१५४७	२३३३९५	२४८१५२	९.७	७९.७	७६.४	९४.८	९४.२
मधेश	६११४६००	३०६५७५१	३०४८८४९	१००६९२९	४९९६०६	५०७३२३	१६.५	६३.५	७७.९	९१.७	९१.७
बागमती	६११६८६६	३०४८६८४	३०६८१८२	३५९५११	१७७३३१	१८२१८०	५.९	८२.१	७२.४	९४.१	९१.९
गण्डकी	२४६६४२७	११७०८३३	१२९५५९४	४४७८४४	२०७२९६	२४०५४८	१८.२	८१.७	७०.०	९२.६	९४.३
लुम्बिनी	५१२२०७८	२४५४४०८	२६६७६७०	७३५१५०	३४५२२४	३८९९२६	१४.४	७८.१	७३.३	९१.९	९०.८
कर्णाली	१६८८४१२	८२३७६१	८६४६५१	३९६२३५	१९०६१९	२०५६१६	२३.५	७६.१	४९.१	९२.५	९१.३
सुदुरपश्चिम	२६९४७८३	१२७२७८६	१४२१९९७	४७१७७४	२१५९६८	२५५८०६	१७.५	७६.२	७२.३	९२.०	९०.५
जिल्ला											
ताप्लेजुङ	१२०५९०	६०७७३	५९८१७	८४१३	४११२	४३०१	७.०	८२.२१	७९.७	९४.८	९१.७
संखुवासभा	१५८०४१	७९५७९	७८४६२	१३४२३	६५४४	६८७९	८.५	७९.७०	७६.८	९७.५	९७.३
सोलुखुम्बु	१०४८५१	५२७४७	५२१०४	८५७१	४२०४	४३६७	८.२	७६.९५	७२.६	९६.४	९६.५
ओखलढुङ्गा	१३९५५२	६८०८०	७१४७२	१५१७४	७२५०	७९२४	१०.९	७३.८९	६९.९	८९.१	८८.५
खोटाङ	१७५२९८	८६६३७	८८६६१	१९६६७	९४७८	१०१८९	११.२	७५.९९	७१.२	९७.२	९६.३

भोजपुर	१५७९२३	७८२११	७९७१२	१४९५७	७२२६	७७३१	९.५	७८.८७	७३.५	९७.७	९७.६
धनकुटा	१५०५९९	७३८२४	७६७७५	१०९०६	५२३७	५६६९	७.२	८१.३६	७५.९	९७.६	९७.२
तेह्रथुम	८८७३१	४३५८१	४५१५०	८२२३	३९७३	४२५०	९.३	८१.९४	७७.०	९६.५	९६.१
पाँचथर	१७२४००	८५६८३	८६७१७	१०२२८	५०२५	५२०३	५.९	८२.२९	७९.०	९६.५	९७.३
ईलाम	२७९५३४	१३९४३१	१४०१०३	१५३०२	७३९३	७९०९	५.५	८३.३७	७९.३	९६.८	९६.४
झापा	९९८०५४	४७८५०९	५१९५४५	६९३३७	३३१७३	३६१६४	६.९	८२.८३	७९.१	९४.७	९४.३
मोरङ	११४८१५६	५५७५१२	५९०६४४	१३४८९७	६५७८७	६९११०	११.७	७८.६१	६५.३	९४.१	९३.५
सुनसरी	९२६९६२	४४९०२३	४७७९३९	१०९२१९	५३३१४	५५९०५	११.८	७८.१०	६३.८	९२.४	९३.०
उदयपुर	३४०७२१	१६३७३८	१७६९८३	४३२३०	२०६७९	२२५५१	१२.७	७७.१७	७०.४	९४.९	९४.८
ससरी	७०६२५५	३५१३६८	३५४८८७	१७१८१७	८४९८४	८६८३३	२४.३	६७.६९	५२.५	९१.५	९२.०
सिराहा	७३९९५३	३६३७२४	३७६२२९	१६४९७५	७९६३४	८५३४१	२२.३	६५.११	४९.२	९२.१	९१.४
धनुषा	८६७७४७	४२९८९३	४३७८५४	१४९६०८	७२३४२	७७२६६	१७.२	६५.२२	४९.६	९२.१	९०.९
महोत्तरी	७०६९९४	३४९१५९	३५७८३५	११९६३१	५८४०५	६१२२६	१६.९	५९.७७	४५.३	८९.२	८८.०
सर्लाही	८६२४७०	४३५१३१	४२७३३९	१२२१८६	६१६५५	६०५३१	१४.२	६०.३१	४४.२	९०.२	८८.४
रौतहट	८१३५७३	४०८४०३	४०५१७०	१०८४१६	५४७७८	५३६३८	१३.३	५७.७५	४६.७	९२.२	९२.५
बारा	७६३१३७	३८९७८७	३७३३५०	८९२११	४५९२७	४३२८४	११.७	६४.५४	५२.०	९२.५	९२.६
पर्सा	६५४४७१	३३८२८६	३१६१८५	८१०८५	४१८८१	३९२०४	१२.४	६९.१२	५३.८	९३.२	९३.८
दोलखा	१७२७६७	८३७२०	८९०४७	१४८६३	७१५०	७७१३	८.६	७२.३१	७१.०	९५.०	९४.९
सिन्धुपाल्चोक	२६२६२४	१२९२०५	१३३४१९	१९२६४	९२२४	१००४०	७.३	६८.०४	६७.१	९४.८	९४.४
रसुवा	४६६८९	२४०३५	२२६५४	१४१२	७३७	६७५	३.०	६९.६०	७१.४	९२.०	९३.६
धादिङ्ग	३२५७१०	१५९०४८	१६६६६२	३८५०९	१८१३८	२०३७१	११.८	७२.४०	६९.६	९५.८	९५.१
नुवाकोट	२६३३९१	१२८९९८	१३४३९३	१८५३९	८९१६	९६२३	७.०	६९.०७	६८.३	९५.५	९५.७
काठमाडौं	२०४१५८७	१०३५७२६	१००५८६१	७३७०९	३८७२६	३४९८३	३.६	८९.२३	८५.२	९२.८	९२.९
भक्तपुर	४३२१३२	२१८४१८	२१३७१४	१२०१८	६३०३	५७१५	२.८	८७.९६	८४.२	९३.७	९३.१
ललितपुर	५५१६६७	२७७१३१	२७४५३६	१९५२०	१००२६	९४९४	३.५	८८.०८	८५.६	९३.५	९३.९
काभ्रेपलाञ्चोक	३६४०३९	१७८९०९	१८५१३०	२३०२७	११०२२	१२००५	६.३	७५.६८	७१.२	९६.५	९६.१
रामेछाप	१७०३०२	८०८२४	८९४७८	१५५८१	७४०१	८१८०	९.१	६८.१२	६७.५	९४.५	९४.९
सिन्धुली	३०००२६	१४७०६५	१५२९६१	३७५८२	१८२७७	१९३०५	१२.५	७२.५९	६८.३	९४.९	९३.४
मकवानपुर	४६६०७३	२३३८१६	२३२२५७	२००७५	१००६८	१०००७	४.३	७७.८२	७७.५	९४.५	९४.३
चितवन	७१९८५९	३५१७८९	३६८०७०	६५४१२	३१३४३	३४०६९	९.१	८३.६८	८०.५	९४.०	९४.३
गोरखा	२५१०२७	११८१५५	१३२८७२	४२७६१	१९६९१	२३०७०	१७.०	७२.३७	७२.५	९५.६	९४.९
मनाङ	५६५८	३१९२	२४६६	३९२	२४६	१४६	६.९	७८.३६	८९.०	९०.९	९१.७

मुस्ताङ	१४४५२	७९३४	६५१८	२५००	१३०१	११९९	१७.३	७५.०५	८०.८	९६.६	९६.२
म्याग्दी	१०७०३३	५२१५३	५४८८०	२७९७६	१३१९४	१४७८२	२६.१	७९.७०	७४.८	९४.६	९३.३
कास्की	६०००५१	२९२७९१	३०७२६०	१००५९८	४८०२८	५२५७०	१६.८	८७.७३	८२.८	९१.३	९१.५
लमजुङ	१५५८५२	७४०७७	८१७७५	२९१४४	१३६४४	१५५००	१८.७	७७.४९	७३.८	९३.१	९१.५
तनहुँ	३२११५३	१५००९४	१७१०५९	५४३३४	२४६४७	२९६८७	१६.९	८१.६०	७९.३	९४.२	९३.८
नवलपरासी - पूर्व	३७८०७९	१७७८८७	२००१९२	४०४०२	१८६९७	२१७०५	१०.७	८२.३५	७८.९	९३.१	९१.५
स्याङ्गजा	२५३०२४	११६६७८	१३६३४६	४३३२३	१९४२९	२३८९४	१७.१	८१.६७	७८.६	९१.२	९०.८
पर्वत	१३०८८७	६१६७८	६९२०९	३४४७०	१५९४५	१८५२५	२६.३	८०.१२	७५.४	८९.६	८८.६
बागलुङ	२४९२११	११६१९४	१३३०१७	७१९४४	३२४७४	३९४७०	२८.९	७९.९७	७६.०	८९.७	८८.५
रुकुम-पूर्व	५६७८६	२७५१६	२९२७०	१२०३५	५८०५	६२३०	२१.२	७१.३५	६७.६	९५.२	९४.९
रोल्पा	२३४७९३	१०९८७१	१२४९२२	४००२४	१८२०३	२१८२१	१७.०	७५.६३	७२.८	९३.७	९३.८
प्युठान	२३२०१९	१०४१३२	१२७८८७	४९४०९	२११६६	२८२४३	२१.३	८०.१३	७७.३	९१.७	८९.९
गुल्मी	२४६४९४	११२०२५	१३४४६९	५६०५८	२४६२१	३१४३७	२२.७	८०.३४	७६.०	८९.४	८७.०
अर्घाखाँची	१७७०८६	८०६७२	९६४१४	३९७६९	१७४३८	२२३३१	२२.५	८०.०५	७६.३	९१.५	९०.६
पाल्पा	२४५०२७	११२७६१	१३२२६६	३०२२३	१३२३४	१६९८९	१२.३	८३.६७	८१.१	९५.५	९५.०
नवलपरासी - पश्चिम	३८६८६८	१८८१८२	१९८६८६	६१३०२	२९८५६	३१४४६	१५.८	७७.९७	७१.८	९०.८	९०.२
रुपन्देही	११२१९५७	५५०४७८	५७१४७९	१३२९३९	६४७३८	६८२०१	११.८	८१.२३	७५.३	९१.०	९१.०
कपिलवस्तु	६८२९६१	३३४६८७	३४८२७४	९८६६४	४८४८६	५०१७८	१४.४	७१.८२	६३.८	९०.७	९०.६
दाङ्ग	६७४९९३	३२०५७३	३५४४२०	८०३९१	३७३४३	४३०४८	११.९	८१.४०	७८.८	९२.४	९१.२
बाँके	६०३१९४	२९६७४५	३०६४४९	८३९९२	४१०९३	४२८९९	१३.९	७३.४०	६८.१	९१.१	८९.८
बर्दिया	४५९९००	२१६७६६	२४३१३४	५०३४४	२३२४१	२७१०३	१०.९	७६.८५	७६.४	९४.१	९१.५
डोल्पा	४२७७४	२१३७१	२१४०३	५९०६	२९८९	२९१७	१३.८	६७.०२	६७.४	९२.१	९२.२
मुगु	६४५४९	३२३८१	३२१६८	१४३९१	७१९९	७१९२	२२.३	६८.०९	६४.९	९६.३	९६.३
हुम्ला	५५३९४	२७८८६	२७५०८	९३०९	४६८८	४६२१	१६.८	६३.८४	५८.३	९०.१	८५.८
जुम्ला	११८३४९	५९२२८	५९१२१	२१०८६	१०४२०	१०६६६	१७.८	७०.२०	६४.०	९२.७	९०.४
कालीकोट	१४५२९२	७२२४५	७३०४७	४११२७	२०३०५	२०८२२	२८.३	७२.७२	६९.८	९१.९	९०.७
दैलेख	२५२३१३	१२०७७४	१३१५३९	७०६८९	३३०५०	३७६३९	२८.०	७५.५०	७०.७	९०.९	९०.४
जाजरकोट	१८९३६०	९४०६३	९५२९७	५५४१३	२७२८०	२८१३३	२९.३	७५.५०	७०.९	९४.६	९४.५
रुकुम - पश्चिम	१६६७४०	८१०९१	८५६४९	३४९५०	१६९८६	१७९६४	२१.०	७५.७४	७२.६	८९.२	८७.६
सल्यान	२३८५१५	११४९८२	१२३५३३	३८४९७	१८३७८	२०११९	१६.१	७७.३०	७४.२	९३.५	९३.४
सुर्खेत	४१५१२६	१९९७४०	२१५३८६	१०४८६७	४९३२४	५५५४३	२५.३	८२.७१	७८.८	९३.१	९३.०

बाजुरा	१३८५२३	६७०७०	७१४५३	३५७८३	१७०६२	१८७२१	२५.८	७१.२४	६७.५	९१.३	८९.५
बझाङ	१८९०८५	८८४७०	१००६१५	२९३१३	१३६४२	१५६७१	१५.५	७०.५४	६७.७	९३.०	९२.७
दार्चुला	१३३३१०	६४४२४	६८८८६	१७३४०	८३९२	८९४८	१३.०	७७.७७	७३.९	९०.५	८६.५
बैतडी	२४२१५७	११३८६४	१२८२९३	५२६०७	२४८१२	२७७९५	२१.७	७६.७९	७४.७	८९.३	८८.५
डडेल्धुरा	१३९६०२	६५८९३	७३७०९	३१६१९	१४५२५	१७०९४	२२.६	७८.१९	७४.९	९०.५	८९.६
डोटी	२०४८३१	९३६०४	१११२२७	४९६३७	२१९९७	२७६४०	२४.२	७०.७४	६६.३	९१.३	८९.९
अछाम	२२८८५२	१०५३१९	१२३५३३	६५७०१	२९८०३	३५८९८	२८.७	७२.६४	६८.४	९५.१	९४.४
कैलाली	९०४६६६	४३३४५६	४७१२१०	१२०५१८	५४५४७	६५९७१	१३.३	७७.६१	७४.८	९१.८	८८.८
कञ्चनपुर	५१३७५७	२४०६८६	२७३०७१	६९२५६	३११८८	३८०६८	१३.५	७९.६४	७६.४	९३.०	९१.७

* १० वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेरका अक्सर रोजगारमा रहेको जनसंख्या र सोही उमेर समूहका अक्सर आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्याको समानुपात प्रतिशत। अक्सर रोजगार जनसंख्याको गणना गर्दा व्यक्तिले काम गरेको समय काम नगरेको समयभन्दा बढी भएको कुल जम्मा जनसंख्यालाई अक्सर रोजगारमा रहेको जनसंख्या मानिन्छ। अक्सर आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्यालाई अक्सर रोजगार र अक्सर बेरोजगार गरी दुई समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ। (काम गरेको महिना + काम खोजेको अवधि >= ६ महिना)

स्रोतः राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

३.२ व्यवस्थापिका संसद र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व

मूलुकमा विभिन्न मितिमा सम्पन्न निर्वाचन अनुसार प्रत्यक्ष तथा समानुपातिक जननिर्वाचित दलित प्रतिनिधिहरूको विवरण उल्लेख गरिएको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार कुल जनसंख्यामा दलित जनसंख्या १३.४ प्रतिशत रहेकोमा सोही बमोजिम दलित समुदायको प्रतिनिधित्व प्रतिनिधि सभामा कम्तीमा ३६ जना हुनुपर्नेमा १६ जना मात्र रहेको र प्रदेश सभामा कम्तीमा ७३ जना हुनुपर्नेमा ३० जना मात्र दलित समुदायका जनप्रतिनिधिहरू रहेका छन्।

क्र.सं.	साल (वि.सं.)	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	२०१५	०	३	३
२.	२०१६ देखि २०४७ सम्म	०	६	६
३.	२०४८ देखि २०६२ सम्म	०	९	९
४.	पुनर्स्थापित व्यवस्थापिका संसद, २०६३	६	१२	१८
५.	पहिलो संविधान सभा, २०६४	२१	२८	४९
६.	दोस्रो संविधान सभा, २०७०	२२	१८	४०

क्र.सं.	साल (वि.सं.)	महिला	पुरुष	जम्मा
७.	संघीय संसद -राष्ट्रियसभा, २०७४	०	७	७
८.	संघीय संसद -प्रतिनिधिसभा, २०७४	१३	६	१९
९.	प्रदेश सभा (७ वटै प्रदेश), २०७४	२१	८	२९
१०.	संघीय संसद -राष्ट्रिय सभा, २०७९	०	६	६
११.	संघीय संसद -प्रतिनिधि सभा, २०७९	८	८	१६
१२.	प्रदेश सभा (७ वटै प्रदेश), २०७९	२२	८	३०

स्रोतः राष्ट्रिय दलित आयोगको तेस्रो प्रतिवेदन

३.३ न्यायालय, निजामती सेवा र सुरक्षा निकायमा प्रतिनिधित्व

न्यायाधीशहरूको विवरण

न्यायालयमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्वको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ। जसमा जिल्ला अदालत तर्फ १.५ प्रतिशत, उच्च अदालत तर्फ २.११ प्रतिशत र सर्वोच्च अदालतमा कुनै पनि **न्यायाधीशको** प्रतिनिधित्व रहेको देखिदैन।

क्र.सं.	विवरण	जम्मा न्यायाधीश संख्या	दलित समुदायको न्यायाधीश संख्या	प्रतिशत
१.	सर्वोच्च अदालत	१७	०	०
२.	उच्च अदालत	१४२	३	२.११
३.	जिल्ला अदालत	२५०	३	१.५
	जम्माः	४०९	६	१.४७

स्रोतः सर्वोच्च अदालत

निजामती कर्मचारीको विवरण

निजामती सेवा ऐन, २०४९ बमोजिम निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैंतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शत प्रतिशत मानी दलितलाई नौ प्रतिशत छुट्याईएको

छ। कुल जनसंख्याको दलित जनसंख्या १३.४ प्रतिशत अनुसार अझै पनि निजामती सेवामा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व कम भएकोले दलित समावेशितालाई निरन्तरता दिँदै निजामती सेवामा दलितहरूको सहभागिता बढाउन दलितका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा लगायत सशक्तीकरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। श्रेणीगत र तहगत रुपमा निजामती कर्मचारीको विवरण देहाय बमोजिम छः

श्रेणीगत रुपमा कर्मचारीको विवरणः

विशिष्ट श्रेणी			रा.प.प्रथम श्रेणी			उप सचिव			शाखा अधिकृत			राजपत्र अनंकित			श्रेणी विहिन			कुल जम्मा		
कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत
६४	०	०	६६१	३	०.४५	३०६०	३०	०.९८	८४३७	१७४	२.०६	२०६४४	४७२	२.२८	१२४३७	१७६	१.४१	४५३०३	८५५	१.८८

स्रोतः राष्ट्रिय किताबखाना (निजामती)

तहगत रुपमा कर्मचारीको विवरणः

क्र. सं.	एघारौं/बाह्रौं तह			आठौंदेखि दशौंसम्म			छैटौं/सातौं			सहायकस्तर			कुल जम्मा		
	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत	कुल	दलित	दलित प्रतिशत
१	१६७	२	०.६२	२८४९	४८	१.६८	११८६४	१६६	१.३९	२४८५०	९४४	३.७९	३९७३०	११६०	२.९१

स्रोतः राष्ट्रिय किताबखाना (निजामती)

नेपाली सेना

नेपाली सेना तर्फ कुल सेनामध्ये दलितको साधारण तर्फ १०.२५ प्रतिशत र प्राविधिक तर्फ ४.२९ प्रतिशत गरी जम्मा ९.७५ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी अधिकृतस्तरमा साधारण तर्फ १.२२ प्रतिशत र प्राविधिक तर्फ १.४७ प्रतिशत गरी जम्मा १.२९ प्रतिशत मात्र रहेको छ। सहायकस्तर र श्रेणी विहिन तहको सेनाको संख्याको प्रतिशतको तुलनामा अधिकृतस्तरको संख्या प्रतिशत ज्यादै न्यून रहेको देखिन्छ।

क्र. सं.	विवरण	अधिकृत स्तरको संख्या			सहायक स्तरको संख्या			श्रेणी विहिनको संख्या			कुल जम्मा			कैफियत
		कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	
१	साधारण तर्फ	३५०५	४३	१.२२	७५०७४	७३००	९.७२	४८११	१२०२	२४.९८	८३३९०	८५४५	१०.२५	
२	प्राविधिक तर्फ	११५७	१७	१.४७	६४६१	३१०	४.७९	-	-	-	७६१८	३२७	४.२९	
	कुल जम्मा	४६६२	६०	१.२९	८१५३५	७६१०	९.३३	४८११	१२०२	२४.९८	९१००८	८८७२	९.७५	

स्रोतः रक्षा मन्त्रालय, सिंहदरबार

सशस्त्र प्रहरी बल

सशस्त्र प्रहरी बल तर्फ कुल सशस्त्र प्रहरीमध्ये दलित प्रहरी कर्मचारीहरूको संख्या प्रतिशत प्रशासन तर्फ ८.१९ र प्राविधिक तर्फ ३.५५ गरी जम्मा ८.१० प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी अधिकृतस्तरमा प्रशासन तर्फ १.०८ प्रतिशत र प्राविधिक तर्फ २.३१ प्रतिशत गरी जम्मा १.२० प्रतिशत मात्र रहेको छ। सहायकस्तर र श्रेणी विहीन तहको संख्याको प्रतिशत तुलनामा अधिकृतस्तरको संख्या प्रतिशत ज्यादै न्यून रहेको देखिन्छ।

क्र. सं.	विवरण	अधिकृत स्तरको संख्या			सहायक स्तरको संख्या			श्रेणी विहिनको संख्या			कुल जम्मा			कैफियत
		कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	
१	प्रशासन तर्फ	१४८७	१६	१.०८	३२०५२	२६०२	८.१२	१९२९	२८८	१४.९३	३५४६८	२९०६	८.१९	
२	प्राविधिक तर्फ	१७३	४	२.३१	५५९	२२	३.९४	-	-	-	७३२	२६	३.५५	
	कुल जम्मा	१६६०	२०	१.२०	३२६११	२६२४	८.०५	१९२९	२८८	१४.९३	३६२००	२९३२	८.१०	

स्रोतः सशस्त्र प्रहरी बल

नेपाल प्रहरी

नेपाल प्रहरी तर्फ कुल प्रहरीमध्ये दलित प्रहरी कर्मचारीको संख्या प्रतिशत प्रशासन तर्फ १०.७६ र प्राविधिक तर्फ ९.४७ गरी जम्मा १०.६७ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी अधिकृतस्तरमा प्रशासन तर्फ ३.८८ प्रतिशत र प्राविधिक तर्फ २.३६ प्रतिशत गरी जम्मा ३.६२ प्रतिशत मात्र रहेको छ। सहायकस्तर र श्रेणी विहीन तहको प्रहरी कर्मचारीको संख्याको प्रतिशत तुलनामा अधिकृतस्तरको संख्या प्रतिशत ज्यादै न्यून रहेको देखिन्छ।

क्र.सं.	विवरण	अधिकृत स्तरको संख्या			सहायक स्तरको संख्या			श्रेणी विहिनको संख्या			कुल जम्मा			कैफियत
		कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	कुल संख्या	दलित संख्या	प्रतिशत	
१	प्रशासन तर्फ	१८२९	२१	३.८८	६५७०१	६९१८	१०.५३	२९९०	५९६	१९.९३	७०५२०	७५८५	१०.७६	
२	प्राविधिक तर्फ	३८१	९	२.३६	४७२१	४७४	१०.०४	-	-	-	५१०२	४८३	९.४७	
	कुल जम्मा	२२१०	८०	३.६२	७०४२२	७३९२	१०.५०	२९९०	५९६	१९.९३	७५६२२	८०६८	१०.६७	

स्रोतः नेपाली प्रहरी प्रधान कार्यालय

लोक सेवा आयोगबाट दलित समावेशी सिफारिस

समावेशीता लागू भइसकेपछि हालसम्म दलित समावेशी पदमा माग गरिएको कुल पद संख्या २४५७ र दलित समावेशी पदमा कुल सिफारिस संख्या २१८६ बीच फरक संख्या २७१ रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी केन्द्रिय तथा प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट विज्ञापन भई माग गरिएको दलित समावेशी पदमा सिफारिस नभई पद खाली गएको पनि पाइन्छ। दलित समुदायको सहभागिता बढाउन दलितका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा लगायत सशक्तीकरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

१. लोक सेवा आयोग

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पदमाग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमासिफारिस कुल संख्या
१.	२०६४/०६५	३१५६	९२८	८४	८४
२.	२०६५/०६६	१२०५	३६५	३६	३६
३.	२०६६/०६७	३५११	१४३१	१४२	१४२
४.	२०६७/०६८	२७४७	१३४९	११९	१०५
५.	२०६८/०६९	२८०३	१०१३	१४५	९९
६.	२०६९/०७०	४०६५	११३६	१६५	१०६
७.	२०७०/०७१	५२१९	१८५४	२१६	१७३
८.	२०७१/०७२	५६१४	१९७९	२४५	१६८
९.	२०७२/०७३	९४८७	२३३८	४२१	२१३
१०.	२०७३/०७४	७४५१	४०२६	३२४	३८५
११.	२०७४/०७५	२८७७	३२४४	१२१	२९२
१२.	२०७५/०७६	७२९	१८८३	३२	१६८
१३.	२०७६/०७७	२६०४	१०३	१०४	७
१४.	२०७७/०७८	२६५४	२०	९४	१
१५.	२०७८/०७९	२२२३	१०२३	९५	७४
१६.	२०७९/०८०	२०८६	१४६०	११४	१३३
	जम्मा	५८४३१	२४१५२	२४५७	२१८६

नोटः एक आर्थिक वर्षमा माग भएको पद संख्या भन्दा सिफारिस संख्या बढी देखिएको हकमा विविध कारणवस सम्बन्धित आर्थिक वर्षमा सिफारिसको कार्य सम्पन्न हुन नसकी एकै वर्षमा दुई वा सो भन्दा बढी आर्थिक वर्षको सिफारिस भएको सिफारिस समेतलाई समावेश गरिएको छ।

स्रोतः लोक सेवा आयोग

२. प्रदेश लोक सेवा आयोग, कोशी प्रदेश

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७७/७८	१३२	-	-	-	माग भएका पदहरूको प्रतिशत निर्धारण भई परीक्षा सञ्चालन भएको र सिफारिस अर्को आ.व.मा भएको
२.	२०७८/०७९	५७७	२८०	३	-	माग भएका पदहरूको प्रतिशत निर्धारण भई परीक्षा सञ्चालन भएको र केही पदहरूको सिफारिस अर्को आ.व.मा भएको
३.	२०७९/०८०	१४९४	४०९	२८	२	माग भएका पदहरूको प्रतिशत निर्धारण भई परीक्षा सञ्चालन भएको र केही पदहरूको सिफारिस अर्को आ.व.मा भएको
४.	२०८०/०८१	३४८	१०९०	१४	२१	माग भएका पदहरूको प्रतिशत निर्धारण भई परीक्षा सञ्चालन

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
						भएको र गत आ.व.मा माग भएका केही पदहरूको सिफारिस यस आ.व.मा भएको।

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, कोशी प्रदेश

३. प्रदेश लोक सेवा आयोग, गण्डकी प्रदेश

क्र. सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७८/०७९	१४०६	११८४	३०	२९	
२.	२०७९/०८०	१८२	२१७	७	१	
३.	२०८०/०८१	१४९२	३४९	९३	१७	असार मसान्तसम्म

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, गण्डकी प्रदेश

४. प्रदेश लोक सेवा आयोग, बागमती प्रदेश

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७८/०७९	६६०	७८४	२८	२३	• पद खाली गएको। • २०७७/०७८ को माग पद र सिफारिस सहित

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
२.	२०७९/०८०	७९५	६९६	१८	१०	८ पद खाली गएको
३.	२०८०/८१	१५१४	७२३	५९	-	सिफारिसको चरणमा

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, बागमती प्रदेश

५. प्रदेश लोक सेवा आयोग, लुम्बिनी प्रदेश

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०८०/८१	११४४	१०८४	३०	२७	• प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवा तर्फको सहायकस्तर चौथो र पाचौंको विज्ञापन भई पदपूर्ति भएकोले सोही पदको विवरण समावेश गरिएको। • अधिकृतस्तर पदहरूको विज्ञापन भएता पनि पदपूर्ति हुन नसकेकोले उक्त विवरण समावेश गरिएको छैन।

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, लुम्बिनी प्रदेश

६. प्रदेश लोक सेवा आयोग, मधेस प्रदेश

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७७/०७८	१५७	७८	१२	४	
२.	२०७८/०७९	१७०	१००	११	६	
३.	२०७९/०८०	१९९	३	१९	-	नतिजा प्रकाशन हुन बाँकी
४.	२०८०/०८१	११४	-	८	-	परीक्षा सञ्चालन तथा नतिजा प्रकाशन हुन बाँकी

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, मधेस प्रदेश

७. प्रदेश लोक सेवा आयोग, कर्णाली प्रदेश

क्र. सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७८/०७९	८६३	-	१०	-	विज्ञापित पदमा आ.व. २०७९/०८० मा सिफारिस भएको।
२.	२०७९/०८०	९७१	९८९	३१	१७	अधिकृत तहको विज्ञापनबाट सिफारिस हुन बाँकी।
३.	२०८०/०८१	२६७	४२७	९	१६	विज्ञापित पदको उम्मेदवार सिफारिस हुन बाँकी।

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, कर्णाली प्रदेश

८. प्रदेश लोक सेवा आयोग, सुदूरपश्चिम प्रदेश

क्र.सं.	आ.व.	कुल माग भएको पद संख्या	कुल सिफारिस संख्या	दलित समावेशी पद माग भएको कुल पद संख्या	दलित समावेशी पदमा सिफारिस कुल संख्या	कैफियत
१.	२०७८/०७९	४५७	४५७	१६	१६	
२.	२०७९/०८०	६३४	६३३	११	११	
३.	२०८०/०८१	११४	-	८	-	परीक्षा सञ्चालन तथा नतिजा प्रकाशन हुन बाँकी

स्रोतः प्रदेश लोक सेवा आयोग, सुदूरपश्चिम प्रदेश

३.४ राजनीतिक दलमा प्रतिनिधित्व

राजनीतिक दलहरूबाट प्राप्त जानकारी अनुसार राजनीतिक दलहरूको केन्द्रीय समितिमा निम्नानुसार दलितको प्रतिनिधित्व रहेको छ। राजनीतिक दलमा हुने विभिन्न समितिहरूमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा दलित समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

क्र.सं.	राजनीतिक दलको नाम	जम्मा सदस्य संख्या	दलित सदस्यहरूको संख्या			दलित सदस्य प्रतिशत	कैफियत
			पुरुष तर्फ	महिला तर्फ	जम्मा		
१.	नेपाली काँग्रेस	१६८	८	४	१२	७.१४	
२.	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी(एमाले)	३५५	१२	८	२०	५.६३	
३.	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र)	४०८	१८	१७	३५	८.५७	
४.	राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टी	६२	३	२	५	८.०७	
५.	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	१९९	२	१	३	१.५०	
६.	जनमत पार्टी	६१	२	१०	१२	१९.६७	

स्रोतः सम्बद्ध राजनीतिक दल

परिच्छेद-४
आयोगको वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति

४.१ आयोगबाट सम्पादन भएका मुख्य कार्यक्रम

- मिति २०८० साउन १९ र २० गते गोदावरी ललितपुरमा आयोगको रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्नको लागि कार्यशाला गोष्ठी गरिएको।
- मिति २०८० साउन २५ गते राष्ट्रिय दलित आयोग तथा नेपाल प्रहरीबीच विभिन्न विषयमा सहकार्य गर्ने तथा नेपाल प्रहरी अन्तर्गत दलितलाई न्याय दिलाउन स्थापना भएको दलित सेललाई प्रभावकारी बनाउने, देशका विभिन्न स्थानमा घटेका दलित समुदाय विरुद्धका घटनालाई तदारूकताका साथ सम्बोधन गर्ने विषयमा छलफल गरिएको।
- मिति २०८० भदौ ६ गते राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा राष्ट्रिय जनगणना,२०७८ ले दर्साएको दलितहरूको समग्र जनसंख्या, तथ्याङ्क र दलित समुदायको खण्डीकृत तथ्याङ्कका विषयमा छलफल गरिएको।
- मिति २०८० भदौ ७ गते संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा राष्ट्रिय दलित आयोगले २०८०/०१/३१ गते नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको दलित समुदायको थर सूचीकरण सम्बन्धी छलफल गरिएको।
- २०८० भदौ २५ गते प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) बाट सञ्चालित समावेशी तथा दलित कार्यक्रमहरूको बारेमा छलफल गरिएको।
- २०८० असोज ५ गते सम्माननीय राष्ट्रपति रामचन्द्र पौडेल समक्ष नेपालको संविधानको धारा २९४ को उपधारा (१) बमोजिम राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व. २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेस गरिएको।
- मिति २०८० मंसिर १२ र १३ गते आयोगद्वारा आयोजित र दलित महिला केन्द्र नेपाल (CDWN) को सहयोगमा दुई दिने आयोगको रणनीति योजनाको मस्यौदाको बारेमा छलफल गरिएको।
- मिति २०८० पुस ३ गते निजामती सेवामा समावेशीताको स्वरुप सम्बन्धी संवैधानिक आयोगका पदाधिकारीहरूबीच छलफल गरिएको।
- मिति २०८० पुस ४ गते आयोग र Voluntary Service Overseas (VSO) को सहकार्यमा शिक्षा विद्येयक सम्बन्धमा छलफल गरिएको।
- २०८० माघ ७ गते संघीय सांसद, प्रतिनिधि सभा, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सूचना प्रविधि समितिको आयोजनामा विद्यालय शिक्षा सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विद्येयकका सम्बन्धमा छलफल गरिएको।

- "आत्मसम्मान, समानता र सामाजिक न्यायसहितको समृद्धिका लागि राजनीतिक हक; जातीय छुवाछूत तथा सबै प्रकारका विभेद अन्त्यका लागि दलित अधिकार दशक" शिर्षकमा मिति २०८० चैत्र ८ (२१ मार्च, २०२४) गते सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यतामा प्रधानमन्त्री निवास, वालुवाटार, काठमाडौंमा ५९औं अन्तराष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवसको मूल समारोहको कार्यक्रम गरिएको।
- मिति २०८० चैत्र १४ गते नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान, नारायणहिटीमा संसदमा पेस गरिएको संघीय निजामती सेवा विधेयक, २०८० का केही प्रस्तावित व्यवस्थाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाती आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोगका पदाधिकारी तथा अन्य अध्येता, विज्ञ लगायतका सरोवकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया तथा पृष्ठपोषण कार्यक्रम गरिएको।
- २०८१ वैशाख १३ गते आयोगका पदाधिकारीहरू र Delegation of the European Union to Nepal का Ambassador बीच भेटघाट भई दलित हक अधिकारका विषयमा छलफल गरिएको।
- मिति २०८१ जेठ २१ गते सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यतामा प्रधानमन्त्री निवास, वालुवाटार, काठमाडौंमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस कार्यक्रम गरिएको।
- अन्तर्राष्ट्रिय जातीय भेदभाव उन्मूलन दिवस (मार्च २१) र जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस, (२०८१, जेठ २१) को अवसरमा नेपाल टेलिकम मार्फत कलर रिङ ब्याक टोनको रुपमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको सचेतनामूलक सन्देश प्रशारण गरिएको।
- जातीय भेदभाव तथा छूवाछूत विरुद्धको सचेतनामूलक सन्देश समावेश गरी वि.सं.२०८१ सालको भित्तेपात्रो प्रकाशन गरी विभिन्न निकाय तथा सर्वसाधारणहरूलाई वितरण गरिएको।
- आ.व. २०८१/०८२ को वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा आयोगबाट राय, सुझाव तथा सिफारिस पेस गर्न आयोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारी, विज्ञ, दलित संघ/संस्थाका प्रमुख, प्रतिनिधि, अधिकारकर्मी, अगुवा तथा बुद्धिजीविको उपस्थितिमा छलफल कार्यक्रम गरिएको।
- २०८१ असार ४ गते राष्ट्रिय दलित आयोग र अन्य संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूबीच समन्वय बैठक गरिएको।
- मिति २०८१ असार ३० गते नेपाल प्रहरीको दलित सहायता कक्ष (help desk)मा कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि तालिम सञ्चालन गर्न यस आयोगमा माननीय अध्यक्षको उपस्थितिमा छलफल गरिएको।
- राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, आदिवासी जनजाती आयोग, थारु आयोग, मधेसी आयोग र मुस्लिम आयोगको संयुक्त रुपमा तयार गरिएको निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन सम्माननीय प्रधानमन्त्री समक्ष पेस गरिएको। (निजामती सेवामा दलित समुदायको उपस्थिति र प्रभाव अनुसुची-५ मा राखिएको छ)

४.२ आयोगका पदाधिकारीबाट सम्पादन भएका मुख्य गतिविधि

क्र. सं.	मिति	स्थान	विवरण
माननीय अध्यक्ष श्री देवराज विश्वकर्मा			
१.	२०८०/०४/०५ देखि २०८०/०४/१० सम्म	धनुषा सिराहा र ससरी	तिनवटै जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरी प्रमुख, नागरिक अगुवाहरू, दलित समुदाय स्थानिय सरकारका प्रतिनिधिहरूसँग मधेशमा दलित बालबालिकाहरूका जन्मदर्ता, नागरिकता लगायतका प्रशासनिक प्रमाणपत्र सहज ढगले प्राप्त गर्न सहजिकरणका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग र एन.पि.आइ. को संयुक्त आयेजनामा भएको।
२.	२०८०/०५/३१ देखि २०८०/०६/०६ सम्म	सुर्खेत	दलितका लागि दलित अभियान नेपालको आयोजनामा सुर्खेतमा जागरण सभाको आयोजना भएको। हजारौं दलित समुपस्थितिमा भएको कार्यक्रममा आयोगका अध्यक्षको प्रमुख आतिथ्यमा नेपालको संविधानले दलित समुदायलाइ गरेको संरक्षण परिपुरणको बारेमा प्रशिक्षण दिएको। कार्यक्रम पश्चात दलित अधिकारकर्मी, पत्रकार, प्रदेश र स्थानिय जनप्रतिनिधिहरूसंग छलफल गरिएको।
३.	२०८०/०६/२६ देखि २०८०/०७/०२ सम्म	दाङ रुपन्देही	आ.व.२०७९/०८० को आयोगको बार्षिक प्रतिवेदन लुम्बिनी प्रदेशका मा.प्रदेश प्रमुख अमिक शेरचन समक्ष पेश गरिएको। मिति २०८०/०७/१ र २ गते दाङस्थित अधिकारकर्मी, संचारकर्मी र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूसँग दलित समुदायको अवस्थाको बारेमा छलफल गरिएको।
४.	२०८०/१२/५ देखि २०८०/१२/७ सम्म	विराटनगर	कोशी प्रदेशस्तरीय दलित जनप्रतिनिधिहरूको सम्मेलनमा विशिष्ट अतिथिका रुपमा सहभागी भई जनप्रतिनिधिहरूको विभेद न्युनिकरणमा के-कस्तो भूमिका हुन सक्छ भन्ने विषय र राष्ट्रिय दलित आयोगको भूमिकाको विषयमा छलफल गरिएको।
५.	२०८०/१२/१० देखि २०८०/१२/११	सुर्खेत	अन्तर्राष्ट्रिय जातीय तथा रंगभेद विरुद्धको दिवस समारोहमा चौकुने, पञ्चपुरो र वराहताल गाउँपालिकाको आर्थिक सहयोग र दलितका लागि दलित अभियानमा नेपालको आयोजनामा भव्य

	सम्म		समारोहका बीच मार्च २१ को कार्यक्रम सम्पन्न भएको। आयोगका अध्यक्ष, प्रदेश सभाका सांसद र स्थानीय सरकारका प्रमुख लगायतको उपस्थितिमा लोक गायक राजु परियारको सांगितिक प्रस्तुती समेत भएको।
६.	२०८१/०१/२१ देखि २०८१/०१/२३ सम्म	रुपन्देही	रुपन्देही र कपिलवस्तुका दलित अधिकारकर्मीहरूद्वारा आयोजना भएको बाबा साहेव डा.भिमराव अम्वेकडरको १३३ औं जन्मजयन्ती समारोहमा प्रमुख अतिथिका रुपमा सहभागी भएको। स्थानीय सरकारका प्रतिनिधि र अधिकारकर्मीहरूसँग वैशाख ३ गते अन्तरक्रिया गरेको। मिति २०८१/०१/०४ गते नेपाल पत्रकार महासंघ दाङ शाखाले आयोजना गरेको "मिडिया महोत्सव" मा मिडियामा समावेशीताको विषय प्रष्ट पार्ने काम भएको।
७.	२०८१/०१/२१ देखि २०८१/०१/२३ सम्म	उदयपुर	दलित महिला फेडोको आयोजनामा उदयपुर जिल्लास्तरीय दलित जनप्रतिनिधिहरूको भेलालाई प्रशिक्षित गरेको। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यकक्षमा जिल्लाका कार्यालय प्रमुखहरूको बैठकमा दलित अधिकारमुखी अभिमुखीकरण गरेको।
८.	२०८१/०२/१०	सुर्खेत	कर्णाली प्रदेशमा अन्तरजातीय विवाह गरेका जोडीहरूलाई सम्मान गर्ने कार्यक्रम नागरिकस्तरबाट आयोजना भएको हुँदा सो भव्य समारोहमा प्रमुख अतिथिका रुपमा सहभागी भएको जहाँ ३०० भन्दा धेरै विवाहित जोडीलाई अभिनन्दन गरिएको। आयोगले नै गर्नुपर्ने यस्ता कार्यक्रम नागरिकहरूले योजना गर्नु निकै उत्साहजनक भएको।
९.	२०८१/०२/२८	दैलेख	भगवतीमाई गाउँपालिकास्थित दलित युवा क्लवको आयोजनामा गाउँपालिकास्तरीय जागरण सभा बेस्त बजारमा आयोजना भएको र दलितहरूको उत्साहपूर्ण उपस्थितिमा आयोगको धारणा र दलित समुदायको संवैधानिक र कानुनी अधिकारबारे जानकारी गराइएको।
१०.	२०८१/०३/०४ देखि	मोरङ	मधेश प्रदेश सरकारले बनाएजस्तै कोशी प्रदेश सरकारले पनि कानून बनाओस भन्ने अभिप्रायले कोशी प्रदेश सरकार

	२०८१/०३/०५ सम्म		सामाजिक विकास मन्त्री मा.हेमकर्ण राइ र सचिव लक्ष्मी प्रसाद घिमिरेका साथै उमेश विश्वकर्मा, प्रदीप परियारको समन्वयमा कोशी प्रदेशमा बैठकमा सहभागी भएको। प्रदेश सरकारले छिट्टै विधेयक अघि बढाउने प्रतिबद्धता प्रकट गरेको।
माननीय सदस्य श्री मीना देवी सोवः-			
१.	२०८०/०७/१५ देखि २०८०/०७/२४ सम्म	कैलाली, कञ्चनपुर	• सुदूरपश्चिम प्रदेशका प्रदेश प्रमुख समक्ष आयोगको २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेस गरिएको। • कञ्चनपुर जिल्लाको शुक्लाफाँटा न.पा. लगायतको स्थानीय तहमा जातीय विभेद तथा दलित हक अधिकारको सम्बन्धमा जनप्रतिनिधि तथा सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया गरिएको।
२.	२०८०/०८/१९ देखि २०८०/०८/२५ सम्म	कैलाली	• जातीय विभेद तथा छुवाछूत, थर सूचीकरण, नागरिकताको थर संशोधन सम्बन्धी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनगढी उ.म.न.पा. मा छलफल गरिएको।
३.	२०८०/११/१० र ११	कैलाली	• जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनगढीमा जातीय विभेद, दलितको अवस्था र अन्य विषयमा त्यहाँका प्रमुख अधिकृत लगायत अन्य कर्मचारीहरूसँग छलफल गरिएको।
४.	२०८१/०१/१२ देखि २०८१/०१/१५ सम्म	कास्की, तनहुँ	• जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालयको प्रमुख तथा अधिकृतस्तरको कर्मचारी लगायत अन्य व्यक्तिहरूसँग जातीय छुवाछूत विरुद्ध उजुरी र नागरिकता संशोधन सम्बन्धी विषयमा छलफल गरिएको। • लेखनाथ म.न.पा. प्रमुख, उपप्रमुख, दलित अधिकारकर्मी, गैरसरकारी संस्थाबीच उक्त आ.व.मा दलित लक्षित विनियोजित बजेटको विषयमा छलफल गरिएको। • तनुहँ जिल्लाको बन्दीपुर गा.पा.मा जनप्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूसँग जातीय विभेद तथा छुवाछूत सम्बन्धी छलफल कार्यक्रम गरिएको।

माननीय सदस्य श्री टुन्जे कामीः-			
१.	२०८०/०९/०६ देखि २०८०/०९/१२ सम्म	मोरङ्ग र सुनसरी	• कोशी प्रदेशका प्रमुखज्यू समक्ष आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन पेस गरिएको। • सुनसरी जिल्लाका दलित अगुवा अभियन्ताहरूसँग छलफल गरिएको।
२.	२०८०/१०/२१ देखि २०८०/१०/२९ सम्म	बाँके, कर्णाली प्रदेश	• कर्णाली प्रदेशका प्रमुखज्यू समक्ष आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन पेस गरिएको। • बाँके जिल्लामा बसोबास गर्ने वादी समुदायका अभियन्ताहरूसँग छलफल गरिएको।
३.	२०८०/१२/२६ देखि २०८०/१२/२९ सम्म	उदयपुर, सुनसरी	• उदयपुर जिल्ला गाईघाटमा दलित अगुवा अभियन्ताहरूसँग छलफल गरिएको। • सुनसरी जिल्लाको बराहा क्षेत्र, चतराधाम श्री जगतगुरु श्रीरामानन्दाचार्य सेवापीठको निमन्त्रणामा कार्यक्रममा उपस्थित भएको। • रामधुनी न.पा.को नगर प्रमुख, उपप्रमुखहरूसँग दलित अधिकारको विषयमा छलफल तथा रामधुनी र पीन्डेश्वर मन्दिर लगायतका स्थानमा अनुगमन गरिएको।
माननीय सदस्य श्री मेहले पार्कीः-			
१.	२०८०/०६/०२ देखि २०८०/०६/०४ सम्म	दोलखा र रामेछाप	• दोलखा जिल्लास्थित जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला समन्वय अधिकारी, प्रहरी नायव उपरिक्षक, मुद्दा फाँटका प्रहरी अधिकृत, प्रहरी दलित सेल हेर्ने कर्मचारी, पत्रकार महासंघ जिल्ला अध्यक्ष र जिल्ला प्रशासन कार्यालयका नागरिकता फाँट हेर्ने अधिकारीहरूसँग अन्तरक्रियात्मक छलफल गरिएको। • रामेछाप जिल्लास्थित जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रहरी नायव उपरिक्षक, जिल्ला प्रशासन कार्यालयका नागरिकता फाँट हेर्ने अधिकारीहरूसँग अन्तरक्रियात्मक छलफल गरिएको।

			• मधेस प्रदेशका प्रदेश प्रमुख समक्ष आयोगको २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेस गरिएको।
२.	२०८०/०६/१९ देखि २०८०/०६/२५ सम्म	मधेस प्रदेश र कोशी प्रदेश	• इलाम जिल्ला, जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला न्यायाधिवक्ता, प्रहरी नायाव उपरिक्षक, प्रहरी अधिकृत, प्रहरी दलित सेल हेर्ने अधिकृत, जिल्ला प्रशासन कार्यालय नागरिकता फाँट हेर्ने अधिकारी लगायतसँग अन्तरक्रियात्मक छलफल तथा अधिकृतस्तरको कर्मचारी लगायत अन्य व्यक्तिहरूसँग जातीय छुवाछूत विरुद्ध उजुरी र नागरिकता संशोधन सम्बन्धी विषयमा छलफल गरिएको।
३.	२०८०/०८/२६ र २७	भारत	• बाबु जगजीवन राम कला संस्कृति तथा साहित्य अकदमीको आयोजनामा भारतको राजधानी नयाँ दिल्लीमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय दलित सम्मेलनमा विशेष अतिथिको रुपमा सहभागी भएको।
४.	२०८०/११/०४ देखि २०८०/११/१० सम्म	दोलखा	• दोलखा जिल्लाको तामाकोशी गा.पा.का अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत लगायत जनप्रतिनिधिहरू तथा दलित अधिकारकर्मीसँग अन्तरक्रियात्मक छलफल गरिएको।
५.	२०८१/०२/२३ देखि २०८१/०२/२९ सम्म	कर्णाली प्रदेश	• कर्णाली प्रदेशका मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र अन्य मन्त्रालयहरू, मुख्यमन्त्री, प्रदेश मन्त्रीहरू, प्रदेश सचिवहरू, सुर्खेत, जाजरकोट, रुकुम (पश्चिम), रुकुम (पूर्व) जिल्लाका जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू, जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रहरी अधिकृतहरू, जाजरकोट जिल्ला समन्वय प्रमुख, जिल्ला समन्वय अधिकारी, स्थानीय तहका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष तथा जनप्रतिनिधिहरू र सरोकारवालाहरूसँग दलित हक हित सम्बन्धमा छलफल तथा स्थलगत अनुगमन गरिएको।
६.	२०८१/०३/११ देखि	लुम्बिनी प्रदेश	• गुल्मी जिल्लाका जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रहरी

	२०८१/०३/१७ सम्म		अधिकृतहरूसँग र मदाने गा.पा., अर्घाखाँचीका अधयक्ष, उपाध्यक्ष तथा जनप्रतिनिधिहरू र सरोकारवालाहरूसँग दलित हक हित सम्बन्धमा छलफल तथा स्थलगत अनुगमन गरिएको।
माननीय सदस्य श्री सुन्दर पुर्कुटीः-			
१.	२०८०/०९/२१ देखि २०८०/०९/२७ सम्म	गण्डकी/ बाग्मती प्रदेश	• **गण्डकी प्रदेश प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० पौष २१ गते प्रदेश अन्तर्गत जिल्ला प्रहरी प्रमुखसँग छलफल सम्पन्न गरि जिल्लाबाट आएका समस्यालाई समाधान गर्न गण्डकी प्रदेश प्रहरी कार्यालयका प्रमुख नायब महानिरीक्षक श्री बुद्धिराज गुरुङ, कास्की जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रमुख प्रहरी उपरीक्षक श्री मोहन कुमार थापा, जिल्लामा क्रियाशील बिभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरुका प्रमुखहरु, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार समेतको उपस्थितिमा जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ सन्दर्भमा सहित जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव बिरुद्ध प्रचलित मुख्य कानुनहरुका कार्यान्वयन बिषयमा जिल्ला प्रहरी कार्यालयले खेलेको भुमिका र आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भुमिकाको बारेमा बिस्तृत छलफल तथा जानकारी लिने कार्य गरिएको थियो। साथै उक्त छलफलमा गण्डकी प्रदेश भरि घटेका घटना र अवस्थाका बारेमा मिति २०७९/०८/२१ मा कास्की जिल्ला अदालतबाट माननीय न्यायाधीश अवनी मैनाली भट्टराई को ईजलासबाट पीडित मोहन कुमार सुनारको पक्षमा र २०८०/०८/०७ मा पीडित माया नेपालीको पक्षमा गरिएको फैसलाको सम्बन्धमा कार्यान्वयनको अवस्था र गोरखा जिल्ला प्रहरी कार्यालयबाट मीन बहादुर नेपालीको सम्बन्धमा गरिएको मिलापत्र साथै गण्डकी प्रदेशभित्रका जातीय विभेदका घट्नाका बारेमा समेत छलफल गरिएको थियो। • **कास्की जिल्ला समवन्य समितिः** मिति २०८० पौष २१

			गते विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका प्रमुख, दलित अधिकारकर्मी लगायतको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानूनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनको अवस्था, जातीय विभेद समुल अन्त गर्न स्थानीयतहमा समन्वय गरेर आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भूमिका बारेमा र कास्की जिल्ला भरि घटेका घटना र अवस्थाका बारेमा जानकारी सहित छलफल गरिएको थियो। • **मिजार समाज नेपालः** मिति २०८० पौष २१ गते राष्ट्रिय सम्मेलन कास्की जिल्ला पोखरामा सहभागी। • **गण्डकी प्रदेश कार्यालय मानव अधिकार आयोग कार्यालयमा** मिति २०८० पौष २२ गते अधिकृत खिमलाल सुवेदी, मोहन काफ्ले कर्मचारी समीक्षा रेग्मी, विनोद परियार र दलित अधिकारकर्मीहरू सहित आयोगको कार्यालयमा भेटघाट गरी गण्डकी प्रदेश स्तरीय जातिय छुवाछुतको अवस्था, कामकारवाही लगायतका बिषयमा मानव अधिकार आयोगले खेल्नुपर्ने भूमिका को सन्दर्भमा समेत छलफल गरिएको थियो। • **कास्की जिल्लामा** मिति२०८० पौष २२ गते जिल्लाका अगुवा दलित अधिकारकर्मीहरूसँग जातीय विभेदका समस्या, समाधान र राष्ट्रिय दलित आयोग र पदाधिकारीहरूले खेल्नुपर्ने भुमिकाकाको बारेमा छलफल गरिएको थियो। • **तनहुँ जिल्लाको शुक्लगण्डकी नगरपालिका वडा नं ७ प्रकृति टोलमा** मिति २०८० पौष २२ गते Modern International School को प्रेम कुमार परियारले संचालन गरिरहेको विद्यालयको अवलोकन गरिएको थियो। • **तनहुँ जिल्लाको भिमाद नगरपालिकामा** मिति २०८० पौष २२ गतेदलित अधिरकर्मीहरूसँग नगरपालिकाको गतिविधि र विभेदका घट्नाका बारेमा छलफल तथा जानकारी लिने

			कार्य भएको थियो। • **तनहुँ जिल्लाको भिमाद नगरपालिकाः** मिति २०८० पौष २३ गते नगर प्रमुख दधिराज सुवेदी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत मोहन प्रसाद मरासिनी, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्ष, जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी समेतको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको थियो। • **तनहुँ जिल्ला प्रशासन कार्यालय/जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० पौष २३ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी जनार्दन गौतम, प्रहरी उपरीक्षक अबदेश बिष्ट क्षेत्री, जिल्लामा क्रियाशील राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका प्रमुखहरू, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानुनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषयमा छलफल गरिएको थियो। • **भानु नगरपालिका वडा नं १ भन्सारमा** मिति २०८० पौष २४ गते संस्थापक र नसिं नेपालीले संचालन गरिरहेको भन्सार विद्यालयमा अवलोकन तथा छलफल। • **तनहुँ जिल्लाकोभानु नगरपालिकाः** मिति २०८० पौष २४ गतेनगर प्रमुख आनन्द राज त्रिपाठी, उप प्रमुख उमा गोतामे, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत दिवाकर पौडेल, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्ष, जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी समेतको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा छलफल गरिएको थियो। • **धादिङ जिल्लाको त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिकाः** मिति २०८० पौष २५ गते अध्यक्ष राजु उप्रेती, उपाध्यक्ष देवराज धरेल, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्ष, जनप्रतिनिधि, कर्मचारी तथा दलित अधिकारकर्मी श्याम मग्राती लगायत पत्रकार समेतको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित

			नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको थियो। • **धादिङ जिल्लाको ज्वालामुखी गाउँपालिकाः** मिति २०८० पौष २६ गते अध्यक्ष यामनाथ दनै, उपाध्यक्ष धर्म बहादुर अर्याल, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सुमन पण्डित, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी श्याम मग्राती सहितको उपस्थितिमा दलित अधिकारको अवस्था अध्ययन क्रममा भेटघाट गरी त्यहाँका अवस्था बारेमा जानकारी तथा अन्तरक्रिया गरी, मिति २०८०/०१/२० मा वडा नं मा पर्ने सालबास उच्च माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा १२ मा अध्ययनरत जित बहादुर बयलकोटीले रकम रु.२१००/- विद्यालयमा भुक्तानी गर्न नसकी निजको २१ गते मृत्यु भएको घट्नाका बारेमा जानकारी लिने कार्यसमेत गरिएको थियो। • **धादिङ जिल्लाको ज्वालामुखी गाउँपालिकामा** मिति २०८० पौष २६ गते त्यहाँ रहेका दलित अधिकारकर्मीहरूसँग त्यहाँको अवस्था र जित बहादुर बयलकोटीको मृत्यु भएको घट्नाका बारेमा समेत जानकारी लिने कार्य गरिएको थियो। • **धादिङ्ग जिल्लाको नीलकण्ठ नगरपालिकामा** मिति २०८० पौष २६ गते उप प्रमुख दिपक विश्वकर्मा, दलित अधिकारकर्मी गोपाल बिक सहित दलित अगुवासँग भेटघाट गरी, जिल्लामा घटेका जातीय विभेदका सवालमा राष्ट्रिय दलित आयोग र पदाधिकारीहरूले खेल्नुपर्ने भुमिकाको बारेमा समेत छलफल गरिएको थियो ।
२.	२०८०/१०/२१ देखि २०८०/१०/२७ सम्म	बाग्मती प्रदेश	• **बाग्मती प्रदेश प्रहरी कार्यालयः** मिति२०८० माघ २१ गते बाग्मती प्रदेश अन्तर्गत जिल्ला प्रहरी प्रमुखसँग छलफल सम्पन्न गरी जिल्लाबाट आएका समस्यालाई समाधान गर्न बागमती प्रदेश प्रहरी कार्यालय हेटौंडामा प्रदेश प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक बिष्णु कुमार के.सी, प्रहरी उपरीक्षक भीम कुमार बोगटी, मकवानपुर जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्रमुख

			उपरीक्षक सिताराम रिजाल, प्रहरी नायव उपरीक्षक, सुरक्षाकर्मीहरू, बागमती प्रदेश मानव अधिकार आयोगका निमत्त सचिव रेखा रेग्मी जिल्लामा रहनु भएका विभिन्न राजनीति पार्टीका भातृ संगठनका दलित अगुवा, जनप्रतिनिधि, संघ संस्थाका प्रतिनिधि, दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार सहितको उपस्थितिमा जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ सन्दर्भमा सहित जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव बिरुद्ध प्रचलित मुख्य कानुनहरूका कार्यान्वयन बिषयमा खेल्नुपर्ने भुमिकाको बारेमा बिस्तृत छलफल गरिएको थियो। • **मकवानपुर जिल्ला हेटौंडा उपनगरपालिकामा रहेको मकवानपुर जिल्लाको FEDO (Feminist Dalit Organization)** दलित महिला संघ कार्यालयमा मिति २०८० माघ २१ गते दलित जनप्रतिनिधिज्यूहरू सँग भेटघाट गरी दलित समुदायका हक, हित र अधिकार सम्बन्धमा FEDO दलित महिला संघले खेल्नु पर्ने भूमिकाको बारेमा जानकारी सहित दलित अधिकारकर्मीहरूसँग जिल्लामा रहेका जातीय विभेदका घट्ना र आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भूमिकाको सन्दर्भमा समेत छलफल गरिएको थियो। • **मरिण गाउँपालिका**:मिति २०८० माघ २२ गते सिन्धुली जिल्लाको मरिण गाउँपालिका अध्यक्ष विमर्स मुक्तान, उपाध्यक्ष विमला माझी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ओम बहादुर दर्जी, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि, दलित अधिकारकर्मी र कर्मचारी सहितको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको थियो। • **सिन्धुली जिल्ला प्रशासन कार्यालय / जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० माघ २२ गते प्रमुख जिल्ला

			अधिकारी भरत खनाल, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी भुमिश्वर पोखेल, प्रहरी उपरीक्षक राजकुमार सिलवाल, सिन्धुली जिल्ला अदालत स्रेस्तदार विदुर कोइराला, प्रहरी नायव उपरीक्षक चिरञ्जीवी दाहाल, जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरू, जिल्लामा क्रियाशील बिभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, जनप्रतिनिधि, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानुनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषयमा छलफल गरिएको थियो। • **सिन्धुली जिल्लाको दलित सेवा संघ (Dalit Welfare Organization - DWO)** मिति २०८० माघ २२ गते जिल्लामा रहेका जातीय विभेदका घट्ना र आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने, दलित समुदायका हक, हित र अधिकार सम्बन्धमा DWO ले खेल्नु पर्ने भूमिकाको बारेमा छलफल गरिएको थियो। • **गोलन्जोर गाउँपालिकाः** मिति २०८०माघ २३ गते सिन्धुली जिल्लाको गोलन्जोर गाउँपालिका अध्यक्ष शंकरराज बराल, उपाध्यक्ष ज्वाला प्रसाद न्यौपाने (पुकार), प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ठाकुर प्रसाद दाहाल, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको। • **खाँडादेवी गाउँपालिकाः** मिति २०८० माघ २३ गते रामेछाप जिल्लाको खाँडादेवी गाउँपालिका अध्यक्ष ज्ञानकुमार श्रेष्ठ, उपाध्यक्ष रमा घिसिङ, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित हित, उत्थान र सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको।

			• **रामेछाप जिल्ला प्रशासन कार्यालय / जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति२०८० माघ २४ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी अनिता निरौला, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी दिपक कोइराला, जिल्ला प्रहरी कार्यालयका नायब उपनिरीक्षक होम पराजुली, प्रशासकीय अधिकृत, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी, जनप्रतिनिधि र पत्रकार समेतको उपस्थितिमा जातीय विभेदका अवस्थाका बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको। • **मन्थली नगरपालिकाः** मिति २०८० माघ २४ गते रामेछाप जिल्लाको मन्थली नगरपालिका नगर प्रमुख लब श्रेष्ठ, उप- प्रमुख इश्वरी बस्नेत, निमित्त प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत हेमन्त कुमार बुढाथोकी, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि, बिषयगत समितिका संयोजक, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू, दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित अधिकारको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरी त्यहाँका अवस्था बारेमा जानकारी लिई अन्तरक्रिया समेत गरिएको। • **जिरी नगरपालिकाः** मिति २०८० माघ २५ गते दोलखा जिल्लाको जिरी नगरपालिकाको नगर प्रमुख मित्र बहादुर जिरेल, उप-प्रमुख कृष्णमाया बुढाथोकी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत पुरुषोत्तम सापकोटा, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्ष, दलित जनप्रतिनिधि र दलित अधिकारकर्मी समेतको उपस्थितिमा दलित अधिकार र त्यहाँका अवस्थाको बारेमा जानकारी लिएको थियो। • **दोलखा जिल्ला प्रशासन कार्यालय/जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० माघ २५ गते जिल्ला समन्य समिति प्रमुख बर्जु राम घतानी, प्रमुख जिल्ला अधिकारी तुवराज पोखरेल, प्रहरी नायव उपरीक्षक दिपक खड्का, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, जनप्रतिनिधि, संघ संस्था,

			दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार समेतको उपस्थितिमा जातीय विभेदसहित मिति २०८० मङ्सिर १६ गते तामाकोसी गाउँपालिका वडा नं २ झुले जमबोटे जङ्गलमा सन्जिव मिजारलाई मारिएका घटनाको बारेमा समेत जानकारी लिने कार्य गरिएको। • मिति २०८० माघ २५ गते **दोलखा जिल्लाको** दलित अगुवा तथा दलित अधिकारकर्मीहरूसँग जिल्लामा रहेका जातीय विभेदका घट्ना र आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भूमिकाको सन्दर्भमा छलफल गरिएको। • मिति २०८० माघ २६ गते **सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको बलेफी गाउँपालिका र लिसंखु गाउँपालिकाका** सदस्यसंग सिन्धुपाल्चोक खाडीचौरमा गाउँपालिकाले दलित समुदायका नीति, बजेट र आगामी कार्य योजनाको बारेमा भेटघाट गरी जानकारी लिएको। • **सिन्धुपाल्चोक जिल्ला प्रशासन कार्यालय/ जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० माघ २६ गते निमित्त प्रमुख जिल्ला अधिकारी जित बहादुर भण्डारी, प्रहरी उपरीक्षक बाल सिंह राणा, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी, जनप्रतिनिधि र पत्रकार समेतको उपस्थितिमा जातीय विभेदका बारेमा कानूनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनको सन्दर्भमा छलफल गरि जानकारी लिने कार्य गरिएको।
३.	२०८०/११/१० र २०८०/११/२३ गते	गण्डकी र बागमती प्रदेश	**गण्डकी र बागमती माननीय प्रदेश प्रमुखलाई आयोगको आ.व.२०७९/०८० को प्रतिवेदन पेश तथा छलफल-** • **गण्डकी प्रदेश प्रमुखः** मिति २०८० फागुन १० गते गण्डकीका माननीय प्रदेश प्रमुख पृथ्वीमान गुरुङलाई आयोगबाट तयारी गरिएको तेस्रो वार्षिक आ.व.०७९/०८० को प्रतिवेदन पेश गरियो। प्रतिवेदन पेश पश्चात् आयोगको प्रतिवेदनलाई प्रदेश सभामा छलफलका विषय बनाउने, दलित सशक्तीकरण ऐन

			बनाउने, आयोगको प्रदेश कार्यालय स्थापना गर्ने, प्रदेश स्तरीय जनचेतनामूलक कार्यक्रम गर्ने, प्रत्येक वर्ष जेष्ठ २१ मा जातीय छुवाछूत उन्मुलन दिवस मनाउने लगाएत, दलितसमुदायको हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएका कानुनी ब्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने, दलितमाथि भइरहेको बिभेदलाई समूल अन्त्य के कसरी गर्ने विषयमा गहन छलफल भएको थियो। • **बागमती प्रदेश प्रमुखः** मिति २०८० फागुन २३ गते बाग्मतीका माननीय प्रदेश प्रमुख यादवचन्द्र शर्मालाई आयोगबाट तयारी गरिएको दोस्रो वार्षिक आ.व.०७९/०८० को प्रतिवेदन पेस गरियो। प्रतिवेदन पेश पश्चात् आयोगको प्रतिवेदनलाई प्रदेश सभामा छलफलका विषय बनाउने, दलित सशक्तीकरण ऐन बनाउने, आयोगको प्रदेश कार्यालय स्थापना गर्ने, प्रदेश स्तरीय जनचेतनामूलक कार्यक्रम गर्ने, प्रत्येक वर्ष जेष्ठ २१ मा जातीय छुवाछूत उन्मुलन दिवस मनाउने लगाएत, दलित समुदायको हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएका कानुनी ब्यवस्थालाई कार्यनयन गर्ने, दलितमाथि भइरहेको बिभेदलाई समूल अन्त्य के कसरी गर्ने विषयमा गहन छलफल भएको थियो। राष्ट्रिय दलित आयोगले आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भूमिकाको विषयमा छलफल गरिउक्त समस्यालाई सम्बोधन गर्ने गरि बागमती प्रदेश मन्त्रिपरिषदलाई कार्यान्वयन गर्ने गरी लिखित पत्राचार गर्ने प्रतिबद्धता समेत माननीय प्रदेश प्रमुखले गर्नुभयो।
४.	२०८०/११/२९ देखि २०८०/१२/०१ सम्म	बागमती प्रदेश	• **काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला प्रशासन कार्यालय/ जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८० फागुन २९ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी रुद्रादेवी शर्मा, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी सुवास पौडेल, प्रहरी उपरीक्षक बसुन्धरा खड्का, जिल्ला समन्य समितिका सदस्य चन्डीका मिजार, जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरू, जिल्लामा क्रियाशील

			बिभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, जनप्रतिनिधि, संघ संस्था, दलित अधिकारकर्मी र पत्रकार सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानुनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषयमा छलफल गरिएको। • **नमोबुद्ध नगरपालिकाः** मिति २०८० फागुन २९ गते **काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको नमोबुद्ध नगरपालिका** नगर प्रमुख कुनसाङ लामा, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ईश्वरी प्रसाद शर्मा, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि, बिषयगत समितिका कर्मचारी, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू, दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित हित, उत्थानर सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको। • **सिन्धुली जिल्लाको सुनकोशी गाउँपालिका वडा नं ६ को दलित वस्ती** अवलोकन तथा जानकारी मिति २०८० फागुन ३० गते खनियाँडाडामा रहेको दलितवस्तीको अवस्था र समस्याका बारेमा भेटघाटगरि जानकारी लिएर त्यहाँको समस्यालाई सुनकोशी गाउँपालिकामा समेत प्रस्तुत गरिएको। • **सिन्धुली जिल्लाको सुनकोशी गाउँपालिकाः** मिति २०८० फागुन ३० गते अध्यक्ष दिपा बोहोरा (दाहाल), उपाध्यक्ष कपिल कुमार कोईराला, निमित्त प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ओम प्रसाद गौतम, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधि, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू, दलित अधिकारकर्मी र कर्मचारी सहितको उपस्थितिमा दलित हित, उत्थान र सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको। • **सिन्धुली जिल्लाको सुनकोशी गाउँपालिका मिति २०८०**

			फागुन ३० गते त्यहाँ रहेका जनप्रतिनिधि, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका अगुवा, अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा आगामी दिनमा गाउँपालिका र राष्ट्रिय दलित आयोगले खेल्नुपर्ने भुमिकाको सन्दर्भमा छलफल गरिएको। • **काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको पाँचखाल नगरपालिका, वडा नं** १० बेलामा मिति २०८० चैत ०१ गते त्यहाँ रहेको श्री महाँकाल माध्यमिक बिद्यालयमा अध्ययनरत ३०० छात्र, छात्रा मध्ये २०० दलित विधार्थीहरू अध्ययनरत विद्यालयमा बिद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थीहरू र शैक्षिक अवस्थाका बारेमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष बासुदेव प्याकुरेल, प्रध्यानाध्यापक दुर्गादत्त पौडेल र सल्लाहकार बिष्णु बहादुर मिजार (सागर) सँग विद्यालय परिसरमा भेटघाट तथा छलफल।
५.	२०८०/१२/१९, २०८०/१२/२० र २०८०/१२/२१ गते	बागमती प्रदेश सरकार मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तरगत प्रदेश सुशासन केन्द्र	• प्रदेश सुशासन केन्द्रले ११९ वटा स्थानीय तहबाट १/१ जना दलित तथा अल्पसंख्यक कार्यपालिका सदस्यहरूलाई सामाजिक विभेद न्यूनीकरण सम्बन्धि अभिमुखिकरण तीन दिने कार्यक्रममा आयोगको तर्फबाट सहभागी भई आयोगको कार्यक्षेत्र,अवसर,चुनौती तथा स्थानीय तहको भूमिका सन्दर्भमा प्रस्तुतिकरण गरी अन्तरक्रिया समेत गरिएको थियो।
६.	२०८१/०२/०३ देखि २०८१/०२/०९ सम्म	बागमती/ गण्डकी प्रदेश	• **आँबूखैरेनी गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ३ गते तनहुँ जिल्लाको आँबूखैरेनी गाउँपालिका अध्यक्ष शुक्र चुमान, उपाध्यक्ष दुर्गा अर्याल, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत विष्णु प्रसाद शर्मा, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू,

			आँबूखैरेनी ईलाका प्रहरी कार्यालयका प्रहरी निरीक्षक शिव थापा, दलित जनप्रतिनिधि, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू, दलित अधिकारकर्मी र कर्मचारी सहितको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिउक्त छलफलमा स्थानीय तहमा रहेको जातीय विभेदको न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमासमेत चर्चा गरिएको। • **लमजुङ जिल्लाको सुन्दरबजार नगरपालिकामा** मिति २०८१ जेठ ०३ गते **दलित समता समाजको** आयोजनामा सुन्दरबजार नगरपालिकामा रहेका दलित अगुवाहरूसंग दलित आयोगले खेलेको र आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने भुमिका सन्दर्भमा छलफल गरिएको। • **सुन्दरबजार नगरपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ३ गते लमजुङ जिल्लाको सुन्दरबजार नगरपालिका नगर प्रमुख कृष्ण प्रसाद कोइराला, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत शिशिर पौडेल, विषयगत समितिका संयोजक, वडा अध्यक्षहरू, दलित जनप्रतिनिधिहरू, बिषयगत समितिका कर्मचारी, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू, दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमादलित हित, उत्थान र सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको। • **लमजुङ जिल्लाको बेसीशहर नगरपालिका वडा नं ७**-मिति २०८१ जेठ ०३ गते गुम्बा चोक, चण्डीडाँडामा रहेका दलित समुदायका प्रतिनिधिहरूसंग दलित समुदायको हक अधिकार स्थापित गर्न स्थानीय तहले खेलेको भुमिकाको सन्दर्भमा भेटघाट गरि त्यहाँको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिएको। • **लमजुङ जिल्लाको क्व्होलासोथर गाउँपालिका** वडा नं ३ मिति २०८१ जेठ ०४ गते घलेगाउँमा रहेका दलित अगुवाहरूसंग भेटघाट गरी आयोग र स्थानीय तहले

			खेल्नुपर्ने भुमिकाको सन्दर्भमा त्यहाँको अवस्था र समस्याका बारेमा भेटघाट तथा जानकारी लिएको थियो। त्यहाँको समस्यालाई क्व्होलासोथर गाउँपालिकामा समेत प्रस्तुत गरिएको। • **क्व्होलासोथर गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ३ गतेलमजुङ जिल्लाको क्व्होलासोथर गाउँपालिका अध्यक्ष सूर्य प्रसाद गुरुङ, उपाध्यक्ष गमी माया गुरुङ, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत माधव प्रसाद वाग्ले, दलित जनप्रतिनिधि सहितको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा छलफल गरि गाउँपालिका वडा नं ३ घलेगाउँमा संचालित होम स्टेको बारेमा समेत जानकारी लिएको। • **लमजुङ जिल्ला प्रशासन कार्यालय/ जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८१ जेठ ४ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी बुद्ध बहादुर गुरुङ, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी गोकर्णराज सुयल, प्रहरी नायब उपरीक्षक मीन बहादुर घले, प्रशासकीय अधिकृत संगिता के.सी, जिल्लामा क्रियाशील बिभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रमुखहरू, जनप्रतिनिधि, संघ संस्था, अधिकारकर्मी र पत्रकार सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानुनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषयमा छलफल गरि जातीय विभेदका अवस्थाका बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको। • **गोरखा जिल्लाको पालुङटार नगरपालिका वडा नं ८ मिति २०८१ जेठ ५ गते बन्चरेडाँडा**, दलित भवन रहेको धुर्वाकोट दलित सन्जाल वडा नं ८ को आयोजनामा पालुङटार नगरपालिका वडा नं १/८ को वडा अध्यक्षहरू कृष्ण बहादुर परियार, होप बहादुर नेपाली, कार्यपालिका सदस्य, वडा सदस्यज्यूहरू, आँबुखैरेनी गाउँपालिकाका कार्यपालिका सदस्य सुशीला नेपाली, बुद्धिजीवी, वडा नं ८ का दलित समुदायको अगुवा, पत्रकार, सुरक्षा निकायहरूको

			सहभागीतामा पालुङटार नगरपालिकामा रहेका अधिकारकर्मी समेतको उपस्थितिमा मीन बहादुर नेपालीलाई भएको विभेदका बारेमा स्थानीय तहले खेलेको भूमिका र त्यहाँको दलित समुदायका समग्र अवस्था एवम् वस्तुस्थितिका बारेमा जानकारी लिएको। • **तनहुँ जिल्लाको आँबूखैरेनी गाउँपालिकाको** आयोजनामा वडा नं २ मिति २०८१ जेठ ०५ गते एक्लेफाँटमा मोटरबोट संचालन कम्पनी बोटेबोराले गाउँपालिकासँग सम्झौता गरी मस्याङ्दी जलविद्युत केन्द्रको जलाशयमा २०८१ बैशाख ०२ देखि संचालन भएको मोटरबोटको अवलोकन सहित त्यहाँको अवस्थाका बारेमा कार्यपालिका सदस्य एवं बिधायक समिति संयोजक सुशीला नेपालीसंग दलित समुदायलाई सहभागीको सन्दर्भमा स्थानीय तहले खेलिरहेको भूमिका बारेमा जानकारी लिएको थियो। • **रसुवा जिल्लामा मिति २०८१ जेठ ०५ गते** संविधान सभाका सदस्य माननीयहरू जनार्दन ढकाल, छोवाङ तेन्जिङ तामाङ, प्रेम बहादुर तामाङ, गोसाइँकुण्ड गाउँपालिका अध्यक्ष कैसाङ नुर्पु तामाङज्यु, दुर्गम क्षेत्र बिकास समितिका पुर्व उपाध्यक्ष कर्णन्याल तामाङ, जिल्ला समन्वय समिति सदस्य खुवा प्रसाद पौडेल, कालिका गाउँपालिकाका पुर्व उपाध्यक्ष भवानी न्यौपाने, अधिकारकर्मी र दलित समुदायका प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा जिल्लामा दलित समुदायको हक अधिकार स्थापितका लागि आयोगले आगामी दिनमा खेल्नुपर्ने र जिल्लामा रहेका राजनीतिक पार्टी सहित अधिकारकर्मीले खेलेका भुमिकाको सन्दर्भमा छलफल गरिएको थियो। • **रसुवा जिल्ला प्रशासन कार्यालय/रसुवा जिल्ला प्रहरी कार्यालयः**मिति २०८१ जेठ ६ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी वेदनिधि खनाल, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी गंगा लाल योगी, प्रहरी नायव उपरीक्षक केशव भट्टराई,

			जिल्लामा क्रियाशील बिभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरूका प्रतिनिधि, जनप्रतिनिधि, संघ संस्था, अधिकारकर्मीहरूको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानूनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषय सहित जातीय विभेदका अवस्थाको बारेमा छलफल गरिएको। • **कालिका गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ६ गते रसुवा जिल्लाको कालिका गाउँपालिका अध्यक्ष हरिकृष्ण देवकोटा, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत कृष्ण बहादुर कुँवर, विषयगत समितिका संयोजक, जनप्रतिनिधि, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका प्रतिनिधि, अधिकारकर्मी र बिषयगत शाखाका प्रमुख कर्मचारी सहितको उपस्थितिमा दलित हितसंग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा अन्तरक्रिया गरिएको। • **रसुवा जिल्लाको कालिका गाउँपालिका र उत्तरगया गाउँपालिका भ्रमणको क्रममा वडा नं ३ ईटपारी र वडा नं ५ मिति २०८१ जेठ ०७ गते माझीगाउँमा** रहेका दलित समुदायका प्रतिनिधिरुसंग त्यहाँको समस्याका बारेमा जानकारी लिई दलित समुदायको समस्याका बारेमा उत्तरगया गाउँपालिकामा समेत प्रस्तुत गरिएको थियो। • **रसुवा जिल्लाको उत्तरगया गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ०७ गते गाउँपालिका उपाध्यक्ष चमेली गुरुङ, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत दिपक प्रसाद अधिकारी, विषयगत समितिका संयोजक, जनप्रतिनिधि, प्रहरी चौकी बेत्राबतीका प्रहरी बरिस्ठ सहायक निरीक्षक बद्री राउत, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका प्रतिनिधि, अधिकारकर्मी र बिषयगत शाखाका कर्मचारीहरू सहितको उपस्थितिमादलित हित, उत्थान र सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको थियो।

			• **नुवाकोट जिल्लाको लिखु गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ७ गतेगाउँपालिका अध्यक्ष ध्रुव श्रेष्ठ, उपाध्यक्ष सुभद्रा अधिकारी उप्रेती, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नारायण बहादुर बिष्ट, विषयगत समितिका शाखा प्रमुखहरू, जनप्रतिनिधि, अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रमको बारेमा छलफल गरिएको थियो। • **नुवाकोट जिल्लाको लिखु गाउँपालिकाः** गाउँपालिकामा मिति २०८१ जेठ ८ गते त्यहाँ रहेका दलित समुदायको प्रतिनिधिहरूसंग त्यहाँको समस्याका बारेमा आगामी दिनमा दलित समुदायको हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएका कानुनी व्यवस्थालाई ब्यवहार कार्यनयन गर्ने गरि आयोग र स्थानीय तहले खेल्नुपर्ने बिषयमा छलफल।
७.	२०८१/०२/१९ र २०८१/०२/२० गते	बाग्मती प्रदेश स्थित सिन्धुपाल्चोक जिल्ला	• **लिसंखु पाखर गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ २० गते गाउँपालिका वडा नं ६ का वडा अध्यक्ष दानबहादुर तामाङ, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत बिनोद कार्की, विषयगत समितिका संयोजक, जनप्रतिनिधि, राजनीतिक पार्टीका प्रमुखहरू तथा अगुवा, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू प्रमुख तथा अगुवा, गैर दलित अधिकारकर्मी, मुडे प्रहरी चौकीको असई रामेश्वर घिमिरे र कर्मचारीहरू सहितको उपस्थितिमा दलित समुदायका हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था र स्थानीय तहको भूमिका प्रस्तुति गरी अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको थियो।
८.	२०८१/०२/३१	बाग्मती प्रदेश स्थित नुवाकोट जिल्ला	• **नुवाकोट जिल्ला लिखु गाउँपालिकाः** मिति २०८१ जेठ ३१ गते लिखु गाउँपालिका **दलित उत्थान समाजको** आयोजनामा समृद्ध नेपालमा असल समाज निर्माणका लागि सामाजिक अभियान सम्बन्धी अन्तक्रिया कार्यक्रममा बागमती प्रदेशका पुर्व माननीय राज्यमन्त्री कल्पना नेपाली, गाउँपालिकाको अध्यक्ष ध्रुव श्रेष्ठ, उपाध्यक्ष सुभद्रा अधिकारी उप्रेती, जनप्रतिनिधिहरू, विभिन्न राजनीतिक

			पार्टीका प्रमुखहरू, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनका दलित समुदायका प्रतिनिधित्व, गैर दलित अधिकारकर्मी, कर्मचारी, संघ संस्था र छहरे प्रहरी चौकी कार्यालय प्रमुख, ढिकुरे प्रहरी चौकी कार्यालय प्रमुख समेतको उपस्थितिमा दलित समुदायका हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था र स्थानीय तहको भूमिका बारेमा प्रस्तुति गरी अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको।
९.	२०८१/०३/१० देखि २०८१/०३/१४ सम्म	बाग्मती प्रदेश	• **रामेछाप जिल्ला लिखु तामाकोसी गाउँपालिकाः** मिति २०८१ असार १० गते अध्यक्ष केशव महत, जनप्रतिनिधि, दलित अधिकारकर्मी सहितको उपस्थितिमा दलित समुदायका हक, हित र अधिकारका सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाको कार्यनयन तथा दलित हित, उत्थान, सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको। • **रामेछाप जिल्लाको लिखु तामाकोशी गाउँपालिकाः** मिति २०८१ असार ११ गते **लिखु तामाकोशी गाउँपालिका र गुगल व्यवसायिक कन्सल्टेन्सी प्रा.लि.**को आयोजनामा गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधि, दलित अधिकारकर्मी, गैर दलित अधिकारकर्मी, ईलाका प्रहरी कार्यालयको प्रमुख सहितको उपस्थितिमा आयोगको क्षेत्राधिकार, अवसर, चुनौती तथा स्थानीय तहको भूमिका प्रस्तुतिगरि उक्त कार्यक्रममा दलित हित, उत्थान र सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र बजेटको बारेमा जानकारी लिएको। • **रामेछाप जिल्ला प्रशासन कार्यालय/ जिल्ला प्रहरी कार्यालयः** मिति २०८१ असार ११ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारी अनिता निरौला, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी किसान न्यौपाने, प्रहरी नायब उपरीक्षक प्रदिप कुमार सिंह सहितको उपस्थितिमा दलित हितसँग सम्बन्धित कानुनी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएका विषयमा

			जानकारी लिएको। • **रामेछाप जिल्लाको मन्थली नगरपालिकाः** मिति २०८१ असार ११ गते मन्थली नगरपालिका नगर प्रमुख लव श्रेष्ठसँग दलित अधिकारको अवस्थाका बारेमा नगरपालिका दलितका नीति कार्यक्रमका विषयमा जानकारी लिएको। • **सिन्धुली जिल्लाको गोलन्जोर गाउँपालिकाः** मिति २०८१ असार १२ गते गाउँपालिकाको आयोजनामा गाउँपालिकाका अध्यक्ष शंकर राज बराल, उपाध्यक्ष ज्वाला प्रसाद न्यौपाने (पुकार), प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ठाकुर प्रसाद दाहाल, विषयगत समितिका संयोजक, जनप्रतिनिधि, राजनीतिक पार्टीका प्रमुखहरू तथा अगुवा, राजनीतिक पार्टीका भातृ संगठनहरू प्रमुख तथा अगुवा, गैर दलित अधिकारकर्मी र कर्मचारीहरू सहितको उपस्थितिमा आयोगको क्षेत्राधिकार, अवसर, चुनौती तथा स्थानीय तहको भूमिका प्रस्तुति गरी अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको।

४.३ आयोगमा कार्यान्वयनमा रहेका निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड

१. राष्ट्रिय दलित आयोगको बैठक सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८ आयोगको बैठकबाट स्वीकृत मिति २०७८/०५/१० गते।

२. राष्ट्रिय दलित आयोगको आन्तरिक व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७८ आयोगबाट स्वीकृत मिति २०७८/११/०५ गते।

३. राष्ट्रिय दलित आयोगको आचार संहिता, २०७८ आयोगबाट स्वीकृत मिति २०७८/११/०५ गते।

४. राष्ट्रिय दलित आयोग उजूरी (व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०७८ आयोगबाट स्वीकृत मिति २०७८/११/०५ गते।

५. राष्ट्रिय दलित आयोगको अनुगमन निर्देशिका, २०७८ आयोगबाट स्वीकृत मिति २०७८/१२/२२ गते।

६. विज्ञ/विशेष सूचीकरणको मापदण्ड, २०७८ आयोगको बैठकबाट स्वीकृत मिति २०७८/१२/३०।

७. दलित थर सूचीकरण सम्बन्धी मापदण्ड, २०७९ आयोगबाट स्वीकृत मिति २०७९/०८/१५।

४.४ जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धी घटनाका उजुरी र कारवाही

आयोगमा पर्न आएका वा विभिन्न सञ्चार माध्यममा प्रकाशित समाचार अनुसार आयोगको ध्यानाकर्षण भई कारबाहीका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय र सम्बन्धित निकायमा पत्राचार हुनुको साथै यस आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूबाट देहायमा उल्लेखित मध्येका केही घटनाहरूको सम्बन्धमा स्थलगत अनुगमन भएको छ ।

क्र.सं.	उजुरी/घटनाहरूको प्रकृति	संख्या	कैफियत
१.	दलित हक अधिकार हनन	४	
२.	जातीय छुवाछुत र भेदभाव, गालीगलौच तथा कुटपिट	३५	
३.	अन्तरजातीय प्रेम/विवाह	६	
४.	हत्या/मृत्यु	५	
५.	अन्य प्रकृति	८	
	जम्मा	५८	

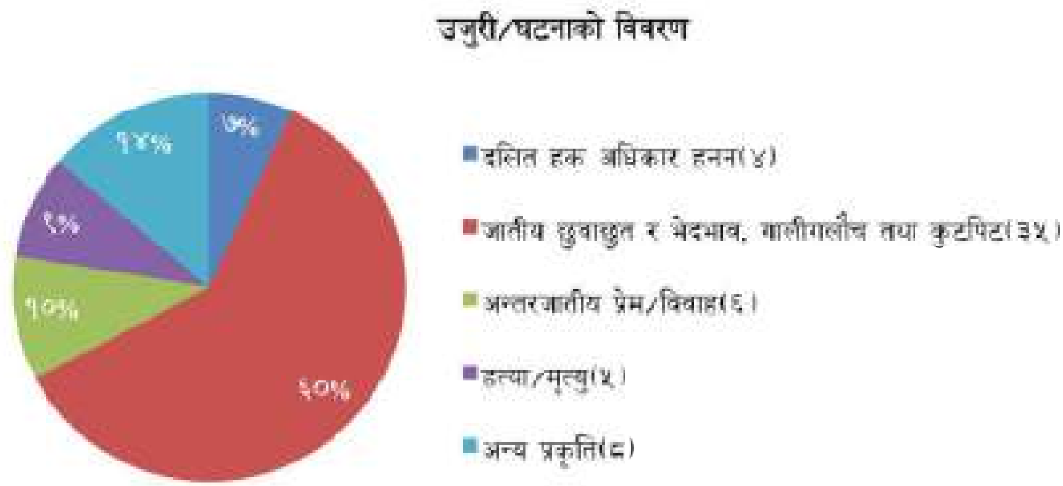

विगत ४ वर्ष देखि हालसम्म आयोगमा दर्ता भएका घटनाहरूको वार्षिक विवरण

क्र.सं.	आ.व.	उजुरी दर्ता संख्या	कैफियत
१.	२०७७/०७८	३६	
२.	२०७८/०७९	५३	
३.	२०७९/०८०	५५	
४.	२०८०/०८१	५८	

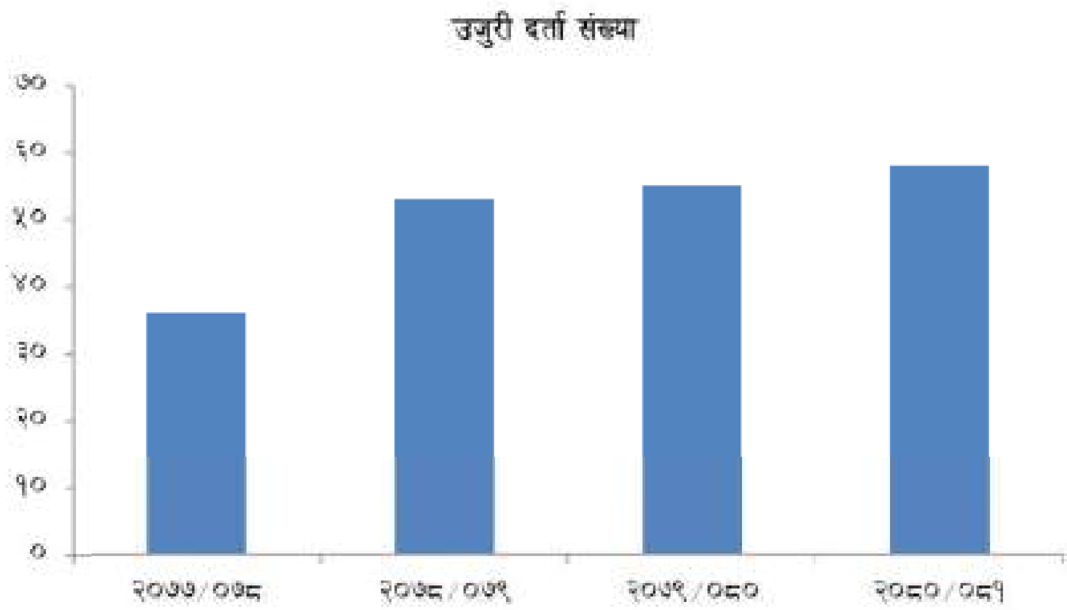

परिच्छेद-५

आयोगका सिफारिस तथा सुझाव र कार्यान्वयनको अवस्था

५.१ आयोगका सिफारिस तथा सुझाव

मिति	सिफारिस/सुझावको व्यहोरा
२०८०/०४/३१	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले निर्माण गर्दै गरेको व्यवसाय र मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजनाको मस्यौदामा समावेश गर्न यसै साथ संलग्न रहेको सुझाव श्रम, रोजगार तथा समाजिक सुरक्षा मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने। साथै प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको मानव अधिकार तथा अन्तराष्ट्रिय सन्धि महाशाखा र कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा समेत जानकारी गराउने।
२०८०/०६/०७	राष्ट्रिय योजना आयोगको च.नं.६६ मिति २०८०/०४/२६ को पत्रबाट सोह्रौं योजना तर्जुमा सम्बन्धी विवरण माग गरेकोमा विवरणको ढाँचाको परिच्छेद १२-शासकीय सुधार र सुशासन अभिवृद्धि अन्तर्गत देहायका सुझाव पठाउनेः १. नेपालका दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक, रोजगारीको अवस्थाको बारेमा "नेपाल दलित स्टाटस" तयार गर्नुपर्ने। २. राज्यका कार्यकारी तह, राजनैतिक दलका संयन्त्र, सरकारी तथा निजीक्षेत्रलाई समेत संविधानले व्यवस्था गरे बमोजिम पूर्ण समानुपातिक बनाउने व्यवस्थालाई अनिवार्य गर्ने, गराउने। ३. विद्यालय तहको शिक्षामा सामाजिक, जातीय असमानता जस्ता पक्षलाई दुरुत्साहन गर्न दलित तथा जातीय छुवाछूत विरुद्धका कानूनी व्यवस्था लगायतका विषय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनु पर्ने। ४. संविधानको धारा ४० लाई कार्यान्वयन गर्न केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहसम्म दलित सशक्तिकरण ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने। ५. दलित समुदायको रोजगारी अभिवृद्धिका लागि पेशा व्यवसाय गर्न विना धितोसहुलियत ऋणको व्यवस्था गरिनु पर्ने। ६. राज्यले लगानी गर्ने ठूला आयोजनाहरू, जलविद्युत् आयोजनाहरू तथा कम्पनीहरूमा दलित समुदायलाई प्राथमिकताको आधारमा शेयर प्रदानको सुनिश्चित व्यवस्था गर्नुपर्ने।
२०८०/०६/२५	१. विद्यालय शिक्षा विधेयक, २०८० संसदमा विचाराधिन अवस्थामा रहेको र ४५ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनी रहेको दलित समुदायको शिक्षाको हक सम्बन्धमा

	नेपालको संविधानको धारा ४० को उपधारा (२) बमोजिम आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न आयोगको तर्फबाट तपसिल बमोजिमका सुझावहरू व्यवस्थापिका संसद र नेपाल सरकार समक्ष पेस गर्नेः क) अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्थाले दलित समुदायलाई सम्बोधन नगरेकोले सबै तहमा र सबै संकायमा भर्ना र छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने। ख) विद्यालय छोड्ने (Dropout) दर दलित विद्यार्थीमा अत्याधिक रहेकोले विशेष आर्थिक सहयोग सहितको गुणस्तरीय शिक्षा सिकाइ कार्यक्रम कर्णाली, सुदूरपश्चिम र मधेश प्रदेशमा लागू गर्नुपर्ने। ग) गुणस्तरीय शिक्षा विना विभेद, असमानता र गरिबी घटाउन नसकिने भएकोले उनीहरूको अरु सरह प्रतिस्पर्धी क्षमताको विकास गरी विकासको मूलप्रवाहमा अघि बढाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने। घ) माध्यमिक र उच्च शिक्षामा दलित महिलाको पहुँच बढाउन आवश्यक कानूनी प्रवन्ध गर्नुपर्ने। ङ) मुसहर, डोम, चमार र वादी विद्यार्थीका लागि चिकित्सा शिक्षा अध्ययनका लागि गरिएको विशेष व्यवस्था प्रभावकारी नभएकोले त्यसलाई सहज बनाउनु पर्ने। च) दलित विद्यार्थीहरू शहरमा बसी अध्ययन गर्न कोठा भाडामा नपाउने समस्या भएकोले ७ वटै प्रदेशमा कम्तिमा १०००/१००० विद्यार्थीलाई आवासीय सुविधा सहितको व्यवस्था मिलाउन कानूनी प्रबन्ध गर्नुपर्ने। छ) दलित समुदायले गर्ने परम्परागत पेशालाई आधुनिकीकरण गरी आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने कुरालाई कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने। ज) दलित योद्धाहरूको जीवनीलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरी पढाउनुपर्ने (भगवत सर्वजित, विसे नगर्ची लगायतको)। झ) आधारभूत तहमा १ र मा.वि.तहमा २ जना दलित शिक्षक अनिवार्य राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने। ञ) सबै प्रतिस्पर्धामा दलित समुदायको १३ प्रतिशत समावेशी सुनिश्चित गरिनुपर्ने। २. आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, बागमती प्रदेशले निर्माण गरेको स्थानीय न्यायिक सहजकर्ता (नियुक्ति तथा परिचालन) कार्यविधि, २०८० को परिच्छेद-३, दफा ७ (१) को (ङ) मा महिला उम्मेदवारले स्वतः २(दुई) अंक पाउने व्यवस्था रहेको देखियो तर दलित समुमदायको उम्मेदवारको सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था भएको देखिएन। नेपालको संविधानको धारा ४० मा रहेको दलितको

	हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा "राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ। सार्वजनिक सेवा लगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तिकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ।" भन्ने व्यवस्था रहेको र धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा "आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडी परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाती, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रुपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ।" भन्ने व्यवस्था रहेकोले संविधानको मर्म र भावना अनुसार उक्त कार्यविधिमा दलित समुदायका उम्मेदवारहरूलाई विशेष व्यवस्था गर्नको लागि बागमती प्रदेश सभा सचिवालय र आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, बागमती प्रदेशलाई लेखी पठाउने।
२०८०/०८/०६	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको च.नं.८४६ मिति २०७९/०९/०३ को दलित थर परिवर्तन गर्ने सम्बन्धी परिपत्रको बुँदा नं.२ मा उल्लेख भएको "**उल्लिखित अनुसारका बालबालिकाको थर परिवर्तनका साथै निजको बुवा, आमा वा सूचकको पनि थर परिवर्तन गरिदिन निवेदन प्राप्त भएमा बुवा, आमा वा सूचकको नागरिकता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन भएको प्रमाण राखेर मात्रै थर परिवर्तन गरिदिने।**" भन्ने व्यवस्थाका कारण स्थानीय पञ्जिकाधिकारीहरूले बुवा, आमा वा सूचकको नागरिकता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गरेर मात्रै बालबालिकाको जन्म दर्ता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गरी प्रतिलिपि जारी गर्ने गरेको र बालबालिकाको बुवा, आमा वा सूचकको नागरिकता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गर्दा व्यवहारिक कठिनाई हुने भएकोले बुवा, आमा वा सूचकको नागरिकता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन नभए तापनि दलित बालबालिकाको जन्मदर्ता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गरी प्रतिलिपि जारी गर्ने व्यवस्थाका लागि साथै उक्त परिपत्रको बुँदा नं.३ मा उल्लेख भएको "**१६ बर्षभन्दा माथिका व्यक्तिको घटना दर्ता प्रमाणपत्रमा थर परिवर्तन गरिदिन आधिकारिक व्यक्तिबाट निवेदन प्राप्त भएमा नागरिकता प्रमाणपत्रमा संशोधन भएको थर अनुसार थर परिवर्तन गरी प्रतिलिपि जारी गर्ने।**" भन्ने व्यवस्थाका कारण १६ वर्षभन्दा माथिका नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त नगरेका व्यक्तिहरूको जन्म दर्ता लगायतका व्यक्तिगत घटना दर्ता

	प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गर्न समस्या देखिएकोले १६ वर्षभन्दा माथिका नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त नगरेका व्यक्तिहरूको समेत जन्म दर्ता प्रमाणपत्र लगायत व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रमाणपत्रमा थर संशोधन गरी प्रतिलिपि जारी गर्न सक्ने व्यवस्थाका लागि गृह मन्त्रालय र राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण विभागमा लेखी पठाउने।
२०८०/०८/०७	राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ को परिच्छेद २ को दफा ३(छ) बमोजिम दलित समुदायको पहिचानका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरी थर सूचीकृत गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने भन्ने व्यवस्था बमोजिम आयोगको मिति २०८०/०५/२९ गतेको निर्णयबाट दलित जात थर सूचीकरण गरी राजपत्रमा प्रकाशन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको अनुसूची विवरणमा तपसिलका जात थरहरू समेत समावेश गरी संलग्न विवरण बमोजिमका दलित समुदायका जात/थरहरूलाई राजपत्रमा प्रकाशन गर्नका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।
२०८०/०८/२१	१. उमेर, नाम र जात सच्याउने नियमहरू, २०१७ मा भएको नागरिकताको प्रमाणपत्रमा भएको संशोधन अनुसार शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र संशोधन गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विभिन्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू र राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डबाट दलित समुदायका विद्यार्थीहरूले विभिन्न किसिमका समस्याहरू झेल्नु परेको भन्ने गुनासो प्राप्त भएकोले नेपाल सरकारद्वारा जारी गरिएको उमेर, नाम र जात सच्याउने नियमहरू, २०१७ संशोधन सहित मिति २०८०/०५/१८ मा राजपत्रमा प्रकाशित समेत भई सकेको सन्दर्भमा यसको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नु पर्ने नितान्त आवश्यक देखिएको हुँदा उक्त नियमावली प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न गराउनको लागि श्री गृह मन्त्रालय र श्री शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई पत्रचार गर्ने। २. आममानिसलाई सूचुचित गराउने दायित्व बोकेको संचार क्षेत्रमा पनि दलित समुदायका व्यक्तिहरूले विभेद र वहिष्करण खेप्नु परिरहेको, उचित सम्मान, उचित पारिश्रमिक तथा वृत्ति विकासमा उचित अवसर नपाएको भन्ने गुनासो आउनुका साथै दलित समुदायको सशक्तिकरण तथा मूलप्रवाहिकरणका लागि सरकारी संचार माध्यमहरूले समेत यथोचित सामाग्रीहरू प्रकाशन/प्रसारण नगरेकोले सरकारी तथा निजी क्षेत्रका सबै संचार गृहहरूलाई दलित समुदायलाई मूलप्रवाहिकरण गर्न राज्यले लिएको नीति अनुरुप परिचालन गर्ने व्यवस्थाका लागि श्री सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयलाई लेखि पठाउने। ३. मिति २०८० कार्त्तिक १७ गते मध्यराती जाजरकोट जिल्ला केन्द्रविन्दु भई

	गएको बिनासकारी भूकम्पका कारण गरिब-विपन्न दलित समुदायका व्यक्तिहरू अति प्रभावित भई गास, वास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्यबाट वञ्चित भएको र दिनानुदिन चिसोका कारण मृत्यु हुनेमा पनि दलित समुदायका व्यक्तिहरू धेरै भएको तथा राहत, उद्दार र पुनर्स्थापना जस्ता कुराहरूमा पनि विभेद भएको भन्ने स्थलगत अनुगमनका क्रममा देखिएकोले दलित समुदायलाई बिना विभेद र पक्षपात सबै सरकारी तथा गैर सरकारी सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न श्री गृह मन्त्रालयलाई लेखी पठाउने।
२०८०/०९/०५	देश संघीय प्रणालीमा गएपछि जनताले नजिकको सरकारको रुपमा स्थानीय सरकार रहेको विदितै छ। विगतमा स्थानीय तह हुँदा बजेट विनियोजनका क्रममा लक्षित वर्गका लागि निश्चित प्रतिशत बजेट अनिवार्य छुट्याउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था थियो र बजेट विनियोजन पनि हुँदै आएको थियो। हाल स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा त्यस्तो बाध्यात्मक अवस्था नहुँदा लक्षित वर्गहरू बजेटको पहुँचबाट टाढा भएको र त्यस्ता समुदायका समस्या समाधानार्थ स्थानीय सरकारको चासो कम भएको पाइएको छ। हाल संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को परिमार्जन तथा संशोधनको क्रममा रहेको भन्ने बुझिन आएकोले अबको संशोधनमा लक्षित वर्गका लागि अनिवार्य रुपमा निश्चित प्रतिशत रकम विनियोजन हुने गरी ऐनमा व्यवस्था हुन अनुरोध गर्ने।
२०८०/०९/२०	प्रतिनिधि सभाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सूचना प्रविधि समितिमा छलफलमा रहेको "विद्यालय शिक्षा विधेयक, २०८०" माथि यसैसाथ संलग्न बमोजिमको सुझावहरू संलग्न गरी प्रतिनिधि सभाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सूचना प्रविधि समितिमा पेश गर्ने।
२०८०/१०/०९	१. संघीय तथा प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट हुने विज्ञापनमा समावेशी समूहमा दरखास्त दिने उम्मेदवारहरूले पेश गर्नु पर्ने थप कागजातहरूमा राष्ट्रिय दलित आयोगबाट सूचीकृत भएको जातिभित्र एकभन्दा बढी थरहरू भएमा सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रमुखको सिफारिसमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट सूचीकृत भएको जाति भित्रको थर भनी प्रमाणित गरिएको कागजात भनी माग गर्ने गरेको र श्री संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको च.नं.१६ मिति २०७५/०४/३० गतेको परिपत्र भन्दा अगाडी साबिकको राष्ट्रिय दलित आयोगबाट जारी भएको दलित जातीय प्रमाण पत्र पेश गर्दा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट दलित भएको भनी प्रमाणित गराएको कागजात नै पेश गर्नु भन्ने गरेको भनी आयोगमा गुनासो प्राप्त भएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन,

२०७४ को दफा ३३ को उपदफा (२) मा साबिकको राष्ट्रिय दलित आयोगबाट भए गरेका काम कारबाही यसै ऐन बमोजिम भए गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था समेत भएको हुँदा संघीय तथा प्रादेशिक लोक सेवा आयोगले गर्ने विज्ञापनमा साविकको राष्ट्रिय दलित आयोगबाट जारी भएको दलित जातीय प्रमाणपत्रको आधारमा समेत दलित कोटामा सहभागी गर्ने गराउने व्यवस्थाका लागि श्री लोक सेवा आयोग केन्द्रिय कार्यालय र सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई पत्राचार गर्ने।

२. सोह्रौं पञ्चवर्षिय योजनामा समेट्नु पर्ने तपसिल बमोजिमका दलित लक्षित कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय योजना आयोगलाई लेखी पठाउनेः

१. नेपालका दलित समुदायको अवस्था सुधारका लागि आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक, रोजगारीको अवस्थाको अध्ययन गरी **"नेपालमा दलितको अवस्था"(Nepal Dalit Status)** तयार गर्ने।

२. सबै तहका निर्वाचित दलित जनप्रतिनिधिको क्षमता विकासका लागि दलित जनप्रतिनिधिहरूको अभिमुखिकरण, क्षमता विकास तालिम, अवलोकन, अध्ययन भ्रमण जस्ता कार्यक्रम तय गरिनुपर्ने।

३. जेठ २१ गतेलाई जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस संघ, प्रदेश र सबै स्थानीय तहहरूमा **जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस जनचेतनामूलक कार्यक्रम** समावेश गर्नुपर्ने।

४. संविधानको धारा ४० को कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माणका साथै भूमिहीन दलितहरूलाई भूमि तथा आवासको लागि **दलितका लागि आवास कार्यक्रम** बनाइनुपर्ने।

५. सुदूरपश्चिम, कर्णाली र मधेशमा बसोबास गर्ने दलित समुदायको आर्थिक सम्वृद्धि तथा रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धिका लागि सबै पालिकाहरूमा **एक दलित परिवार एक रोजगार कार्यक्रम** संचालन गरिनुपर्ने।

६. अन्तरजातीय विवाहबाट विस्थापित जोडी, उनीहरूका सन्तानको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीका लागि **अन्तरजातीय विवाहबाट विस्थापित जोडी तथा सन्तानहरूको पुनःस्थापना कार्यक्रम** समावेश गर्नुपर्ने।

७. दलित समुदायका न्यून आय भएका, अशक्त, अपाङ्गता भएका, जेष्ठ नागरिक, दीर्घ रोगीका लागि **गरिब दलित निशुल्क स्वास्थ्य बीमा तथा स्वास्थ्य उपचार कार्यक्रम** ल्याईनु पर्ने।

	८. जातीय विभेद तथा छुवाछूत(कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६८ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल प्रहरीलाई आवश्यक प्रशिक्षण तथा तालिमको व्यवस्थाका लागि नेपाल प्रहरीलाई साधन स्रोत र जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने। ९. छुवाछूत तथा सामाजिक विभेदको पूर्ण रुपमा अन्त्य गर्नका लागि सबै पालिकाहरूमा दलित समुदायको उजुरी तथा घटनाहरूको जानकारी लिन सामाजिक विभेदका घटनाहरूलाई कानूनी दायरामा ल्याउन **मावन मर्यादा तथा सामाजिक न्याय कार्यक्रम** बनाउनुपर्ने। १०. निजामती सेवामा दलितहरूको सहभागिता बढाउन **दलितका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा कार्यक्रम** ७ प्रदेशमा सञ्चालन गर्नुपर्ने। ११. दलित भित्रका सीमान्तकृत वादी, मुसहर, डोम, चमार, गन्धर्व लगातयका बालबालिकाको शिक्षाका लागि प्रदान गरिदै आएको छात्रवृत्ति रकममा दोब्बर गरिनु पर्ने। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा दलित छात्रवृत्ति कोष स्थापना गरिनु पर्ने। त्यसका साथै, उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षातर्फ डाक्टर, इन्जिनियरिङ्ग लगायतको अध्ययन तालिमका लागि एक प्रदेश एक दलितका लागि आवासीय प्राविधिक शिक्षालय स्थापना गर्नुपर्ने। १२. वादी र गन्धर्व समुदायको मौलिक संस्कृतिको दीर्घकालीन संरक्षण, सम्वर्धन र विकासका लागि वादी समुदायको मौलिक संगीत विश्व विद्यालय तथा प्रदशर्नकारी कला प्रज्ञा प्रतिष्ठान स्थापना गर्ने। १३. दलित समुदायको परम्परागत सीप, पेशा, व्यावसाय, कलाको आधुनिकीरण गर्दै सोको समुचित विकासका लागि विशेष तालिमका साथै विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने। उनीहरूको परम्परागत पेशालाई व्यवसायीकरण गर्न सहकारीमा संगठित गर्दै आधुनिक व्यवसायमा रुपान्तरण तथा प्रवर्धन गर्न सहकारी मार्फत प्रोत्साहन गर्न **दलितहरूका पेशागत सीप विकास कार्यक्रम** गरिनु पर्ने। १४. दलित समुदायका ऐतिहासिक व्यक्तित्वहरूलाई राष्ट्रिय जीवनसँग जोड्न भगत वाङ्गे सार्की राजमार्ग, सेतु वि.क. राजमार्ग, भगत सर्वजित विश्वविद्यालय स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, बिसे नगर्ची प्रतिष्ठानजस्ता नामाकरण गर्नुपर्ने। १५. विशेष शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने।

	१६. कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका मुक्त हलिया समुदायको पनर्स्थापनाका लागि हलिया र दलित बस्तीहरूको पहिचान गरी उनीहरूको शिक्षा, जीविकोपार्जन, आय आर्जन सहित पूर्ण रुपमा पुनर्स्थापनाका लागि **मुक्त हलिया पुनर्स्थापना कार्यक्रम** ल्याउनु पर्ने। १७. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको सन्देश जातीय छुवाछूत प्रथाको पूर्ण बन्देज भन्ने नारा सहित जातीय भेदभाव विरुद्धका सचेतनामूलक अभियान संचालन गर्दै सबै प्रकारका संचार माध्यमबाट सोसँग सम्बन्धित सामाग्रीहरूको प्रकाशन, टेलिफिल्म, नाटक प्रदर्शन तथा प्रसारण गर्ने व्यवस्था गर्न **जातीय भेदभाव विरुद्धका सचेतनामूलक संचार कार्यक्रम** गर्नुपर्ने। १८. विभेद विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी, सम्झौता र संसदले पारित गरेको संकल्प प्रस्ताव, घोषणा र निर्देशनको कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य सहितको योजना संलग्न हुनुपर्ने। १९. संविधानले सुनिश्चित गरेको समानुपातिक समावेशीकरण सबै क्षेत्रमा सारभूत रुपमा लागू गर्न छाता ऐन बनाउने। संघले राष्ट्रिय नीति, प्रदेशले रणनीति र स्थानीय तहले लक्ष्य सहितको कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने। २०. अति सीमान्तकृत समुदाय र संकटमा रहेका समूहहरूको संरक्षणका लागि संरक्षण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरी सबै क्षेत्रमा संरक्षणकारी भूमिकाको सुनिश्चित गर्नु पर्ने। २१. दलित समुदायले युगौंदेखि गर्दै आएको रैथाने सीप, कला तथा संस्कृतिलाई शिक्षाको सबै तह(आधारभूत देखि उच्च शिक्षासम्म) मा सिकाई हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने। २२. सबै तहका सरकारले आयोजना छनौट तथा बजेट विनियोजन गर्दा लक्षित समुदायका लागि समन्याय हुने गरी बजेट विनियोजना हुने सुनिश्चित हुनुपर्ने। २३. संविधानले निर्देश गरे अनुसार समाजबाद उन्मूख अर्थतन्त्र निर्माणका लागि सामाजिक न्याय सहितको ढाँचा र कार्यायोजना योजनामा प्रतिबिम्बित हुनुपर्ने।
२०८०/१०/२२	१. दलित समुदायको ठूलो संख्या भूमिहीन रहेको कुरालाई मध्यनजर गर्दै उनीहरूलाई भूमिमाथिको स्वामित्वमा अग्रसर गराउने उद्देश्य राखी दलित समुदायले जमिन खरिद गर्दा लाग्ने रजिष्ट्रेशन शुल्कमा २५% मिनाहा पाउँदै

	आएका छन्। युगौंदेखि कामी, दमाई, सार्की, गाइने (गन्धर्व), वादी, ढोली, चमार, डुम, हलखोर, मेस्तर, मुसहरजस्ता पहिचान लेखिएका मानिसहरूलाई समाजले हेलाहोचो, शोषण, उत्पीडन गरिरहेकोले यी पहिचान भएकाहरूले पनि दलित हो भन्ने वडाको सिफारिस माग गर्नुले एकातिर काममा ढिलासुस्ती हुने अर्कोतिर सरकारले दिएको सुविधा लक्षित वर्गले नपाउने स्थिति भएको हुँदा कामी, विश्वकर्मा, वि.क., सुनार, परियार, दमाई, ढोली, डुम, सार्की, मिजार, गाइने, गाइन, गन्धर्व, वादी, चमार, हलखोर, मेस्तर, मुसहर, धोवीजस्ता पहिचान भएका व्यक्तिहरू जमिन रजिष्ट्रेशन गर्न आए स्वतः २५% राजस्व मिनाहा गर्ने र दलित हो भन्ने स्थानीय तहको सिफारिस लिनु नपर्ने व्यवस्था मातहतका मालपोत कार्यालयहरूलाई निर्देशन गर्ने व्यवस्थाका लागि श्री भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयलाई अनुरोध गरी पठाउने। २. यस वर्ष आयोगले अति आवश्यक ठानिएका तपसिलका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न बजेट बढाउन अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगलाई अनुरोध गरिएको। क. लोक सेवा आयोग तयारी कक्षा, ख. मधेश, कर्णाली र सुदूरपश्चिममा दलित समुदायको स्थिति अध्ययन, ग. विभेद अन्त्यका लागि सरोकारवालाहरू (पण्डित, पूजारी, धार्मिक अभियन्ता, पालिकास्तरका जनप्रतिनिधिहरू (दलित/गैर दलित) दुवै शैक्षिक क्षेत्रका व्यक्तिहरू, पत्रकार, नागरिक अभियन्ताहरू) का बीच ३ वटा प्रदेशमा अन्तरक्रिया गर्ने, घ. संविधान कार्यान्वयन गर्ने तीनै तहको जिम्मेवारी भएकोले प्रदेश तह र स्थानीय तहका सरकारलाई दलित समुदायको मूल प्रवाहिकरण सम्बन्धी कानुनी प्रबन्ध गर्न आयोगले पैरवी गर्नुपर्ने भएकोले कानुन निर्माण सहजीकरण गर्ने, ङ. तीनै तहमा निर्वाचित दलित जनप्रतिनिधिहरूको क्षमता विकास सम्बन्धी अभिमुखीकरण।
२०८०/१०/२९	नेपाल विद्युत प्राधिकरणको पत्रको सम्बन्धमा बिन, मुखिया, मलाह, सहनी, बिल्टाउ, गोढ्यार, ठाकुरजस्ता थरहरू विगतमा पनि यस आयोगको दलित जातीय अनुसूची विवरणमा नरहेको र राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ को परिच्छेद २ को दफा ३(छ) मा भएको दलित समुदायको पहिचानका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरी थर सूचीकृत गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने भन्ने व्यवस्था

	बमोजिम दलित समुदायको जात थरहरूको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान पश्चात आयोगको मिति २०८०/०८/०७ गतेको बैठकबाट राजपत्रमा प्रकाशनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको दलित समुदायको जात थर सूचीकरण सम्बन्धी विवरणमा उल्लेखित जात/थरहरू नरहेको हुँदा सकारात्मक विभेद मार्फत राज्यको तर्फबाट दलित समुदायका लागि प्रदान गरिएको सेवा सुविधाहरू दलित समुदायका व्यक्तिहरूले मात्र प्राप्त गर्ने व्यवस्थाका लागि नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई लेखी पठाउने।
२०८०/११/१५	नेपालको संविधानको धारा ४० को उपधारा (६) मा राज्यले आवासविहिन दलितलाई कानून बमोजिम बसोबासको व्यवस्था गर्नेछ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको हुँदा मिति २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भए पश्चात् शहरी विकास मन्त्रालयबाट आवासविहिन दलित समुदायका लागि कति आवासको निर्माण गरियो, दलित समुदायका लागि कति घर निर्माण गर्ने लक्ष्य रहेको छ, दलित समुदायका कति परिवार हालसम्म आवासविहिन छन् र सम्पूर्ण आवासविहिन दलित समुदायका व्यक्तिहरूका लागि संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम कहिलेसम्म आवासको व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा शहरी विकास मन्त्रालयसँग आवश्यक विवरण माग गरिएको।
२०८०/१२/०१	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणबाट Basic ATS-008 र Basic ARFF-015 तालिमका लागि मिति २०८०/११/११ गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचनाको सम्बन्धमा दलित समुमदायको लागि समावेशिता नभएको भनी आयोगमा गुनासो प्राप्त भएको र उक्त सूचनामा अन्य वर्ग, समुदायका लागि आरक्षणको व्यवस्था भएको तर दलित समुदायका लागि आरक्षणको व्यवस्था भएको नदेखिएको हुँदा सो सम्बन्धमा नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँग विवरण माग गरिएको।
२०८०/१२/२७	१. अर्थ मन्त्रालयको पत्रानुसार बजेट वक्तव्यमा समावेश गर्नुपर्ने मुख्यमुख्य विषयहरू उपलब्ध गराई दिनु भनी लेखी आएकोले आ.व.२०८१/०८२ को बजेट वक्तव्यमा समावेश गर्नका लागि देहायका विषयहरू लेखी पठाउनेः क) समग्र दलित समुदायको सशक्तीकरण, राहत, पुनर्स्थापना, परियोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयन लगायतका कामहरू गर्ने गरी एउटा सशक्त निकाय (Dedicated Institution) को रुपमा राष्ट्रिय दलित विकास प्राधीकरण गठन गरिनेछ। ख) मुलुकका ७ वटै प्रदेशमा राष्ट्रिय दलित आयोगको प्रदेश कार्यालय स्थापना गरी पहुँच विस्तार गरिनेछ। ग) "तीनै तहका सरकारको सन्देश, जातीय भेदभावको पूर्ण बन्देज" भन्ने आदर्श

वाक्यसहित संविधानको भावनालाई कार्यान्वयन गर्न हरेक वर्ष जेठ २१ लाई सरकारी तवरबाटै जातीय भेदभाव उन्मूलन दिवसका रुपमा मनाइनेछ।

२. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय समक्ष देहाय बमोजिमका विषयहरू कार्यान्वयनका लागि पठाउनेः

क) कक्षा १ देखि कक्षा १२ सम्म सामुदायिक विद्यालयमा पढ्ने दलित विद्यार्थीहरूबाट कुनै पनि शुल्क नलिने।

ख) विज्ञान विषय अध्ययन गर्ने दलित छात्रालाई छात्रवृत्ति स्वरुप मासिक रु.२,०००/- दिने व्यवस्था गर्ने।

ग) वादी, मुसहर, डोम, हरिजन, हलखोर, गन्धर्व र नटुवा(नट) समुदायका बालबालिकाहरूको पठनपाठनमा सहजीकरण गर्न आवासीय व्यवस्था गर्ने। साथै यी समुदायका बालबालिकालाई MBBS, Engineering, Nursing विषयमा अध्ययन गर्न छात्रवृत्तिसहित निश्चित संख्या संरक्षित गर्ने।

घ) हाल पठनपाठनमा रहेको सामाजिक र नेपाली विषयमा थुप्रै ठाउँमा विभेदलाई प्रोत्साहन गर्ने सामाग्री भएकोमा सो हटाई दलित समुदायको मानव अधिकारका विषय राख्ने।

ङ) काठमाण्डौंको बिजयश्वेरी, सर्लाही, सुर्खेत र धनगढीमा दलित छात्रवास निर्माणका लागि दिइएको जग्गालाई संरक्षण एवम् सदुपयोग गरी दलित बालबालिकाहरूलाई अध्ययनका लागि सहज वातावरण बनाउने।

च) माध्यामिक शिक्षा परीक्षा(SEE), कक्षा १२, स्नातक र स्नातकोत्तरमा सर्वोत्कृष्ट स्थान हासिल गर्ने १/१ जना दलित छात्रछात्रालाई प्रोत्साहनका लागि प्रत्येक वर्ष सम्मान र पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गर्ने।

छ) सबै तहका पाठ्यपुस्तकका कभरपेजमा "जातजाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ण र शारीरिक अवस्थाको आधारमा कोही कसैले उचनिचको भावना राख्नु र व्यवहार गर्नु मानव अधिकारको उल्लंघन हो। यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ" भन्ने सन्देश छाप्ने व्यवस्था गर्ने।

ज) प्रत्येक शिक्षण संस्थाको प्रवेशद्वारमा "मानव मर्यादा शिक्षाको पहिलो कर्तव्य हो" भन्ने सन्देश लेख्ने व्यवस्था गर्ने।

झ) विभेदमुक्त समाज निर्माणको लागि शिक्षकलाई उत्तरदायी बनाउने तथा विद्यार्थीको सिकाइमा विद्यालय/शिक्षकको मूल्यांकन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।

३. सबै प्रकारको जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय

	महासन्धी,१९६५ अन्तर्गतको समितिले सन् २०१८ मा नेपाललाई गरेको सुझाव तथा सिफारिसको कार्यन्वयनको सम्बन्धमा हालसम्म भएको प्रगतिको विवरण उपलब्ध गराई दिनु भनी संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको पत्रबाट लेखी आएकोले सो महासन्धीका सिफारिस कार्यान्वयन सम्बन्धी परामर्श गर्न सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वय बैठक आयोजना गरिदिन संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई सुझाव दिने।
२०८१/०१/१३	नेपाल सरकारका सम्बद्ध विषयगत मन्त्रालयहरूलाई दलित समुदायको मूलप्रवाहीकरण तथा सशक्तीकरणका लागि तपसिल बमोजिमका नीतिगत तथा कार्यक्रमगत सुझावहरू आवश्यक कार्यान्वयनका लागि पेश गरिएको। **क) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय/अर्थ मन्त्रालय/संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. नेपाललाई छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणा गरेको झण्डै दुई दशक हुन लागेको सन्दर्भमा उक्त घोषणालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न राज्यका तीनवटै तहमा क्रमशः प्रधानमन्त्री, मुख्यमन्त्री र स्थानीय तहका प्रमुखको नेतृत्वमा दलित समुदायका व्यक्ति कार्यकारी हुने गरी **'छुवाछूत तथा जातीय विभेद उन्मूलन समिति' गठन** गरिनेछ। साथै, राज्यका तीन वटै तहमा **'छुवाछूत तथा जातीय विभेद उन्मूलन विशेष अभियान'** कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। २. संघ र प्रदेशका सम्बद्ध मन्त्रालयहरुमा आवश्यक बजेट सहित **दलित विकास महाशाखा** तथा स्थानीय तहका सबै पालिकाहरुमा **'दलित विकास शाखा'** स्थापना गर्ने व्यवस्था गरिनेछ। ३. दलित समुदायको आर्थिक विकास तथा सामाजिक न्यायसहितको समृद्धिको लागि **'दलित सशक्तीकरण विशेष कार्यक्रम'** संचालन गरिनेछ। ४. नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार राष्ट्रिय दलित आयोगको सबै प्रदेशमा शाखा कार्यालय स्थापना गरी सेवा प्रवाहलाई विस्तार र प्रभावकारी बनाइने छ। ५. नेपालका दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक, रोजगारी आदि अवस्थाको बारेमा **तथ्यांक संकलन सर्भेक्षण कार्यक्रम** सञ्चालन गरी **'नेपाल दलित स्टाट्स'** तयार गरिनेछ। ६. तीनै तहका निर्वाचित दलित जनप्रतिनिधिको क्षमता विकासका लागि **दलित जनप्रतिनिधिहरुको अभिमुखीकरण कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ।

	७. जेठ २१ गतेलाई जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस संघ, प्रदेश तथा सबै स्थानीय तहहरुमा **जनचेतनामूलक कार्यक्रम**सहित मनाउने व्यवस्था गरिनेछ । ८. जातीय विभेदसँग सम्बन्धित गम्भीर र विशेष प्रकृतिका घटना तथा अपराधजन्य क्रियाकलापलाई कानूनी दायरामा ल्याउन न्यायिक क्षेत्रमा शीघ्र सुनुवाईको व्यवस्था गरिनेछ। साथै दलित समुदायको नागरिकतामा हीनताबोध हुने खालका **थर सच्याउन विशेष कार्यक्रम सञ्चालन** गरिनेछ। ९. छुवाछूत तथा सामाजिक विभेदको पूर्णरुपमा अन्त्य गर्नका लागि सबै पालिकाहरुमा दलित समुदायको उजुरी तथा घटना लिनका लागि **छुट्टै डेस्कको स्थापना** गरिनेछ। साथै जातीय विभेदका प्राप्त उजुरी स्थानीय तहले सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ। १०. अन्तरजातीय विवाहबाट विस्थापित जोडी, उनीहरुका सन्तानको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीका लागि **पूनःस्थापना कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ। ११. छुवाछूत तथा सामाजिक विभेदको पूर्णरुपमा अन्त्य गर्नका लागि सबै पालिकाहरुमा **मानव मर्यादा तथा सामाजिक न्याय कार्यक्रम** लागू गरिनेछ। १२. दलित समुदायको परम्परागत सीप, कला र क्षमताको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्दै औद्योगिकीकरणका लागि **'दलित वहुउद्देश्यीय श्रम तथा सीप विकास तालिम केन्द्र'** स्थापना गरिनेछ। १३. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल प्रहरीलाई आवश्यक प्रशिक्षण तथा तालिमको व्यवस्थाका लागि **नेपाल प्रहरी दलित सेल सहायता कक्ष प्रशिक्षण कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ। १४. नेपाली समाजमा दलित समुदाय मानव विकास सुचकांक सबैभन्दा तल रहेकोले यो समुदायको समग्र क्षेत्रको विकासको लागि वि.सं.२०८१ देखि २०९१ सम्मको अवधिलाई **दलित अधिकार दशक** घोषणा गरी गूरुयोजना तर्जुमा गरिनेछ। १५. दलित समुदायको औसत आयू अन्य समुदायभन्दा निकै कम भएको र उनीहरुको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था कमजोर भएको तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै दलितलाई दिइने सामाजिक सुरक्षा भत्ताको उमेरलाई घटाएर ५८ वर्ष कायम गरिनेछ।

ख) कानून मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-

१. नेपालको संविधानको धारा २४ र धारा ४० तथा अन्य धाराहरुमा व्यवस्था गरिएका दलित हक, अधिकारहरु र कानूनी व्यवस्थाहरुलाई समेटेर **'दलित एकीकृत कानून'** निर्माण गरी लागू गरिनेछ।

२. दलित समुदायको समग्र विकासको लागि हालको दलित विकास समितिलाई पुनर्गठन गरी नेपालको संविधानको मर्म र भावना अनुसार ऐनद्वारा **'दलित विकास प्राधीकरण'** को गठन गरिनेछ।

३. संविधानमा व्यवस्था भए अनुसार दलित समुदायका विद्यार्थीलाई **प्राथमिकदेखि उच्चशिक्षा** (प्राविधिक तथा अप्राविधिक) सम्म अनिवार्य र निःशूल्क छात्रवृत्तिको व्यवस्थाको लागि कानून निर्माण गरी लागू गरिनेछ।

४. जातीय भेदभाव छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ संशोधन गरी स्थानीय तहमा जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव अन्त्यका लागि **छुवाछूत निगरानी केन्द्र गठन** गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ।

५. संविधानको धारा ८४ को उपधारा (१) बमोजिम गठन हुने प्रतिनिधि सभाको १६५ सदस्य संख्याको १३ प्रतिशतले हुन आउने सिट दलित -दलित बीच मात्र प्रतिस्पर्धा हुनेगरी **चक्रीय प्रणाली** अवलम्वन गरिनेछ। साथै राष्ट्रिय सभा सदस्यमा मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले मनोनित गर्ने सिटमध्येमा **अनिवार्य एक जना दलित** सदस्य मनोनित हुने व्यवस्था गरिनेछ।

६. संविधानको धारा १६३ मा संघीय सरकारको प्रतिनिधिको रुपमा पठाउने प्रदेश प्रमुखमा कम्तीमा १ जना दलितको अनिवार्य प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिनेछ। धारा १६८ बमोजिम बन्ने प्रादेशिक मन्त्रिपरिषद्मा १ जना दलित पुरुष र १ जना दलित महिला **समेत दुई जना दलित समुदायबाट मन्त्री** बन्ने व्यवस्था गरिनेछ।

७. संविधानको धारा १७५ को उपधारा (१) को (क) बमोजिम निर्वाचित हुने प्रदेश सभा सदस्य संख्याको १३ प्रतिशतले हुन आउने सिट निर्धारण गरी सोमा दलितहरुबीच मात्र प्रतिस्पर्धा हुने व्यवस्था गरिनेछ। भाग १६ को स्थानीय कार्यपालिका र भाग १७ को स्थानीय व्यवस्थापिकामा १३ प्रतिशत दलित निर्वाचित भएर आउने व्यवस्था गरिनेछ। सबै संवैधानिक नियुक्तिमा समानुपातिक समावेशी व्यवस्था गर्ने र निजामती सेवामा **१३ प्रतिशत प्रतिनिधित्व** अनिवार्य पुऱ्याउने गरी कानूनी व्यवस्था मिलाइनेछ।

ग) स्वास्थ्य मन्त्रालयसँग सम्बन्धित:-

१. दलित समुदायका लागि **'नि:शुल्क दलित स्वास्थ्य वीमा विशेष कार्यक्रम'** सञ्चालन गरिनेछ।

२. प्रत्येक पालिकामा छ महिनामा एकपटक दलित समुदायलाई लक्षित गर्दै **नि:शुल्क घुम्ती स्वास्थ्य शिविर** सञ्चालन गरिनेछ।

३. दलित समुदायका न्यून आय भएका, अशक्त, अपाङ्गता भएका, जेष्ठ नागरिक, दीर्घ रोगीका लागि **गरिव दलित नि:शुल्क स्वास्थ विमा तथा नि:शुल्क स्वास्थ उपचार कार्यक्रम** ल्याईनेछ।

घ) शिक्षा मन्त्रालयसँग सम्बन्धित:-

१. संविधानमा व्यवस्था भए अनुसार दलित समुदायका विद्यार्थीलाई **प्राथमिकदेखि उच्चशिक्षा**(प्राविधिक तथा अप्राविधिक) सम्म अनिवार्य र नि:शुल्क छात्रवृत्तिको लागि **'दलित विद्यार्थी छात्रवृति विशेष कार्यक्रम'** संचालन गरिनेछ। साथै, सबै तहका शैक्षिक पाठ्यक्रममा परिमार्जन गरी दलित समुदायलाई सम्मान हुने गरी **दलितमैत्री पाठ्यक्रम र पाठ्यसामाग्रीको विकास** गरिनेछ।

२. प्राविधिक शिक्षाको क्षेत्रहरु जस्तै: चिकित्सा विज्ञान, इन्जिनियरिङ्ग, नर्सिङ्ग आदि क्षेत्रमा दलित विद्यार्थीलाई विशेष छात्रवृत्ति अध्ययन कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।

३. दलित समुदायलाई निजामती सेवा र शिक्षा सेवाको क्षेत्रमा समानुपातिक सहभागिताको स्तरमा पुऱ्याउनको लागि प्रत्येक **प्रदेशमा लोक सेवा आयोग र शिक्षा आयोगको तयारी कक्षा सञ्चालन** गरिनेछ।

४. दलित, सीमान्तकृत वादी, मुसहर, डोम, चमार, गन्धर्भ लगायतका बालबालिकाको शिक्षाका लागि प्रदान गरिँदै आएको छात्रवृत्ति रकममा दोब्बर गरिनेछ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा दलित छात्रवृत्ति कोष स्थापना गरिनेछ। साथै उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षातर्फ डाक्टर, इन्जिनियरिङ्ग लगायतको अध्ययन तालिमका लागि **एक प्रदेश एक दलितका लागि आवासीय प्राविधिक शिक्षालय** स्थापना गरिनेछ।

५. कर्णाली, मधेश तथा सुदूरपश्चिमका दलित बालबालिकाको शिक्षाका लागि विशेष प्राथमकिताका साथ **शैक्षिक सामग्री तथा दिवा खाजा कार्यक्रम** ल्याइनेछ।

६. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा दलित छात्रवृत्ति कोष स्थापना

	गरिनेछ। साथै उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षातर्फ डाक्टर, इन्जिनियरिङ्ग लगायतको अध्ययन तालिमका लागि **आवासीय सुविधा सहित छात्रवृत्ति** प्रदान गरिनेछ। ७. प्रत्येक निजी लगानीका विद्यालय र सार्वजनिक शैक्षिक गुठी अन्तर्गत संचालित विद्यालयमा विद्यार्थी संख्याको आधारमा कक्षा १२ सम्म **दलित बालबालिकालाई निःशुल्क पढाउने** व्यवस्था मिलाइनेछ। ८. सरकारी विद्यालयहरूमा **"एक विद्यालय एक दलित शिक्षक"** को नीति अवलम्वन गरिनेछ। **ङ) सहरी विकास मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. संविधानको धारा ४० को कार्यान्वयन गर्न भूमिहीन दलितहरुलाई भूमि तथा आवासको समस्या समाधानका लागि **दलितका लागि आवास कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ। २. दलित समुदायको परम्परागत सीप, पेशा, व्यवशाय, कलाको आधुनिकीकरण गर्दै सोको समुचित विकासका लागि विशेष तालिमका निम्ति कार्यक्रम संचालन गरिनेछ। दलितहरुको परम्परागत पेशालाई व्यवसायीकरण गर्न सहकारीमा संगठित गर्दै आधुनिक व्यावसायमा रुपान्तरण तथा प्रवर्द्धन प्रोत्साहन गर्न **एक पालिका एक पेशागत सीप विकास प्रशिक्षण भवन निर्माण** गरिनेछ। **च) संस्कृति,पर्यटन तथा नागरिक उड्यान मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. वादी समुदायको मौलिक संगीन तथा संस्कृतिको दीर्घकालिन संरक्षण, सम्वर्द्धन र विकासका लागि **वादी समुदायको मौलिक संगीन विश्व विद्यालय तथा प्रर्दशनकारी कला प्रज्ञा प्रतिष्ठान** स्थापना गरिनेछ। २. दलित समुदायको ऐतिहासिक व्यक्तित्वहरुलाई राष्ट्रिय जीवनसँग जोड्न भगत सर्वजित प्रतिष्ठान, बिसे नगर्जी प्रतिष्ठान जस्ता प्रतिष्ठान सञ्चालन गरिनेछ। **छ) श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. कर्णालीमा बसोबास गर्ने दलित समुदायको आर्थिक सम्वृद्धि तथा रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धिका लागि कर्णालीका सबै पालिकाहरुमा **एक दलित परिवार एक रोजगार कार्यक्रम** संचालन गरिनेछ। २. दलित समुदायको परम्परागत सीप, पेशा, व्यवशाय, कलाको आधुनिकीकरण गर्दै सोको समुचित विकासका लागि विशेष तालिमका निम्ति कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।

	३. दलितहरुको परम्परागत पेशालाई व्यवसायीकरण गर्न सहकारीमा संगठित गर्दै आधुनिक व्यवसायमा रुपान्तरण तथा प्रवर्द्धन प्रोत्साहन गर्न **दलितहरुको पेशागत सीप विकास तालिम कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ। **ज) भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. भूमिहीन दलितहरुलाई भूमि तथा आवासको व्यवस्था गर्न भूमि आयोगलाई विशेष जिम्मेवारी दिइनेछ। २. नेपाल सरकारद्वारा हलिया तथा हरवाचरवा मुक्तिको घोषणा गरेतापनि पुनःस्थापना हुन बाँकी रहेको हुनाले तत्काल **पुनःस्थापना गरी वैकल्पिक रोजगारी सहितको आत्मनिर्भर उत्पादनको व्यवस्था** गरिनेछ। **झ) सूचना तथा प्रविधि मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. भेदभाव विरुद्धका सचेतनामूलक अभियान संचालन गर्दै सबै प्रकारका संचार माध्यमबाट संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सो सँग सम्बन्धित सामग्रीहरुको प्रकाशन, टेलिफिल्म, नाटक प्रदर्शन तथा प्रसारण गर्ने व्यवस्था गर्न **जातीय भेदभाव विरुद्धका सचेतनामूलक प्रकारका संचार कार्यक्रम** सञ्चालन गरिनेछ। २. नेपाल टेलिभिजन राष्ट्रिय प्रसारणबाट संचालन हुँदै आएको **दलित सवाललाई नियमित प्रसारण** कार्यक्रम अन्तर्गत राखी प्रसारणको व्यवस्था मिलाइने छ। **ञ) कृषि तथा पशुपन्छी तथा मन्त्रालयसँग सम्बन्धितः-** १. दलित समुदायलाई कृषि क्षेत्रमा रोजगारीका अवसर सृजना गर्न **"दलित कृषि कार्यक्रम"** प्याकेजमा ल्याई कार्यान्वयन गरिनेछ। २. दलित समुदायलाई कृषि क्षेत्रमा आत्म निर्भर बनाउन उत्पादनका लागि **"दलित कृषि फार्म, दलित कृषि सहकारी र दलित कृषि समूहहरुलाई विशेष अनुदान कार्यक्रम"** प्याकेजमा ल्याइनेछ। दलित समुदायको मूलप्रवाहीकरण एवं सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउन एउटा नियमित प्रकृतिको निकाय/संयन्त्र (प्राधिकरण) गठनको लागि सैद्धान्तिक सहमति प्राप्त गर्न संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा सिफारिस गरिएको।
२०८१/०१/२५	१. प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरूबाट आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को बजेट, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा संविधानको समानुपातिक समावेशीकरणको मर्म र भावना अनुसार दलितमैत्री बनाउनको लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय मार्फत सबै प्रदेश सरकार, प्रदेश सभा सचिवालय र स्थानीय

	तहलाई अनुरोध गर्ने। २. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस, (२०८१, जेठ २१) लाई "तीनै तहका सरकारको सन्देश, जातीय भेदभावको पूर्ण बन्देज" भन्ने नाराका साथ तीनै तहका सरकारको तवरबाट मनाउने व्यवस्थाका लागि श्री संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई पत्रचार गर्ने। ३. आगामी आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा कार्यान्वयन गर्ने गरी देहायका लक्षित कार्यक्रम प्रस्ताव गर्नेः क. भूमिहीन मुसहर, वादी, गन्धर्व र डोम समुदायका लागि समुदायको पायक पर्ने स्थानमा जग्गा व्यवस्थापन गरी पारिवारिक आकार(Family Size) को आधारमा आवास निर्माण गरी प्रत्येक परिवारलाई उपलब्ध गराउने। ख. भूमिहीन मुसहर र डोम समुदायका बालबालिकाहरूलाई सामुदायिक विद्यालयहरूमा निःशुल्क शिक्षा तथा पठनपाठनको व्यवस्था गर्ने। ग. मुसहर, वादी, गन्धर्व र डोम समुदायका व्यक्तिहरूको आत्मनिर्भरताका लागि छ महिने सीपमूलक तालिम प्रदान गरी प्रत्येक घरधुरीलाई रोजगारीमा आबद्ध गर्ने।
विभिन्न मितिमा प्रदेश सरकारलाई गरिएका सिफारिसः	• सरोकारवालाहरुको परामर्शमा दलित समुदाय मूल प्रवाहीकरण गर्न दलित अधिकार सम्बन्धी कानून, ऐन, नियमावली, कार्यविधि, निर्देशिका, दलित विकास समिति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको कार्यान्वयनको नियमित समिक्षा गर्ने, • दलित अधिकारको लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गरी जातीय विभेद तथा छुवाछूत उन्मूलन र संकटमा परेका दलितहरुलाई उद्धार कार्यक्रम, विपन्न दलितलाई स्वरोजगार तथा रोजगार कार्यक्रम, विपन्न दलित विद्यार्थीलाई अध्ययन गर्न घर व्यवस्थापन कार्यक्रम, व्यवसायिक, प्राविधिक तथा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न छात्रवृत्ति कार्यक्रम लगायतका कार्यक्रमहरुको लक्ष्य तोकी कार्यान्वयन र नियमित समिक्षा गर्ने, • दलित समुदायलाई मूल प्रवाहीकरण र सशक्तिकरणका लागि प्रोत्साहन र सवलीकरणका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न स्थानीय सरकारलाई समन्वयन गर्ने।
अन्य सिफारिस	• दलित समुदायको हक, हितको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सशक्तीकरणका लागि नेपाल सरकार र अन्य संघ संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरूको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सम्बन्धित निकायहरूबाट ती कार्यक्रमहरू आयोगमा अनिवार्य पेस गर्न कानूनमा व्यवस्था गर्ने,

	• जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्य गर्न र दलित समुदायको मूल प्रवाहीकरण गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार र जिम्मेवारी स्पष्ट गरी समन्वय र सहकार्यमा लक्ष्य सहितको राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने।

५.२ सिफारिस तथा सुझाव कार्यान्वयनको अवस्था

१. आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रममा दलित समुदायको संविधानप्रदत्त अधिकारको प्रत्याभूति, दलित समुदायका रैथाने सीप, ज्ञान र पेशाको आधुनिकीकरण सहित रोजगारी तथा जीविकोपार्जनको सुनिश्चितताका लागि विद्यमान संरचनाहरूलाई एकीकृत गरी दलित, उपेक्षित, उत्पीडित वर्ग उत्थान तथा विकास प्राधिकरणको संस्थागत व्यवस्था गरिने विषय समावेश भएको।

२. विद्यालय शिक्षा विधेयक, २०८० संसदमा विचाराधिन अवस्थामा रहेको छ।

३. निजामती सेवामा दलितहरूको सहभागिता बढाउन दलितका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा कार्यक्रम सञ्चालन केही मात्रामा काम भईरहेको देखिएको।

४. सोह्रौं योजनामा भएको दलित समुदायसँग सम्बन्धित व्यवस्थामा दलित सशक्तीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत स्थानीय तहमा छुवाछूत तथा जातीय विभेद उन्मूलन सम्बन्धी अभियान सञ्चालन गर्नुका साथै दलितको परम्परागत कला र सीपको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने; आय-आर्जनको लागि तालीम, सहुलियतपूर्ण कर्जा, अनुदान, प्राविधिक सहयोग प्रदान गरी दलित घरपरिवारलाई रोजगारी र स्वरोजगारीको अवसर उपलब्ध गराउने र सरकारी सेवामा दलितहरूको सहभागिता बढाउने जस्ता कदम मार्फत दलितको सशक्तीकरण गर्ने कार्यक्रम आएको।

५. आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को बजेटमा दलित समुदायका लागि भएको व्यवस्था भूमिहीन दलित, सुकुम्बासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापन गर्न भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग मार्फत पाँच लाख परिवारलाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउने कार्यक्रम प्रस्ताव गरिएको।

परिच्छेद-६
आयोगको आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधनको अवस्था

६.१ बजेट, खर्च र प्रगति विवरण

राष्ट्रिय दलित आयोगलाई नेपाल सरकारले वार्षिक रुपमा बजेट उपलब्ध गराउँदै आएको छ। प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेटबाट पदाधिकारी/कर्मचारीको पारिश्रमिक, कार्यक्रम सञ्चालन, अनुगमन मूल्यांकन, पूँजी निर्माण लगायतका क्रियाकलापहरु सम्पन्न हुने गर्दछ। सरकारले वार्षिक रुपमा उपलब्ध गराउने बजेटको आकार आयोगको भूमिका र आवश्यकतालाई समेट्ने खालको नभई वर्षै पिच्छे फरकफरक रुपमा आउने गरेको छ। आयोगको आ.व २०८०/०८१ को विनियोजित कुल वार्षिक बजेट रु. ३,५२,१४,०००/– (अक्षरेपि तीन करोड बाउन्न लाख चौध हजार रुपैंया मात्र) रहेको छ। जसमध्ये चालु तर्फ रु. ३,४३,१४,०००/– र पूँजीगत तर्फ रु.९,००,०००/– बजेट विनियोजन भएको छ। विनियोजित बजेट मध्ये चालु तर्फ रु.३,१५,३५,२११।९८ (पदाधिकारी र कार्यक्रम समेत) र पूँजीगत तर्फ ७,९४,७३७/- रकम खर्च भएको छ। आ.व. २०८०/०८१ को कुल वित्तीय प्रगति ९१.८० प्रतिशत रहेको छ। जसमध्ये पूँजीगत तर्फको वित्तीय प्रगति ८८.३० प्रतिशत र चालु तर्फको वित्तीय प्रगति ९१.९० प्रतिशत रहेको छ। आ.व. २०८०/०८१ को शीर्षकगत विनियोजित बजेट र खर्चको अवस्था झल्किने आर्थिक विवरण अनुसूची-१ मा संलग्न गरिएको छ।

विगत ८ वर्षमा विनियोजन भएको बजेट र ७ वर्षको खर्चको अवस्था

क्र. सं.	आ.व.	कुल बजेट	बजेट विनियोजन			खर्च प्रतिशत	
			चालु	पूँजिगत	कार्यक्रम बजेट	चालु	पूँजिगत
१.	२०७४/०७५	१,९८,०१,०००	१,९३,६५,०००	४,३६,०००	३४,७५,०००	९०.१३	१००
२.	२०७५/०७६	६,०६,९०,०००	२,२२,००,०००	३,८४,९०,०००	२५,००,०००	३७.८५	७६.४६
३.	२०७६/०७७	५,०३,००,०००	४,४९,००,०००	५४,००,०००	३५,००,०००	२८.६०	१.८४
४.	२०७७/०७८	३,४९,२९,३००	३,३९,२९,३००	१०,००,०००	३६,००,०००	७४.८३	९९.९८

क्र. सं.	आ.व.	कुल बजेट	बजेट विनियोजन			खर्च प्रतिशत	
			चालु	पूँजिगत	कार्यक्रम बजेट	चालु	पूँजिगत
५.	२०७८/०७९	३,२४,६६,०००	३,१४,६६,०००	१०,००,०००	३,६३,०००	८५.८२	७३.१२
६.	२०७९/०८०	३,४५,१६,९७०	३,३६,१६,९७०	९,००,०००	११,००,०००	९५.३९	७०.४४
७.	२०८०/०८१	३,४२,००,०००	३,३३,००,०००	९,००,०००	४,००,०००	७७.६२	६३.९३
८.	२०८१/०८२	३,८८,००,०००	३,७५,००,०००	१३,००,०००	३५,२५,०००	-	-

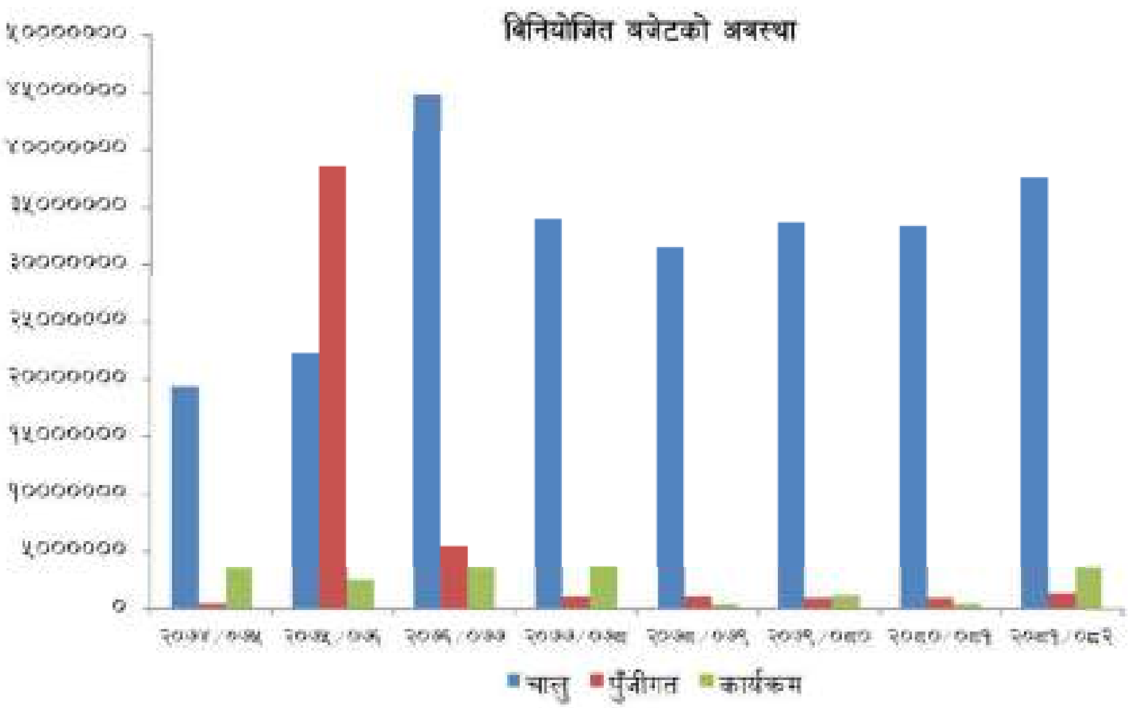

आयोगले संवैधानिक स्वरुप ग्रहण गरे पश्चात् आयोगलाई प्राप्त बजेट तथा कार्यक्रमलाई छुट्याईएको बजेटको विश्लेषण गर्दा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा राष्ट्रिय दलित आयोगलाई विनियोजित बार्षिक बजेटमा कार्यक्रमतर्फको बजेट उल्लेख्य रहेको देखिन्छ। यसपछिका केही आर्थिक वर्ष स्थिर रहेता पनि लगत्तैका आर्थिक वर्षहरुबाट कार्यक्रम बजेटमा तीव्र गिरावट आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा आयोगलाई विनियोजित कार्यक्रम बजेटमा ठूलो गिरावट आएको देखिन्छ।(आ.व.२०७७/०७८ को दाँजोमा ९० प्रतिशतले कम विनियोजन भएको।) आयोगको संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारी र भूमिका अनुसार कार्यक्रम सञ्चालन/कार्यान्वयन गर्न यसरी बजेट विनियोजनमा उतारचढाव आएबाट कार्यसम्पादनमा असर पर्न गएको छ। साथै आर्थिक वर्ष पिच्छे नै बजेट घटबढ हुनु औचित्यपूर्ण समेत देखिन्न। कार्यक्रमतर्फ विभिन्न क्रियाकलापहरु आयोजना गरी देशव्यापी छरिएका दलित समुदायसम्म आयोगको भूमिका विस्तार गर्न आयोगको माग र आवश्यकता बमोजिम नेपाल सरकारले बजेट विनियोजन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

६.२ भौतिक श्रोत साधन

राष्ट्रिय दलित आयोगको आफ्नै कार्यालय भवन छैन। हाल ललितपुर जिल्लाको कुपण्डोलमा भाडामा लिएको भवनमा आयोगको कार्यालय सञ्चालनमा रहेको छ। यस कार्यालयमा ८ वटा चार पाङ्ग्रे सवारी साधन, ५ वटा मोटरसाइकल र २ वटा स्कुटर चालु अवस्थामा रहेका छन्। कार्यालयको लागि आवश्यक फर्निचर र फर्निसिङ गरिएको छ। कार्यालयको दैनिक कार्य सूचारु रुपमा संचालन गर्न सोलार जडान गरिएको छ। आयोगको website निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ।

आयोगको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञ कर्मचारीहरूको आवश्यक देखिन्छ। त्यसको लागि दरवन्दीको अभाव रहेको छ। प्रदेशस्तरमा आयोगको कार्यालय नहुनाले विभिन्न भौगोलिक विकटता तथा दुर्गम क्षेत्रमा रहेका दलित समुदायको समस्याहरूको अनुसन्धान तथा अनुगमन गर्न कठिनाई भई आयोगको लक्षित उद्देश्य प्रभावकारी रुपले हासिल गर्न सकिएको छैन। तसर्थ, आयोगको संवैधानिक तथा कानूनी भूमिका प्रभावकारी रुपमा निर्वाह गर्न सरकारले आयोगलाई आवश्यक पर्ने भौतिक श्रोत साधनको थप व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

परिच्छेद-७
आयोगका अवसर, चुनौती र भावी कार्यदिशा

७.१ आयोगका अवसर तथा चुनौती

अवसर

१. आयोगको भूमिका र कार्य सर्वस्वीकार्य तथा व्यापक भएको। दलित हक, हित र अधिकारका विषयहरूले राज्य संयन्त्रहरूमा प्रवेश पाएको। नागरिक संलग्नता, समन्वय र सहकार्यको अनुकुल वातावरण बन्दै गएको।

२. दलित आयोगको प्रादेशिक कार्यालय स्थापना गर्न सकिने। संविधानले नै समावेशी र समतामूलक समाज निर्माणलाई महत्वका साथ आत्मसात गरेको।

३. दलित हितका विषयमा नीतिगत व्यवस्थाहरूको अध्ययन गरी त्यसमा गर्नुपर्ने सुधारका विषय एवं सवालहरूमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था भएको। जातीय र अन्य सामाजिक विभेदहरूको साझा एजेण्डाका सन्दर्भमा नागरिक समाज, सचेत/बौद्धिक ब्यक्ति र राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय मानवाधिकार संघ संगठनहरूको चासो बढेको।

४. आयोगलाई कस्तो बनाउने र कुन दिशामा लैजाने भन्ने सन्दर्भमा कस्तो जग बसाउने ऐतिहासिक र महत्वपूर्ण अवसर प्राप्त भएको।

५. दलित समुदायका माग, मुद्दा र अधिकारप्रति सकरात्मक रहेका संयुक्त राष्ट्र संघ लगाएतका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू, पक्ष राष्ट्रका हिसावले नेपाल सरकारले हस्ताक्षर गरेका जातीय विभेद विरुद्धका विभिन्न सन्धी तथा महासन्धीहरू र अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू पनि आयोगका लागि थप उर्जा र अवसर हुन्।

६. विभिन्न जाति, वर्ग र पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकलाई समावेशी समानुपातिक सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिता हुन पाउने व्यवस्था हुनु। समावेशी प्रकृयालाई राज्यका तीनै तहले अवलम्वन गर्नु। आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकार संविधानमा नै स्पष्ट व्यवस्था गरिएको। दलित वर्गको समावेशिता प्राप्तिका लागि सचेतना, सहभागिता र सक्रियता बढेको।

७. बहुलवादी समाज, सांस्कृतिक तथा सामाजिक एकता र धार्मिक रुपमा सद्भाव, सहिष्णुता रहेको।

८. संवैधानिक निकायको रुपमा आयोग गठन भएको। राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ को कानूनी व्यवस्था रहेको। सदस्यको पदावधि ६ वर्षको हुनाले नेतृत्वको सुनिश्चितता भएको। आयोगको पदाधिकारी सबै नियुक्ति भएको। आयोगको कार्यक्षेत्र व्यापक रहेको।

९. नेपाल पक्ष भएका अन्तरार्ष्ट्रिय कानून र सम्झौता बारेमा चासो बढेको। आयोगलाई नियम तथा निर्देशिका बनाउने अधिकार प्राप्त भएको।

१०. केन्द्रीत र एकात्मक शासन व्यवस्थाको अन्त्य भएपश्चात स्थापित संघीय शासन प्रणालीमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह मार्फत दलित समुदायको माग तथा मुद्दालाई सम्बोधन गर्ने अवस्था सिर्जना भएको।

चुनौती

१. संवैधानिक रुपमा प्रबन्ध गरिएको समानुपातिक समावेशीतालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको। दलित समुदायलाई आफ्ना हक अधिकारहरूप्रति सचेत गराउन र कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनका लागि अग्रसर गराउन कठिनाइ रहेको। संविधान बमोजिम प्राप्त हुनुपर्ने दलित अधिकार सम्बन्धी कानूनहरू हालसम्म पनि तर्जुमा नभएको।

२. समाजमा बढ्दै गएका जातीय विभेदका घटनाहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउने, पीडितलाई न्याय दिलाउने तथा दोषी उपर कारवाही गराउने कार्यमा कठिनाई रहेको।

३. आयोगमा अत्यन्तै सिमित मात्रामा स्रोत र साधनहरू रहेको। १० वर्षमा गरिने पुनरावलोकनका सन्दर्भमा हेर्दा संविधान जारी भएको ५ वर्षपछि गठन भएको आयोगलाई बाँकी ५ बर्षमा आफ्नो औचित्य पुष्टि गर्ने गरी कार्य गर्न कठिन रहेको।

४. आयोगलाई अर्धन्यायिक अधिकार नहुनु, आयोगको सम्पर्क निकाय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको सट्टा संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई बनाईनु र आयोगमा विशिष्ट श्रेणीको सचिवको दरबन्दी नहुनु। आयोगको आफ्नै कार्यालय भवन नहुनु।

५. अधिकारका हिसाबले आयोगलाई संवैधानिक रुपमा कल्पना गरिएको स्वायत्त नभई वित्तीय स्रोत न्यूनताले अधिकारविहीन बनाईनु, कर्मचारीको दरबन्दी न्यून गरिनु।

६. विभिन्न समुदाय तथा वर्गबीच आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा रहेको वर्गान्तर कम नहुनु। राज्यको स्रोत, साधन तथा सेवा सुविधामा त्यस्ता समुदायको न्यायोचित पहुँच स्थापित नगरिनु।

७. लक्षित वर्गको पहिचान गरी उनीहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा अवसरमा पहुँच नपुर्याउनु। लक्षित वर्गको खण्डिकृत तथ्यांकको संकलन नगर्नु।

८. राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनामा उचित प्रतिनिधित्व नहुनु।

९. आयोगहरूमा जिम्मेवारी तथा लक्षित समुहमा दोहरोपना रहेको र त्यस्तो दोहरोपन र समस्या हटाउन र असल अभ्यासका अनुभवको छलफल गर्ने कानूनी व्यवस्था नहुनु।

१०. दलित समुदायको हक, हितको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सशक्तीकरणका लागि नेपाल सरकार र अन्य संघ संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने चेतनामूलक कार्यक्रमहरूको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सम्बन्धित निकायहरूबाट आवश्यक जानकारी प्राप्त नहुनुको साथै ती कार्यक्रमहरू समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा आवश्यक समन्वय नगरिएको अवस्था विद्यमान रहनु।

११. दलित समुदायको पहिचान सम्बन्धमा थर सूचीकरण सम्बन्धी सिफारिस समयमा स्वीकृत नहुनु।

१२. आयोगको कार्यालय प्रदेशस्तरमा विस्तार हुन नसकेको साथै कार्यालय भवन पर्याप्त र न्यूनतम सुविधा समेत नहुनु।

१३. सरकारलाई आयोगको सिफारिस पूर्णतः कार्यान्वयन गर्न बाध्यात्मक (Mandatory) नबनाइनु।

७.२ आयोगको भावी कार्यदिशा

राष्ट्रिय दलित आयोगलाई संविधानतः स्पष्ट भूमिका र जिम्मेवारी प्राप्त छ। यसैगरी ऐनमा समेत थप जिम्मेवारी र अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ। संवैधानिक एवं कानूनी जिम्मेवारीको परिपालना गर्ने गराउने कार्य नै आयोगको मुख्य मार्ग हो। तथापी भूमिका र कार्यक्रमको दृष्टिकोणबाट आयोगले देहाय बमोजिमको कार्यदिशा तय गरेको छः

१. आयोगको नीतिगत समन्वय एवं मार्गदर्शनमा रहने गरी दलित समुदाय विकास प्राधिकरण गठन हुने,

२. संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम प्रदेशमा आयोगका शाखा कार्यालयहरू विस्तार हुने,

३. देशका दलित समुदायका कानूनी संरचना तथा दलित अधिकारसँग सम्बन्धित संघ/संस्थाहरुलाई आयोगसँग जोड्ने संयन्त्रको विकास गर्ने,

४. आयोगको कार्यालय प्रयोजनका लागि आवश्यक सरकारी भवन उपलब्ध हुने,

५. दलित समुदायको थर पहिचान एवम् सूचीकरणको प्रक्रियाले नियमितता ग्रहण गर्ने,

६. आयोगको प्रस्ताव बमोजिमको आवश्यक जनशक्ति र आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधन उपलब्ध हुने,

७. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/सम्झौता बमोजिमका प्रतिवेदन निर्धारित समयमा तयारी तथा सम्प्रेषण गर्ने,

८. आयोगको नियमावली र आवधिक रणनीति तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा आउने।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान।

२. राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४।

३. जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८।

४. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत(कसूर र सजाय)नियमावली, २०७४।

५. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination(I-CERD), 1965, United Nations.

६. राष्ट्रिय दलित आयोगको प्रथम बार्षिक प्रतिवेदन, २०७८।

७. राष्ट्रिय दलित आयोगको दोस्रो बार्षिक प्रतिवेदन, २०७९।

८. राष्ट्रिय दलित आयोगको तेस्रो बार्षिक प्रतिवेदन, २०८०।

९. अन्य आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरु।

१०. सोह्रौं योजना(२०८१/०८२-२०८५/०८६)।

११. नेपाल सरकारको आ.व.२०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रम।

१२. नेपाल सरकारको आ.व.२०८१/०८२ को बजेट वक्तव्य।

१३. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४।

१४. सम्बद्ध निकायबाट प्राप्त विवरण।

१५. निर्वाचन सम्बद्ध ऐनहरु।

१६. निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन, २०८०।

अनुसूचीहरू

अनुसूची-१ आयोगको आ.व.२०८०/०८१ को आर्थिक विवरण

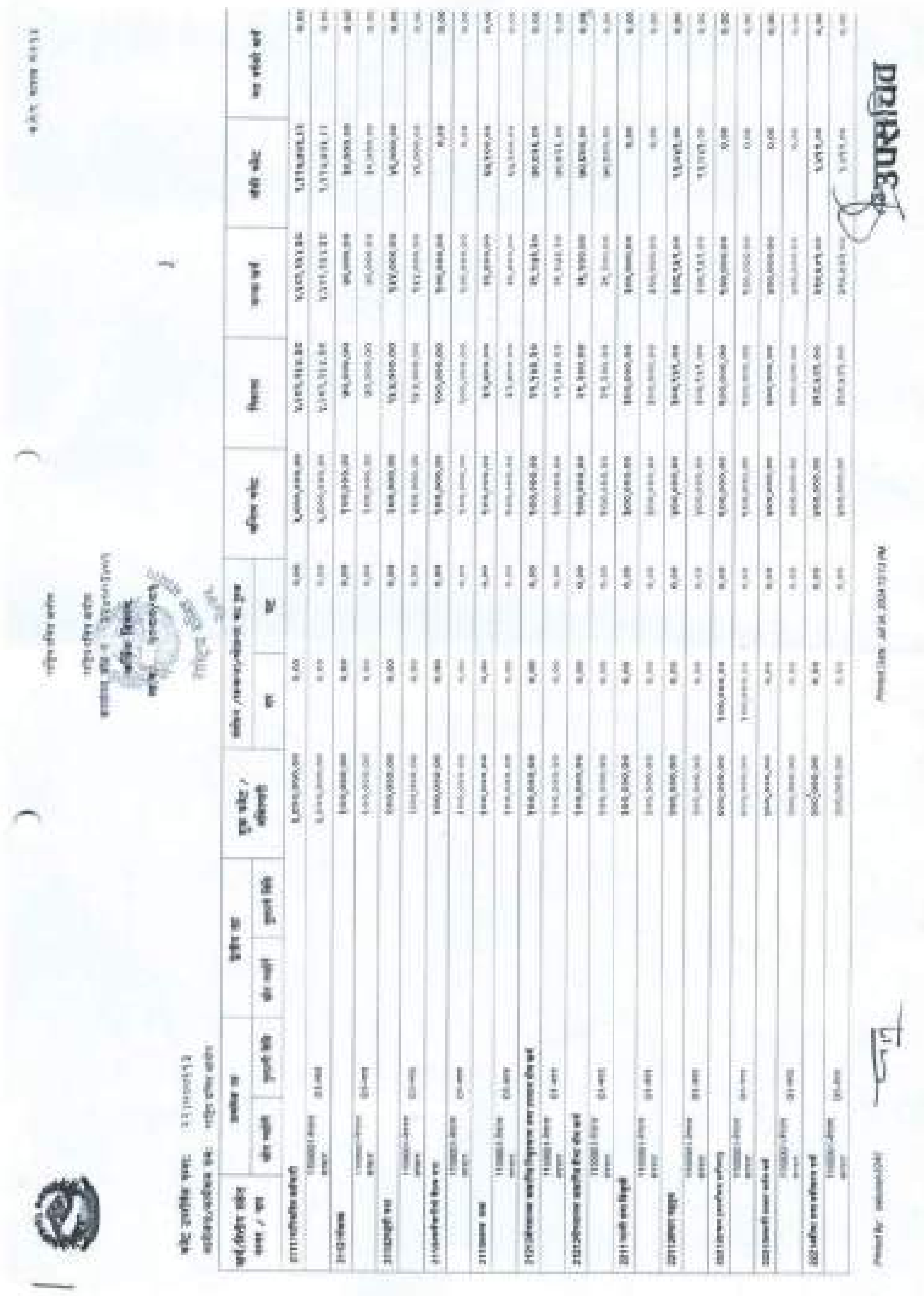

खर्च शीर्षक नम्बर / नाम	प्रथम स्रोत		द्वितीय स्रोत		बजेट / अख्तियारी	रकमान्तर/थपघट		अन्तिम बजेट	निकासा	जम्मा खर्च	बाँकी बजेट	यस अवधिको खर्च
	स्रोत व्यहोर्ने	भुक्तानी विधि	स्रोत व्यहोर्ने	भुक्तानी विधि		थप	घट					
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
		जम्मा			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

स्रोतगत विवरण

Printed By: [illegible]

Printed Date: Jul 31, 2024 12:13 PM

उपसचिव

[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
जम्मा	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००

फछ्र्यौट हुन बाँकी पेश्की	०.००
गत आ.व. सम्मको	
गत आ.व. को	०.००
जम्मा	०.००
म्याद नाघेको पेश्की	०.००
म्याद ननाघेको पेश्की	०.००

तयार गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

पेश गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

प्रमाणित गर्ने:
नाम:
पद:
मिति:

उपसचिव

प्रमुख कोष नियन्त्रक

Printed By: [illegible] Printed Date: Jul 24, 2024 12:11 PM Page 3 / 3

[illegible]

[illegible]

कार्यालय कोड नं : [illegible]

वार्षिक विवरण

आ.व.: २०८०/८१

बजेट उपशीर्षक नम्बर: [illegible]

कार्यालय/आयोजना नाम: [illegible]

खर्च/वित्तीय संकेत नम्बर / नाम	प्रथम स्रोत: स्रोत व्यहोर्ने	प्रथम स्रोत: भुक्तानी विधि	द्वितीय स्रोत: स्रोत व्यहोर्ने	द्वितीय स्रोत: भुक्तानी विधि	शुरु बजेट / अख्तियारी	संशोधन /रकमान्तर/श्रोतान्तर बाट पुरक: थप	संशोधन /रकमान्तर/श्रोतान्तर बाट पुरक: घट	अन्तिम बजेट	निकासा	जम्मा खर्च	बाँकी बजेट	यस अवधिको खर्च
[illegible]					[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३,०००.००	०.००
	[illegible]	[illegible]			[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३,०००.००	०.००
[illegible]					२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	[illegible]	[illegible]	३,७१३.००	०.००
	[illegible]	[illegible]			२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	[illegible]	[illegible]	३,७१३.००	०.००
[illegible]					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००
	[illegible]	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००
		जम्मा			[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०६,७१३.००	०.००

स्रोतगत विवरण

[illegible]		[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०६,७१३.००	०.००
	[illegible]	[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०६,७१३.००	०.००
	जम्मा	[illegible]	०.००	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१०६,७१३.००	०.००

फछ्र्यौट हुन बाँकी पेस्की	०.००
गत आ व सम्मको	
यस आ व को	
जम्मा	
म्याद नाघेको पेस्की	
म्याद ननाघेको पेस्की	

तयार गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

पेश गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

प्रमुख कोष नियन्त्रक

स्वीकृत गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

उपसचिव

Printed By: [illegible]

Printed Date: [illegible]

Page 1/1

राष्ट्रिय दलित आयोग

राष्ट्रिय दलित आयोग
कार्यालय कोड [illegible]
आर्थिक विवरण
आ.व.: [illegible]

बजेट उपशीर्षक नम्बर: [illegible]
कार्यालय/कार्यक्रम नाम: राष्ट्रिय दलित आयोग

खर्च/विनियोजन शीर्षक नम्बर / नाम	प्रथम तह: स्रोत व्यहोर्ने	प्रथम तह: भुक्तानी विधि	द्वितीय तह: स्रोत व्यहोर्ने	द्वितीय तह: भुक्तानी विधि	कुल बजेट / अख्तियारी	रकमान्तर/श्रोतान्तर/थप: थप	घट	अन्तिम बजेट	निकासा	वास्तव खर्च	बाँकी बजेट	[illegible]
21111 पारिश्रमिक पदाधिकारी					[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
21123 [illegible]					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	०.००
21141 [illegible]					२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	[illegible]	[illegible]	२,०००.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	[illegible]	[illegible]	२,०००.००	०.००
21142 [illegible]					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	१००,०००.००	१००,०००.००	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	१००,०००.००	१००,०००.००	०.००	०.००
21143 [illegible]					१००,०००.००	५०,०००.००	०.००	१५०,०००.००	१५०,०००.००	१५०,०००.००	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	५०,०००.००	०.००	१५०,०००.००	१५०,०००.००	१५०,०००.००	०.००	०.००
22111 पानी तथा बिजुली					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
22112 संचार महसुल					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	१००,०००.००	१००,०००.००	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	१००,०००.००	१००,०००.००	०.००	०.००
22211 इन्धन (पदाधिकारी)					१,१००,०००.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१,१००,०००.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	०.००
22212 इन्धन (कार्यालय प्रयोजन)					३००,०००.००	०.००	०.००	३००,०००.००	३००,०००.००	३००,०००.००	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			३००,०००.००	०.००	०.००	३००,०००.००	३००,०००.००	३००,०००.००	०.००	०.००
22213 सवारी साधन मर्मत खर्च					२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	२००,०००.००	२००,०००.००	०.००	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			२००,०००.००	०.००	०.००	२००,०००.००	२००,०००.००	२००,०००.००	०.००	०.००
22142 [illegible]					१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
	1100021-नेपाल सरकार	[illegible]			१००,०००.००	०.००	०.००	१००,०००.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००
		जम्मा			[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००

स्रोतगत विवरण

Printed By: [illegible]

Printed Date: Jul 26, 2020 [illegible]

उपसचिव

अनुसूची-२ आयोगमा कार्यरत कर्मचारीको नामावली

क्र.स	नाम, थर	पद	शाखा	कैफियत
१	श्री शिवराज चौलागाईं	सचिव	कार्यालय प्रमुख	
२	श्री ईश्वरीप्रसाद पाण्डे	उपसचिव	प्रशासन,योजना तथा अनुगमन	
३	श्री बिमला महत गौतम	उपसचिव	-	काज
४	श्री गोपाल श्रेष्ठ	शाखा अधिकृत	अधिकार प्रवर्द्धन तथा समावेशीकरण	
५	श्री कुशल सुवेदी	शाखा अधिकृत	प्रशासन,योजना तथा अनुगमन	
६	श्री बाबुराम सुवेदी	लेखापाल	प्रशासन,योजना तथा अनुगमन	
७	श्री गणेश कुमार गुर्मछान	ना.सु.		
८	श्री सुर्य बहादुर राना मगर	ना.सु	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
९	श्री सरोज महर्जन	क.अ.		
१०	श्री रविन्द्र सोव	निजी सहायक	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
११	श्री विजय पार्की	निजी सहायक	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
१२	श्री सुरेश पुर्कुटी	निजी सहायक	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
१३	श्री ईक्जा विश्वकर्मा	निजी सहायक	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
१४	श्री जीतबहादुर सुनार	ह.स.चा		
१५	श्री गोपी मिजार	ह.स.चा	प्रशासन, योजना तथा अनुगमन	
१६	श्री राम विश्वकर्मा	ह.स.चा		
१७	श्री काले सार्की	ह.स.चा		
१८	श्री रुघ टमाटा	ह.स.चा		
१९	श्री दिपक सुनार	ह.स.चा		
२०	श्री निर्मला बिश्वकर्मा	का.स.		
२१	श्री तुलसा हिडमाङ	का.स.	प्रशासन,योजना तथा अनुगमन	
२२	श्री जुनामाया बिश्वकर्मा	का.स.		
२३	श्री सुधा सार्की	का.स.		
२४	श्री ईश्वरराम लुहार	का.स.		
२५	श्री सरिता लुहार	का.स.		

अनुसूची-३ आयोगबाट प्रकाशित प्रेस विज्ञप्ति

राष्ट्रिय दलित आयोग
National Dalit Commission

प.सं./L.N.
च.नं./D.N.

मिति/Date

प्रेस नोट

राष्ट्रिय दलित आयोगको कार्यालय ललितपुरमा, आयोगका मा. अध्यक्ष श्री देवराज विश्वकर्मा सहित पदाधिकारी र नेपाल प्रहरीका महानिरीक्षक श्री बसन्त बहादुर कुँवर बीच मुलुकभरमा दलित समुदाय माथी भइरहेका जातीय विभेदका घटनाका विषयमा गम्भिर छलफल भएको छ। देशैभरका दलित समुदायले भोग्दै आएको जातीय विभेदका घटनाका सम्बन्धमा नेपाल प्रहरीबाट भएका काम कारवाहीको विषयमा पनि छलफल भएको, नेपाल प्रहरीका सबै कार्यालयमा स्थापना भएको दलित सेललाई प्रभावकारी बनाउन, जातीय विभेदका मुद्दालाई जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत र भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ बमोजिम कानुनी कारवाहीको दायरमा ल्याउन साथै दलित सेलमा कार्यरत प्रहरी जनशक्तिलाई क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम व्यवस्थापन गर्ने आयोग र नेपाल प्रहरी बीच सहकार्य र समन्वय गरी अगाडी बढ्ने सहमति भएको यसै प्रेस नोट मार्फत सबैमा जानकारी गरिन्छ।

मिति: २०८० श्रावण ०४

सुन्दर पुडैनी
प्रवक्ता/सदस्य

मा. सुन्दर पुडैनी
सदस्य

कुपण्डोल ललितपुर, नेपाल | Kupondol, Lalitpur, Nepal
फोन: +९७७-०१ ५९३३६५०, ५९३७१८८ E-mail: info@ndc.gov.np, Website: www.ndc.gov.np

राष्ट्रिय दलित आयोग
National Dalit Commission

प.सं./L.N.
च.नं./O.N.

मिति/Date

प्रेस विज्ञप्ति

मिति २०८० जेठ २१ गते जातीय छुवाछुत मुक्त राष्ट्र घोषणा भएको दिनको सन्दर्भमा बैतडी जिल्लामा आयोजित कार्यक्रममा दशरथचन्द नगरपालिकाकी उपमेयर कौशिला चन्दले सार्वजनिक कार्यक्रम स्थलमै म ठकुरीकी छोरी हुँ, दलितको हातको पानी खाँदिनँ, यो मेरो आफ्नो इच्छाको कुरा हो भनेर सिङ्गो दलित समुदायको अपमानित हुने गरी जातीय भेदभावजन्य व्यवहार गरेको कुराप्रति आयोगको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ ।

आजको २१ औं शताब्दीमा विज्ञान र प्रविधिले मानव सभ्यता उच्च बिन्दुमा पुगेको सन्दर्भमा जनताबाट अनुमोदित जनप्रतिनिधिबाटै पटकपटक यस्तो भेदभावजन्य घृणित कार्य हुनु संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र संविधानमाथि नै ठाडो उपहास गरेको छ । न्यायिक समितिको संयोजक र जनप्रतिनिधिहरूबाट नै दलित माथि विभेद हुन्छ भने आम दलित समुदायले न्याय माग्न कहाँ जाने? भनेर गम्भीर प्रश्न उब्जाइरहेको छ ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारका जातीय तथा लैंगिक भेदभावको अन्त्य गर्ने संकल्प गरेको छ भने भर्खरै आ.व.२०८०/०८१ को बजेट वक्तव्यमा सबै प्रकारका हिंसा, शोषण, विभेद र दुर्व्यवहारको अन्त्य गरिनेछ भनी सम्बोधन गरिएको छ । संविधानको धारा २४ मा जातीय छुवाछुत विरुद्धको हकमा कसैले कसैलाई धर्म, परम्परा, रीतिरिवाज वा आस्थाको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । यदि त्यस्तो कार्य गरेमा दण्डनीय हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । जातीय तथा अन्य छुवाछुत र भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ ले जातीय छुवाछुत र भेदभावजन्य क्रियाकलापहरू निजी र सार्वजनिक स्थानमा कुनै पनि बहानामा गर्न निषेध गरेको छ र दण्डनीय सामाजिक अपराध करार गरेको छ । दशरथचन्द नगरपालिकाको उपमेयरले गरेको विभेदजन्य व्यवहारप्रति आयोग र सिंगो दलित समुदायलाई दुःखित बनाएको छ । उक्त घटनाको सत्यतथ्य छानबिन गरी दोषीलाई कानून बमोजिम हदै सम्मको कारवाही गर्न सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउँदछौं ।

मिति २०८०/०३/०३

२०८०/०३/०३
सुन्दर पुडासैनी
सदस्य-सचिव

कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल Kupondol, Lalitpur, Nepal
फोन: +९७७-०१-५४३३६५०, ५४३११९८, E-mail: info@ndc.gov.np, Website: www.ndc.gov.np

अनुसूची-४ आयोगबाट प्रकाशित सचेतनामूलक सामग्री

अनुसूची-५ निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था एक अध्ययन प्रतिवेदन

राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, आदिवासी जनजाती आयोग, थारु आयोग, मधेसी आयोग र मुस्लिम आयोगको संयुक्त रुपमा तयार गरिएको निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था एक अध्ययन प्रतिवेदनमा दलित समुदायको निजामती सेवामा उपस्थिति तथा प्रभावः-

दलित समुदायको निजामती सेवामा उपस्थिति तथा प्रभाव

१. दलितको पहिचान र राज्य संरचनामा उपस्थिति

प्रज्ञा नेपाली बृहत शब्दकोशमा दलितको अर्थ 'समाजका कथित उच्च वर्गको थिचोमिचोमा परेको तथा इच्छाबाट बन्चित जाति वा वर्ग' भनिएता पनि नेपालमा सामाजिक रुपमा अपहेलित आर्थिक रुपमा शोषित र राजनीतिक रुपमा उपेक्षित निश्चित जातिलाई सामुहिक रुपमा दलित समुदायको रुपमा लिइन्छ । पछिल्लो समय यो शब्द ऐतिहासिक कालदेखि वैधानिक रुपले बहिष्करणमा पारिएका समुदायहरु संगठित भई विभेदको विरुध्द चलाइने अभियान बनेको छ। नेपालको पुरानो सामाजिक प्रणालीहरु मध्य हिन्दु वर्ण व्यवस्था सबै भन्दा पुरानो र जडसूत्र प्रणाली हो। हिन्दु वर्ण व्यवस्थाले मानिसहरुलाई ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्रको रुपमा विभाजित गरेको छ भने शुद्रलाई अछुतको दर्जा दिइएको छ। त्यही अवलम्बन गर्दै राज्यले नै १९१० सालमा जनतालाई हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार विभिन्न तहमा वर्गिकरण गरी भेदभावपूर्ण कानुन बनायो र सभ्यता विकासका क्रममा विभिन्न अन्वेषण गर्ने सृजनशिल एउटा समूह(शुद्र)लाई अछुत वर्ग अर्थात् पानी नचल्ने जातिमा राखी विभिन्न क्षेत्रमा कानुनतः बन्चित गरियो। त्यही समुदायलाई नै विभिन्न नामले चिनिदै पछिल्लो समय "दलित" शब्दबाट चिनिन थालिएको हो। अर्थात त्यही समुदाय विभेद र अपमानका विरुध्द संघर्ष गर्ने क्रममा दलित समुदायको रुपमा संगठित हुदै आएका हुन। राष्ट्रिय दलित आयोगका प्रथम अध्यक्ष पद्म सिंह विश्वकर्माका अनुसार धार्मिक रुपमा बहिष्कृत, सामाजिक रुपमा अपहेलित, आर्थिक रुपमा शोषित, सामाजिक रुपमा उपेक्षित, शैक्षिक रुपमा बन्चित समुदाय नै दलित समुदाय हुन्।

भारतका प्रसिद्ध नेता डा.भिमराव अम्बेडकरले सन् १९२७ तिर आन्दोलनको क्रममा हिन्दु समाजमा वर्णव्यवस्थाले अछुत बनाएका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनीतिक रुपमा पछाडी पारिएका जातहरुको साझा नामको रुपमा सम्बोधन गर्न सर्वप्रथम दलित शब्दको प्रयोग गरेका थिए।नेपालमा भने दलित शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम वि.सं. २०१४ मा गठित नेपाल राष्ट्रिय दलित जनविकास परिषद्को गठन संगै भएको देखिन्छ। त्यसअघि यी समुदायलाई नेपालमा 'अछुत', 'परिगणित', 'हरिजन', 'अति पिछडा' जस्ता शब्दहरु प्रयोग गरिन्थ्यो।तसर्थ दलित कुनै जाति होइन बरु यो त अछुत बनाइएका विभिन्न जातहरुको आन्दोलनबाट स्थापित समुच्च समुदायको सम्मानजनक साझा परिचय हो। यो शब्द अहिले छुवाछुत र विभेद विरुध्दको संगठित आन्दोलनकाका रुपमा स्थापित भएको छ।

तात्कालिन राष्ट्रिय दलित आयोग (२०५८)ले हिन्दु वर्णाश्रम जाति व्यवस्थामा १९१० सालको मुलुकि ऐनबाट पानी नचल्ने र छोइछिटो हाल्नु पर्ने भनी जातीय भेदभाव एवं समाजमा अछुत मानिएका र सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक तथा धार्मिक रुपमा राष्ट्रिय मूलप्रवाहबाट पछाडि पारिएका जातजाति वा समुदायलाई दलितका रुपमा परिभाषित गरेको थियो। वर्ण व्यवस्थाले पानी नचल्ने बनाइएका जात एउटै जातीय समूह भित्र मात्र छैनन्। यी जात खस-आर्य, मधेशी र नेवार गरी तीन वटा समुदायमा छन्। दलित शब्द र यसको परिभाषा बेलाबखत बहसको विषय बन्ने गरेको छ। मूलतः यो शब्दले नकारात्मक पहिचान जनाउने भएकोले यसको सट्टामा पेशागत जाति वा शिल्पी समुदायको प्रयोग गर्न सुझाएको पनि देखिन्छ।तथापी शिल्पी शब्दले ऐतिहासिक रुपमा श्रीपमूलक काम गर्ने समुदाय बुझाउँछ। यस्ता जातजातिहरु अन्य विभिन्न समुदायहरुमा पनि हुने हुनाले यसले छुट्टाक्के दलित समुदायको पहिचानको प्रतिनिधित्व नगर्ने हुदा आन्दोलनलाई सही रुपमा डोर्याउन सक्दैन कि भन्ने विचार पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। पछिल्लो समय दलित शब्दको परिभाषालाई सकारात्मक पहिचान दिने गरी परिभाषित गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

जनउत्थान प्रतिष्ठानको विधान (२०५२) मा "दलित समुदाय भन्नाले वंशानुगत सीप, श्रम, कला र संस्कृतिका धनी समाजका सजग समुदाय वा जाति भन्ने बुझिन्छ" भनिएको छ। त्यस्तैदलित आन्दोलनका नेता तथा पूर्व सहायक मन्त्री प्रकाश चित्रकार परियारले दलितको अर्थ सकारात्मक रुपमा यसरी पनि लगाएका थिए, 'द' को अर्थ दत्तचित्त, 'लि' को अर्थ लिप्त र 'त' को अर्थ तत्पर अर्थात सधैं दत्तचित्त भई लगातार लागि रहने समुदाय दलित हो ।अहिले राष्ट्रिय दलित आयोगले दलित समुदाय भन्नाले "परंपरागत धार्मिक अन्धविश्वासका आधारमा पानी नचल्ने र अछुत भनी आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक रुपमा राज्यको मुलप्रवाहबाट बन्चित गरिएको शोषित एवं उत्पीडित तथा श्रम, सीप र कलाका माध्यमबाट राज्य निर्माणमा योगदान पुर्याएको समुदायलाई बुझाउछ" भनिएको छ। लेखक आहुतिले दलित शब्दले दलित मुक्ति आन्दोलनका सर्दभमा हिन्दु समाजमा पानी अचल बनाइएका जातहरुको आन्दोलनबाट स्थापित साझा समुदायगत पहिचान र अर्थ दिने बताउँछन् । यस्ता परिभाषाले यी समुदायमा हिनताभाव हटी सम्मानजनक परिचयका साथ सकारात्मक संदेश सहित विभेद विरुध्द संगठित भई समाज रुपान्तरणमा योगदान पुर्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।राष्ट्रिय दलित आयोगमा दलित समुदायमा सूचिकृत जातजातीहरु मध्य पहाडमा ७ किसिमका र मधेशमा १९ किसिमका गरी साविकमा २६ जातजाति रहेका छन् । हाले आयोगले यस्तो सूचिमा परिमार्जन गरी मधेशी दलित समुदायमा एउटा (बरही, वैध, बेज, नट, राछि) थप गरी २७ बनाइएको छ। यस्तो सूचि बनाउदा कतिपय अवस्थामा उल्लेखित जातजाति (थर) वास्तविक रुपमा दलित समुदाय भित्र पर्ने हो होइन भन्ने विवाद पनि उठ्ने गरेको छ। तसर्थ यस्ता विषयमा निर्णय गर्दा विस्तृत रुपमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्न जरुरी हुन्छ किनकि यससंग कोटाको सुविधा गासिएको हुन्छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघको सबै किसिमको जातीय(च्चअष्बी) भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९६५ को धारा १(१) को परिभाषासँग दलितको परिभाषा मेल खान्छ भने उक्त महासंधीले दक्षिण एशियाको जात व्यवस्था बारे स्पष्ट रुपमा बोलेको छैन ।सो महासन्धिमा भनिएको छ "जातीय (च्चअष्बी) भेदभाव भन्नाले जात, रंग, वंश, राष्ट्रियता र उत्पत्तिका आधारमा फरक व्यवहार, बहिष्करण, संकुचनगर्नु वा प्राथमिकता दिनुलाई बुझिन्छ, जसले मानवीय मर्यादा, अधिकारको प्रयोग र मानव अधिकारको उपयोगमा समान हैसियत लगायत मूलभूत राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार लगायतका हकमा हनन् पुर्याउँछ ।"उक्त महासंधी नेपालले सन् १९७१ मै अनुमोदन गरेको भए ता पनि त्यसका जातीय विभेद विरुध्दको समितिमा पिडित पक्षले उजुरी गर्न सक्ने लगायतका केही दफा भने कैफियत राखेको छ। महासंधीमा राज्य पक्षबाट कुनै पनि जातीय विभेदका घटनाहरु निरुपण हुन सकेन भने पीडित पक्षले उक्त समितिमा उजुरी गर्न सकिने प्रावधान छ जुन विभेदमा पर्ने नागरिकको लागि महत्वपूर्ण अस्त्र हो। २०६३ मै छुवाछुवा मुक्त राष्ट्र घोषणा गरिसकेको हाम्रो मुलुकले पंचायती सरकारले राखेको उक्त कैफियत गणतंत्र आउँदासम्म कायम रहनु विडम्बना हो । त्यस्तै सरकारले यो महासंधी कार्यान्वयनका सवन्धमा आवधिक प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्र संघमा पेश गर्ने गर्छ। त्यसको अध्ययन गरी संयुक्त राष्ट्र संघले सरकारलाई सुझाव दिने गर्दछ। अहिलेसम्म त्यस्ता धेरै सुझाव सरकारलाई दिईसकेको छ। तर ती सुझाव कार्यान्वयनमा सरकार जिम्मेवार हुन सकेको छैन् ।

मानवविकास सूचकाङ्कले दलित समुदाय सबै क्षेत्रमा अत्यन्तै पछि रहेको देखाउँछ । नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण सन् २०११ को सर्वेक्षणले करिब ४१ प्रतिशत दलित निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि बाँचिरहेको देखाएको थियो । दलित समुदायको भूमिमा पहुँच तथा यसका अन्य सम्बन्धका बारेमा विस्तृत र वैज्ञानिक अध्ययन भएको छैन । करिब ७७ प्रतिशत दलितहरुलाई जमिनको उब्जनीले खान पुग्दैन । पहाडमा २० प्रतिशत र तराईमा ४४ प्रतिशत दलितहरु अहिले पनि भूमिहीन अवस्थामा जीवन बिताइरहेका छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य क्षेत्रका तथ्याङ्कले पनि दलितलाई

अत्ते पछाडि देखाउँछ । दलितहरूको साक्षरतादर न्युन रहेको छ, तराईका दलितहरूको साक्षरता त अत्यन्तै न्युन छ । एस.ई.ई. पास गर्नेको संख्या एकदमै कम छ भने स्नातक पास गर्ने कुल संख्याको एक प्रतिशत पनि पुग्दैनन् । करिब ८० प्रतिशत बाल मृत्युदरको हिस्सा दलित समुदायको भागमा पर्दछ भने सबै बाल श्रमिकहरूमध्ये करिब ८० प्रतिशत दलित बालबालिका रहेका छन् ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालमा दलितको जनसंख्या ४१ लाख २४ हजार २९ रहेको छ, जुन कुल जनसंख्याको १३.८ प्रतिशत हो हाले सार्वजनिक गरिएको जनगणना २०७८ को परिणाम अनुसार दलित समुदायको जनसंख्या अनुपातठ्याक्कै कति भन्ने गणना भई सकेको छैन न त समूहगत रुपमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले नै निकालेको छ । तथापी दलित समुदायमा पर्ने जातजातिको विवरण हेर्दा पहिलाको भन्दा खासै परिवर्तन भएको देखिदैन । यो तथ्याङ्क हेर्दा १० वर्षमा पनि दलितको जनसंख्या न्युको त्यु रहनु यथार्थपरक देखिदैन । तथापी, राज्यका अंगमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व भने जनसंख्याको तुलनामासारै न्युन छ । लोकसेवा आयोगको ६० औं वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार निजामती सेवामा ८८ हजार पाँच सय ७८ जना कर्मचारी छन् जसमध्ये दलितको संख्या एक हजार नौ सय ७१ (२.२२%) जना मात्रै रहेको आयोगको तथ्याङ्कले देखाउँछ । तथापी यस्तो सहभागिता तल्लो तहमा मात्र रहेको छ । लोक सेवा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६ अनुसार निजामती सेवाको विशिष्ट श्रेणीमा निजामती सेवाको ईतिहास मै एकजना मात्रै दलित समुदायको सहभागिता रहेको अवस्था छ । प्रशासन सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा पनि अहिले सम्म के इतिहासमा दलित समुदायबाट जम्मा चार जना मात्रै पुगेकोमा हाल तीन जना कार्यरत छन् । यति नै भन्ने यकिन नभए पनि सीमित संख्यामा उपसचिव स्तरमा पुग सफल भएका छन भने अधिकांशत सो भन्दा तल्लो तहमा रहेका छन् ।न्याय सम्पादन गर्ने स्थान सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत गरी कुल न्यायाधीशको संख्या ४ सय ५९ रहेकोछ जस मध्ये दलित समुदयबाट पाँच जना अर्थात एक प्रतिशत मात्र छन् । सुरक्षा फोजमा भने यो संख्या निजामती सेवामा भन्दा बढी छ । नेपाल प्रहरीको कुल दरबन्दी ६५ हजार पाँच सय मध्ये दलित समुदायबाट ६ हजार एक सय ६२(९.६९%) जनाको सहभागिता रहेको छ । त्यस्तै हाल नेपाली

चित्र १ विभिन्न क्षेत्रमा दलितको प्रतिनिधित्व

चित्र २: राजनीतिक नियुक्तीमा समुदायगत प्रतिनिधित्व (% मा)

स्रोत: समता संक्षिप्त नीतिपत्र, अङ्क १३, फागुन २०७७

सेनाको ८७ हजार नौ सय ७२ जना दरबन्दी मध्ये सात हजार एक सय ६३ (८.१४%) जना दलित समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्छन् । सुरक्षा फौजमा तुलनात्मक रुपमा राम्रो अवस्था देखिए पनि माथिल्लो तहमा भने पुग्न सकेका छैनन । जस्तो, प्रहरीमा दलित समुदायबाट इतिहास मै बल्ल एक वरिष्ठ प्रहरी उपरिक्षक अर्थात एसएसपी सम्म पुग्न सफल भएका छन् ।

राज्य संवेदनशील हुने हो भने उक्त खाडलको परिपुरण सरकारले गर्ने राजनीतिक /संवैधानिक नियुक्तिबाट हुन सक्थ्यो । तर तथ्याङ्कबाट त्यस्तो देखिदेन । समता फाउण्डेशनले गरेको एक अध्ययनले २०७४ देखि २०७७ सालसम्म भएका त्यस्ता नियुक्तीमा दलितहरु मात्र ४ प्रतिशत देखाइएको छ जबकि खस/आर्यको सहभागिता ६८ प्रतिशत रहेकोछ । यसले राज्यको असमावेशी चरित्र छर्लङ्ग पारेकोछ । सार्वजनिक सेवामा भएको यस उपस्थितीले राज्य संरचनामा दलितको पहुच र दिगो आम्दानी हुने स्थानमा सहभागिता न्यून रहेको त प्रष्ट हुन्छ नै यसले राज्यको असमावेशी चरित्र समेत उदाङ्गो पारेको छ ।

२. दलितहरु माथि विभेदको ऐतिहासिक श्रृ□ला

सिन्धुघाँटीको सभ्यतामा आर्यहरूको आगमनसँगै वैदिककाल सुरुआत भएको मानिन्छ । वैदिक कालमा ऋषिहरूले ज्ञान उत्पादन गर्ने र मुनीहरूले सीप कला-कौशलको सृजना गर्ने कार्यले मानव सभ्यतालाई विकास गर्दै लग्यो । यसलाई मानव आवश्यकताका वस्तु वा सेवा उत्पादन संग जोडियो । जब सिन्धुघाँटीको सभ्यता निर्माण गरिरहेका द्रविडहरूमाथि आर्यहरूले हमला गरी जित हासिल गरे, पराजित द्रविडहरूलाई दास, शुद्रको रूपमा व्यवहार गर्न थालियो । त्यही क्रममा धेरै किसिमका कविलाहरूको समूह एक आपसमा मिसिए पछि विभेदको शुरुवात हुँदै गयो । कविलाका विभिन्न समूह मिसिन थाले पछि पहिचानका लागि कविलाहरू जातिमा बदलिए । साथै कविलाहरूलाई आफ्नै समूहको अधिनस्थ राख्ने विभिन्न जुक्तिहरू पनि निस्किन थाले । त्यस मध्ये एउटा जुक्तिको रुपमा विभेदको सृजना भयो । ईसापूर्व १५०० तिर रचिएको ऋग्वेदमा वर्ण व्यवस्थाबारे उल्लेख गरिएकोबाट यो कुरा प्रष्ट हुन्छ । ज्ञान उत्पादन गर्नेहरूलाई उच्च दर्जा (ब्राम्हाण) दिइदै गयो किनकि आफ्नो अधिपत्य कायम गर्न विभेदकारी ज्ञानको उत्पादन जरुरी भयो । तर सीप कला-कौशल अन्वेषण गरी मानव सभ्यतालाई सहज बनाउने मुनिहरूको समूहलाई तल्लो दर्जा (द्रविड, चण्डाल, शुद्र) मा राखी विभेदका विभिन्न स्वरुप निर्धारण गरियो । मिश्रित कविला समूह संचालनको दौरानमा स्वभाविक रुपमा उच्च ठानिएकाहरू नै नाइके हुँदै गए र राज्य स्थापना भए पछि उनीहरु नै हर्ताकर्ता भए । अनि राज्य संचालन के नीति बन्यो तल्लो तप्कामा पारिएका शुद्रहरूलाई सेवक बनाउने अर्थात सेवा र उत्पादन लिने तर बराबरीको दर्जा नदिने । संभवत यसैको पराकाष्ठास्वरुप दास प्रथा शुरु भयो ।

नेपाल प्राचिन हिन्दुधर्मको अधिनस्त रहेकोले सो अनुसार सृजित धर्मशास्त्र अनुसार सामाजिक अभ्यासहरु हुने गरेको पाइन्छ । हिन्दु धर्ममा जात व्यवस्था महत्वपूर्ण हिस्साको रुपमा रहेको छ ।ऋग्वेदमै वर्णव्यवस्थाको उल्लेख हुनुले यसको उद्गम हिन्दु धर्म नै रहेको कुरा यकिन हुन्छ । ऋग्वेदमा भएको शुद्रको उत्पती व्याख्याको आधारमा त्यसपछि रचना गर्ने अनेक शास्त्रले विभेद मात्र हैन उनीहरुप्रति ज्यादतीको श्रृखला नै थप्दै गए ।

आविष्कारमा तल्लिन ती समुदायहरूमा यस्तो चलाखी बुझ्ने चेत फलाएको थिएन । यही क्रममा मनु जस्ता कट्टर ब्राम्हाणवादी चेत भएका शासकले मनुस्मृती(ई पू ३०० देखि २०० सम्म) को रुपमा राज्यकै कानून बनाएर विभेद मात्र हैन ज्यादती नै लाद्ने वैधानिक व्यवस्था गरे । नेपालमा भने जात व्यवस्था लिच्छवीकालमा वैष्णव सम्प्रदायको रुपमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । जात व्यवस्थालाई मल्लकालमा भने कडा बनाइएको थियो ।सेवा र उत्पादन गर्नु पर्ने तर जग्गा

जमिन सम्पत्ति राख्न नपाउने र भएको पनि ब्राम्हाणले लुट्ने वैधानिक व्यवस्थाका कारण सीप कला-कौशल अन्वेषण गरी सभ्यतालाई डोर्याउनेहरू मिल्सिदै गए। शूद्र र महिलाले शिक्षा ग्रहण गर्न नपाउने, गरेमा जिब्रो काट्ने देखि मृत्युदण्ड सम्म हुने कानूनी व्यवस्था गरियो। यसले गर्दा मानव सभ्यताले नै प्राग ऐतिहासिक कालदेखि धेरै संभावनाहरू गुमाउदै जानु पर्यो जसको आर्थिक असर अहिलेसम्म परेको छ।

बुध्द(ई.पू. ५६३ देखि ४८३ सम्म) र महावीर (ई.पू.५४० देखि ४६८ सम्म) जस्ता त्यस समयका सुधारवादी व्यक्तिहरु यस्तो ज्यादतीका विरुध्द नलागेका पनि होइनन् तर ब्राम्हाणवाद यति गाजिइसकेको थियो कि उनीहरुको पनि केही लागेन। बरु ब्राम्हाणवादको क्रुरताले उनीहरुलाई पनि सतायो। तथापी मानिस जन्मले हैन कर्मले ठूलो हुन्छ लगायतका बुध्दको संदेश चारै तिर फैलिएको थियो। मौर्य वंशी अशोक (ई.पू.२६८-२३२) देखि विभिन्न राज्यका राजाहरू बुध्दका अनुयायी बनेका थिए। यसले गर्दा ब्राम्हाणवादी हैकम केही कम भएको थियो। त्यस बेला कपिलवस्तु राज्यमा क्षेत्री वंशी शाक्यहरूले राजकाज चलाएका थिए। भनिन्छ त्यति बेला ब्रह्माण भन्दा माथि क्षेत्रीहरु रहेका थिए। त्यसले गर्दा पनि त्यहा सीप कला-कौशलको विकास उल्लेखनीय रुपमा भएको पाइन्छ। बुध्द कालमा २५ प्रकारका शिल्पकारहरू रहेको मानिन्छ। लुम्बिनी व्यापारिक मार्गको रुपमा विकास भएको थियो। त्यति बेलाको राजमार्ग उत्तरापथ राजगृह देखि बेशाली, कुशीनगर, कपिलवस्तु, लुम्बिनी, सरावस्ती हुदै तक्षशिला सम्म पुगेको थियो। यसबाट त्यस बखतको व्यापार आकलन गर्न सकिन्छ। ई.पू. को पाचौ शताब्दिमै खानीबाट धातुहरू निकाली गाल्ने सीप आइसकेको थियो। सो अनुसार तामा, चाँदी र सुनका सिक्का आविष्कार भई सकेका थिए भने घरेलु उपयोगका सामान हतियार तथा कृषि औजारहरू बनिसकेका थिए। यसमा शिल्पी समुदायहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो। व्यापार वस्तु विनिमयबाट मुद्रा अर्थतन्त्रमा रुपान्तरण हुदै थियो जसले गर्दा व्यापार बढिरहेको थियो। यसमा बसाईसराई र श्रम विविधीकरणको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो। कपिलवस्तु राज्यमा त नीजि बगैचा समेत रहेको कुरा अध्येता डा. शंकरलाल चौधरीले उल्लेख गरेका छन्। कृषि पशुपालन देखि वास्तुकला, मूर्तिकला, धातुकला, प्रस्तरकलाको राम्रो विकास भएको थियो। बुध्दको अवसान पछि त लुम्बिनि तत्कालिन पर्यटनको केन्द्र नै बन्यो। त्यसैले कौटिल्य अर्थशास्त्र अनुसार जनतालाई त्यस बखत १० प्रकारका कर लगाइएको थियो। त्यस्ता कर मूलत जग्गा-जमिन, कृषि उत्पादन, व्यापार तथा पुल, ढुङ्गा आदि प्रयोग गरे वापत हुने गर्थे। यसरी त्यस बखत सीप कला-कौशल फस्टाउने मौका पाएका थिए।

यसरी बुध्द शिक्षा फस्टाएको र ब्राम्हाणवादी हैकम अर्थात आर्य संस्कृतिखस्कदैगएकोमा ब्राम्हाणवादीहरु चिन्तित थिए। त्यही क्रममा चाणक्य वा कौटिल्य(ई.पु. २८३)जस्ता व्यक्तिको उदय भयो। उनी तक्षशिला विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्रका प्रमुख आचार्य मात्र थिएनन् आर्य संस्कृतिको रक्षक तथा महान सम्राट चन्द्रगुप्त मौर्यका सल्लाहकार पनि थिए। उनले बुद्ध दर्शनको आलोचना र त्यसको विकल्पबारे बोलेका छन्। उनले चन्द्र गुप्तलाई "यस आर्यभूमिलाई नै हेर;भिक्षु र साधुको पछाडि हिंडेर आर्य जातिको अधोगति भइरहेको छ।वर्णव्यवस्था र आश्रम मर्यादा आर्य जातिको सामाजिक संगठनको आधार हो। यदि चारै वर्ण र चारै आश्रमले आआफ्नो स्वधर्मको पालना गरे भने मात्रै समाजको कल्याण सम्भव छ।" भन्नेगर्थे। त्यस बेलाको समाज आर्य र गैरआर्यमा विभाजित थियो। चाणक्य आर्य संस्कृति विशेषतः ब्राम्हाणवादलाई समाजमा हावी बनाउन तल्लिन भएर लागे। त्यस पछि बुध्द शिक्षा खस्किदै गयो भने ब्राम्हाण शिक्षा हावी हुदै गयो। सो अनुसार बुध्द अनुयायी राज्य व्यवस्थाहरुमा पनि ब्राम्हाणवादी राज्य व्यवस्था को पुनरावृत्ति हुदै गयो।त्यसलाई मनु जस्ता कट्टर ब्राम्हाणवादी चेत भएका शासकले त वैधानिक रुपले भन्ने कडा बनाउदै गए। यसरी आर्य अर्थात ब्राम्हाणवादी संस्कृति, त्यसले सृजना गरेको वर्ण व्यवस्था (जात व्यवस्था) को उत्पत्तिको

संस्कार, त्यसले निर्माण गरेको संरचना, जसले कुनै एक जाति वा समूहमा केन्द्रित गरेको शक्ति, त्यही शक्तिको संरक्षणमा सत्तामा तथाकथित उच्च जातिको बर्चस्व र त्यसले गर्दा राजकीय तथा सार्वजनिक श्रोतको एकलौटी दोहनले अहिलेसम्म निरन्तरता पाइरहेको छ भने जात व्यवस्थाको ज्यादतीको श्रृंखला कायमै छ।

नेपालको संदर्भमा आदिम कालदेखि नै यहाँ विभिन्न रैथाने समुदायहरूले विभिन्न स्थानमा राज्य चलाउँदै आएको पाइन्छ। काठमाण्डौमा पनि किरातकालसम्म यस्तो विभेद नरहेको इतिहासविद्हरु बताउँछन्। लिच्छवी काल (सन् २००-९७९)को सुरुदेखि नेपालमा जात व्यवस्था प्रवेश गरेको तथ्य राजा नरदेव(सन् ६४५/८७९)को अनन्त लिङ्गेश्वर अभिलेखले पुष्टि गरेको छ। राजा सुपुष्प बर्माको समयमा हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार समाजलाई चार वर्णमा विभाजन गरिएको थियो। त्यस बेलासम्म संभवत मैदानी भागको भारतीय हिन्दू वर्णाश्रमको प्रभाव उपत्यकासम्म आइपुगेको देखिन्छ। उनैले पशुपतिनाथको स्थापना गरेका थिए। यसबाट त्यति बेला सीप कला-कौशल कति फस्टाएको थियो भन्ने प्रष्ट हुन्छ। मल्ल काल (सन् १३६०-९७) मा त जात व्यवस्था एकदम झाङ्गिएको पाइन्छ। राजा जयस्थिति मल्लले(वि.सं१४८६)मनुस्मृति के नक्कल गरी मानव न्यायशास्त्रको नाममा पहिलो लिखित कानुन जारी गरेर जात व्यवस्थालाई झन बलियो बनाए र जात व्यवस्था अनुशरण नगरेमा कडा सजायको व्यवस्था गरे। त्यसैमा जात अनुसार कामको व्यवस्था भयो जसमा शुद्रहरूलाई सबै भन्दा तल्लो दर्जाको काम दिइयो। तिनीहरूलाई पढ्न समेत बन्चित गरियो। शूद्रहरूले जग्गा जमिन र कुनै पनि सम्पत्ति राख्न नपाउने र कुनै सम्पत्ती राखेको रहेछ भने ब्राम्हणले त्यस्तो सम्पती खोस्न पाउने अधिकार समेत थियो।

अनुमान गरौं यति उत्पादनशील काममा संलग्न यी समुदायहरूको सम्पती कति लुटिए होला!! त्यति मात्र हैन जात अनुसारको ब्याजदर समेत कायम गरिएको थियो जसमा शुद्रको लागि सबै भन्दा बढी थियो (ब्राम्हणका लागि २, क्षेत्रीका लागि ३, बैश्यका लागि ४ र शुद्रका लागि ५ प्रतिशत प्रति महिना)। यहीबाट शिल्पी शुद्र समुदायलाई आर्थिक सिमान्तीकरणको श्रृंखलाको शुरुवात बैधानिक रुपमा भयो। ब्याजको भारले गर्दा शुद्रहरु पहिला दास र पछि बधुवा मजदुर बन्नु पर्ने संरचनात्मक अवस्था सृजना गरियो। त्यसको परिणामस्वरूप हलिया हरुवा-चरुवा जस्ता बधुवा मजदुरीको अवशेष एक्काइसौंशताब्दिमा आइपुग्दा समेत कायम रहेको पाइन्छ।

कर्णाली भेगको इतिहास बेग्लै छ। रैथाने शिल्पी समुदाय संवन्धी अध्येता डी बी नेपालीका अनुसार ११ औं शताब्दीसम्म कर्णाली भेगमा रैथाने शिल्पी समुदायहरू के राजकाज थियो।इतिहासविद् लक्ष्मीदत्त जोशीका अनुसार हिमालयको यस भेगमा शुद्रहरू खसहरू भन्दा पहिले आएका आर्यहरू हुन भनेका छन्। उनीहरू आर्य थिए कि थिएनन् भन्ने विषय थप खोजको विषय हो तर यसबाट खसहरू भन्दा अघि रैथाने शिल्पी समुदायहरू (शूद्रहरू) को राज्य थियो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। खसहरूले १२ औं शताब्दि तिर मानसरोवर क्षेत्रबाट जुम्ला, सिंजा र दुल्लुमा आएर राज्य गरेको प्रमाण योगी नरहरिनाथले फेला पारेका हुन।

१४ औं शताब्दि पछि खस राज्य टुक्रियो र बाइसे चौबिसे राज्यमा विभक्त भए। राहुल सांस्कृत्यायनका अनुसार खस जाति शकहरू के एउटा समूह हो जसले बोन धर्म मान्ने गर्थे। त्यसैले इतिहासविद् महेश्वर जोशीका अनुसार खसहरूका समुदायका शुद्र भन्दैमा पानी नचल्ने र बाहुन क्षेत्री भन्दैमा ठालु मानिने चलन नै थिएन। शूद्रहरूसँग बिहेवारी नचल्ने चलन थिएन। तर पछि मैदानी भागको भारतीय हिन्दू वर्णाश्रम धर्मसंग मिलाउन ठूलो जात (ठालु) र सानो जात (बिटालु)मा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ।पछि पृथ्वी नारायण शाहले यी राज्य जितेर गोरखाको राज्य बिस्तार गरे पछि यस्तो अभ्यास शुरु भएको रहेछ।

पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालमा जात उकास्ने र खसाल्ने, जातीय आधारमा विभेद गर्ने तथा छुवाछूत प्रथालाई निरन्तरता दिनेजस्ता कार्यहरू हुँदै आएको पाइन्छ । त्यतिबेला पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुरका सेनवंशी राजपरिवारका केटाकेटी सार्कीलाई सुम्पेर जातिच्युत गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालभन्दा पछाडि र राणा शासनकालको उदय हुनुभन्दा अगाडिको समयमा नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता कायम रह्यो ।त्यतिबेला वि.सं. १८९९ मा पहाडी दलितअन्तर्गत सार्की जातिको भात, पानी आदिसम्बन्धी परम्परागत नियमहरू पालना गराउन धोबीखोलादेखि पूर्व र मेची नदीदेखि पश्चिममा जसेसार्कीसहित १५ जना सार्कीहरूलाई नै नियुक्त गरिएको थियो । त्यसै गरी वि.सं. १९०७ आश्विन १० गते दमाई जातिमा भात, पानी आदिसम्बन्धी परम्परागत नियमको पालना गराउन भोजे दमाईलाई अधिकार दिइएको थियो । त्यो समयमा छुवाछूत प्रथालाई बलियो बनाउन स्वयम् विभेदमा पारिएका वर्गलाई समेत परिचालन गर्ने गरिएको देखिन्छ

पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण अभियानमा भने बिसे नगर्ची, जसबिर कामी, यखाजङ कामी, कालु सार्की, मनिराम गाइने लगायतको सहयोग लिएका थिए। त्यस बेला पानी नचल्ने भनिएका जातका मानिसहरू पनि गोर्खाली सेनामा भर्ति गरिएका थिए । शाहको विजय अभियानको यो एउटा महत्वपूर्ण रणनीति थियो । तर १८७१ सालमा सैनिक नेतृत्वमा रहेका उजिर सिंह थापाले जङ्गी तथा निजामती बन्देज जारी गरे जसमा "पल्टनमा भर्ति गर्दा छोटा जातका सिपाही भर्ति नगर्नु" उल्लेख थियो । यसरी राज्यको महत्वपूर्ण संयन्त्र जङ्गी र निजामती सेवामा भर्ति गर्न बन्देज लगाउनुको अर्थ जागिर नदिनु मात्र थिएन यी समुदायलाई सत्ता, शक्ति र सम्पत्तीबाट पनि बहिष्कृत गर्नु थियो । राजा सुरेन्द्रको पालामा जंग बहादुर राणाले वि सं १९१० मा मुलुकि ऐन बनाएर जातभातलाई कानुनी वैधता दिए। जातभात नमान्नेहरूलाई ज्यान मार्ने सम्मका दण्डसजायलाई निरन्तरता दिइएको थियो । यसले गर्दा राज्य संचालनमा निश्चित जाति (कथित माथिल्लो जाति) को एकाधिकार संस्थागत हुन गयो भने सामाजिक असमानता राज्यको आदर्श बन्न पुग्यो ।

त्यस समय ब्रिटिशभारतमा पनि विभेदका विरुध्द अभियानहरु चलिरहेका थिए । डा.भिम राव अम्बेडकरले प्रतिनिधित्वको अधिकार र राज्यका संरचनामा संलग्नताको विषय उठाउदै आएका थिए । सन् १९१९ मा त उनले आरक्षित निर्वाचन क्षेत्रको व्यवस्था हुने गरी निर्वाचन प्रणाली सुधार गर्न ब्रिटिश सरकारलाई ज्ञापनपत्र नै बुझाएका थिए । बुझ्दा ब्रिटिशसरकारले खास वास्ता गरेन तर सन् १९३० मा पहिलो गोलमेच बैठकमा उनलाई पनि आमन्त्रण गर्यो । तथापी त्यो भन्दा पहिले नै कोल्हापुरका महाराजा छत्रपति शाहूले सन् १९०२ मै शिक्षा र रोजगारीमा आरक्षणको नीति ल्याइसकेका थिए । उनकै सहयोगमा अम्बेडकरले सन् १९२० मा नागपुरमा पहिलो पटक दलितहरुको सम्मेलन आयोजना गरेका थिए। सन् १९२४ मा त सत्याग्रह नै शुरु गरेका थिए। परिणामतः तत्कालिन ब्रिटिश प्रधानमंत्री रामसे म्याकडोनाल्डले सन् १९३२ मा कम्युनल अवार्डको घोषणा गरी दलित लगायतका लागि छुट्टै निर्वाचन क्षेत्रको व्यवस्था गरेका थिए जसमा अम्बेडकरको ठुलो समर्थन थियो । तर महात्मा गाँन्धीले यसका विरुध्द जेलमै भोक हडताल गरे पछि पूना प्याक्टमा यो व्यवस्था हटाई आरक्षणको व्यवस्था राखियो । भारत स्वतंत्र भए पछि (सन १९४७) बनेको संविधानको त आरक्षण एउटा महत्वपूर्ण विशेषता नै भयोजसको नेतृत्व स्वयम् अम्बेडकरले गरेका थिए।

नेपालमा त्यसको प्रभाव नपर्ने कुरै भएन । राणाकालमै भगत सर्वजित जातीय विभेद विरुध्द संगठित तवरले लागेका थिए। उनले २००० सालमा बाग्लुङका ७२ जना दलितहरुको भेला गरी विभेद विरुध्द प्रशिक्षण दिएका थिए। २००३ सालमा त विश्व सर्वजन संघ गठन गरी पहिलो पटक भगत सर्वजितले संगठित आन्दोलनको शुरूवात गरे । उनले राणा शासक मोहन शम्शेरलाई २००६ सालमा विन्तिपत्र हालेको र राजगुरुसंगको शास्त्रार्थ पछि "आइन्दा छुवाछूत भेदभाव

नहुने, विश्वकर्माले जने लाउन पाउने, खड्का क्षेत्री भनिने हुकुम सुनाई गोलभारा रकम तिर्न नपर्ने" गरी लालमोहर लागेको कुरा ईतिहासमा पाइन्छ । उनले २००२ सालमा शुरु गरेको विश्वकर्मा प्राथमिक विद्यालय २००५ सालमा स्विकृत पाई अहिले पनि बाग्लुङमा माध्यमिक विद्यालयको रुपमा संचालनमा छ । प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि त २००८ सालमा विभिन्न संघसंस्था एकिकरण भई "जात तोड मण्डल" ने स्थापना गरी एकिकृत संघर्षको शुरुवात भएको थियो । त्यस पछि त विभिन्न संगठनहरु स्थापना हुने क्रम चल्यो । तथापी मुलुकमा राणा शासन अन्त्य भएर प्रजातन्त्र बहाली भइसक्दा समेत दलितले शहरमा घर बनाएर बस्न समेत पाउदैनथे । देशका सबै ठाउमा दलितहरु बजार पस्न पाउदैनथे । यसको ज्वलन्त उदाहरण २०१० सालमा ईलामका बिष्णुभक्त गदालले फिक्कल बजारमा घर बनाई बस्न गरेको संघर्ष रहेकोछ । त्यसैले यसलाई आन्तरिक साम्राज्यबादको रुपमा पनि लिइन्छ । यस्तो कानून २०२० सालको नयाँ मुलुकि ऐनले प्रतिस्थापन नगर्दासम्म चलि ने रह्यो । यो ऐतिहासिक पृष्टभूमीबाट ने प्रस्ट हुन्छ दलित समुदायको पेशा तथा सम्पतीको अवस्था र उनीहरु माथि लादिएको बहिष्करणको श्रृं ला ।

३. नेपालकादलित आन्दोलनको संक्षिप्त इतिहास

भारतमा भएका हिन्दुकट्टरतामा सुधार गरी समानता ल्याउने अभियानको प्रभाव अनुसार नेपालमा पनि पृथ्वीनारायण शाहले एकिकरण गरे पछि जोसमनी धार्मिक सम्प्रदायले धार्मिक समानताको अभियान चलाएका थिए । उनीहरुले छुवाछुत र जातपातको कडा विरोध गरेको पाइन्छ । जोसमनी सन्त शशीधरके दीक्षानुसार राजा रण बहादुर शाह (१८२२-१८२३साल) ले जगन्नाथको मन्दिर स्थापना गरी सबै जातका जन्ताका लागि खुला गराएका थिए । यस संदर्भमा जोसमनी सन्त ज्ञानदिल दासको पनि विशेष योगदान देखिन्छ । त्यस्तै धार्मिक विद्रोही योगमाया न्योपानेले पनि जातपात विरुध्द चेतना जगाउने प्रयत्न गरेकि थिइन । नेपालमा जातपात र छुवाछुतको विगतको समीक्षा गर्दा चर्चा गर्दा हामीले खिम नगर्ची (गोरखा), भगत सर्वजीत विश्वकर्मा (बाग्लुङ), काले दमाई (इलाम), सर्हषनाथ कपाली (काठमाण्डौ) लगायतका अग्रजहरुको भूमिकालाई भुल्नत मिल्दैन ।

जातीय भेदभाव र छुवाछुत अन्त्यका लागि नेपालमा पहिलो संगठित प्रयास वि.सं. १९९७ सालमा बाग्लुङ जिल्लामा दलितहरुको भेला भएको थियो ।फलस्वरुप दलित अगुवा भगत सर्वजीत विश्वकर्माले 'विश्व सर्वजन संघ' नामक संगठनको २००३ सालमा स्थापना गरेर दलित मुक्ति आन्दोलनमा पहिलो संगठित अभ्यासको प्रारम्भ गरेका थिए । वि.सं. २००३ सालमा ने बीपी कोइरालाको नेतृत्वमा नेपाल राष्ट्रिय कांग्रेसले संस्थापन हुदा दश सदस्य मध्ये देवव्रत परियार पनि थिए । २००५ सालमा सुवर्ण शम्शेर नेतृत्वको नेपाली प्रजातान्त्रिक कांग्रेसका १२ सदस्य मध्ये आरबी गहतराज पनि एक थिए । २००९ सालमा पाँचौ महाधिवेशनबाट कांग्रेसको धनमान सिंह परियारलाई महामंत्री बनाईराजनीतिको उच्च जिम्मेवारीमा सहभागी गराएको थियो । उनले महामंत्री भएर नेपाली कांग्रेसलाई पाँच वर्ष डोयाए । जातपात र छुवाछुत नमान्ने उद्घोषका साथ वि.स. २००६ सालमा पुष्पलाल श्रेष्ठको नेतृत्वमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापना भएको भयो । अधिकांशत नेवार पदाधिकारी रहेको त्यो पार्टीले व्यवहारमा भने छुवाछुतलाई चिर्न नसकेको समकालिन दलित नेताहरुले सुनाउने गर्दथे । तथापी २०२४ सालमा प्रकाशित पुष्पलालको नयाँ जनवादी क्रान्तिको कार्यक्रम नामक पुस्तकमा "दलित समुदायका लागि विशेष व्यवस्था हुनेछ" भन्ने उल्लेख भएबाट सिध्दान्ततःयो दल दलितहरु प्रति संवेदनशील थियो भन्ने देखाउछ । संभवत नेपाली राजनीतिक दलको दस्तावेजमा दलित विषय संबोधन भएको यो ने पहिलो लिखत हो ।

वि.सं. २००४ सालमा काठमाण्डौमा सहर्षनाथ कपालीको नेतृत्वमा 'नेपाल टेलर यूनियन" को गठन भयो । वि.सं. २००७ सालमा जहानियाँ राणा शासनको अन्त्य भई प्रजातन्त्र आयो तर उत्पीडित दलित समुदायका लागि उल्लेख्य

केही हुन सकेन । वि.स. २००७ सालमा धरानमा यदुवीर विश्वकर्मा, ज्ञानलाल विश्वकर्मा, हिरालाल विश्वकर्मा र टि.आर. विश्वकर्माको अगुवाईमा "निम्न समाज सुधार संघ" को स्थापना भयो । २००८ सालमा यो संगठन र काठमाण्डौमा रहेको नेपाल टेलर यूनियनबीच एकिकरण हुन पुग्यो । साझा नामको रुपमा 'जात तोड मण्डल' राखियो र नेतृत्व भने सहर्षनाथ कपालीले गरेका थिए । वि.सं. २००९ सालको अन्त्यतिर जात तोड मण्डलको नाम परिवर्तन गरी "समाज सुधार संघ बनाईयो । यसै संगठनको वि.सं. २०११ सालमा पशुपतिनाथ मन्दिर प्रवेश कार्यक्रम सफल भएको थियो ।त्यस अवधिसम्म "अछुतहरूलाई प्रवेश निषेध" लेखिएको बोर्ड नै सार्वजनिक रुपमा राखिएको थियो । यसको विरोधमा सहर्षनाथ कपालीको नेतृत्वमा रहेको समाज सुधार संघको अगुवाईमा हजारौं उत्पीडितहरूले तत्कालिन सरकारको दमनको सामना गर्दै आन्दोलन गरे, अन्ततः दलित समुदायले प्रवेश गर्नको लागि मन्दिर खुला गरियो ।

वि.सं. २०१२ सालमा मिठाइदेवी विश्वकर्माको नेतृत्वमा दलित महिलाको हितमा काम गर्ने "परिगणित नारी संघ" को स्थापना भयो । यो नेपाली दलित महिलाको पहिलो संगठन हो । वि.स. २०१४ सालमा समाज सुधार संघ पुनर्गठन भई पुनः सहर्षनाथ कपालीके नेतृत्वमा "नेपाल राष्ट्रिय परिगणित परिषद्" अस्तित्वमा आयो । एक वर्ष पछि नाम परिवर्तन गरी "राष्ट्रिय अछुत मुक्ति परिषद" बनाइयो । वि.सं. २०२४ सालमा सहर्षनाथ कपाली नेतृत्वमा "नेपाल राष्ट्रिय दलित परिषद्" को स्थापना भयो । यसै समयदेखि नेपालमा दलित शब्द प्रचलनमा आएको हो । वि.सं. २०२९ साल जेठ र ९ गते काठमाण्डौमा परिषद्को प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन भयो र यही सम्मेलनले पहिलो पटक दलित समुदायका लागि आरक्षणको माग अघि बढाएको हो ।

यसबीचमा काठमाण्डौ बाहेक बाहिरका जिल्लाहरुमा पनि संगठित प्रयासहरु भइरहेका थिए । वि.स. २०२७ सालमा मोरङमा जवाहर रोक्काको नेतृत्वमा "पछौटे जाति सुधार संघ" र सोही साल पाँचथरमा प्रतिमान विश्वकर्माको नेतृत्वमा "पिछडिएको संघ" को स्थापना भएको थियो भने काठमाण्डौमा नारायणप्रसाद कपालीको नेतृत्वमा "नेपाल अति पिछडिएको जनविकास परिषद्" को स्थापना भएको थियो । वि.सं. २०२९ सालमा सिद्धिबहादुर खड्गीको नेतृत्वमा "नेपाल राष्ट्रिय समाज कल्याण संघ" को स्थापना भएको थियो । वि.सं. २०३९ सालमा नै नेपालको सुदूरपश्चिमको बैतडी जिल्लामा गोपालराम दमाई र पुनसिंह दयालको नेतृत्वमा "निराधार सेवा समिति" को स्थापना भयो भने वि.सं. २०४४ सालमा मेघबहादुर विश्वकर्माको नेतृत्वमा "जातीय विभेद उन्मूलन मञ्च" र वि.सं. २०४५ सालमा राजेश विश्वकर्माको नेतृत्वमा "जातीय समता समाज" को स्थापना भएका थियो ।

तत्कालिन ने.क.पा. (माले) को सक्रियतामा २०४५ साल पौष ३ गतेका दिन "उत्पीडित जातीय उत्थान मञ्च (उजाउ मञ्च)" को स्थापना भयो जसको तत्कालीन अध्यक्ष गोल्छे सार्की थिए ।गोल्छे सार्की तिनै व्यक्ति हुन जो पंचायतकालमा नै काठमाडौंको प्रधानपंच उम्मेद्वारको प्रत्यासी थिए र उनले प्रगतिशित उम्मेदवारको रुपमा झण्डै झण्डै जितेका थिए, पछि राजाको शासनकालमा सहायक मन्त्री पनि नियुक्त भएका थिए ।वि.स. २०४७ सालमा लुम्बिनी अञ्चलमा अस्तित्वमा रहेको उत्पीडित जनजातीय मुक्ति मोर्चा, झापामा क्रियाशिल रहेको नेपाल राष्ट्रिय दलित मुक्ति मोर्चा र काठमाण्डौमा रहेको छुवाछुत मुक्ति संगठन उजाउ मञ्चमा बिलय भए । यसपछि वि.सं. २०४७ साल पौष ३ गते संगठनको राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न भयो र गोल्छे सार्की अध्यक्ष छविलाल विश्वकर्मा उपाध्यक्ष र केशबहादुर परियार महासचिव रहेको केन्द्रीय नेतृत्व चयन भएका थिए ।

उजाउ मञ्च वामपन्थीहरूसँग निकट रहेको हुँदा प्रजातान्त्रिक खेमाको नेतृत्व गर्ने गरी वि.सं. २०४७ सालमा बिजुल विश्वकर्मा, गणेश परियार, दलसिंह कामी लगायतको अगुवाईमा नेपाल दलित संघको स्थापना भयो । यसैगरी तत्कालीन

उजाड मञ्च र मिठाइदेवी विश्वकर्माको नेतृत्वमा रहेको नेपाल राष्ट्रिय जनविकास परिषद्का बीचमा वि.सं. २०४९ साल चैत्र ९ गते एकिकरण भई पदालाल विश्वकर्मा अध्यक्ष र विश्वभक्त दुलाल महासचिव भएको नेपाल उत्पीडित दलित जातीय मुक्ति समाज बन्यो । दलित आन्दोलनका लागि यो संगठनको गठन हुनु महत्वपूर्ण कदम थियो । यसले वर्णव्यवस्थाको ऐतिहासिक भौतिकवादी व्याख्या अघि सार्यो आरक्षणको मागलाई जोडदार उठायो भूमिहिन दलितका लागि जमिन र रोजगारीको माग गर्नुका साथै विभिन्न भागमा छुवाछूत विरोधी संघर्ष थाल्यो । वि.सं. २०५१ साल फाल्गुन १-२ गते बुटवलमा भएको एकताको राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पदालाल विश्वकर्मा अध्यक्ष र छविलाल विश्वकर्मा महासचिव रहेको केन्द्रिय नेतृत्व बन्यो । तर यसको राजनीतिक आवध्दता रहेको पार्टी तत्कालीन नेकपा (एमाले) विभाजन भएसँगै यो संगठन पनि विभाजन भयो ।

वि.सं. २०५५ सालमा नै माओवादी समर्थक सन्तोषी विश्वकर्मा, तिलक परियार लगायतले तत्कालिन दलित मुक्ति समाजबाट विद्रोह गरी नेपाल राष्ट्रिय दलित मुक्ति मोर्चाको स्थापना गरे भने वि.सं. २०५९ सालमा रणेन्द्र बराईलीको नेतृत्वमा पुनः अर्को विद्रोह गरी नेपाल राष्ट्रिय दलित मुक्ति संगठनको स्थापना भयो ।अहिले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (नेकपा) सँग निकट संगठनहरुको एकीकरण भएर नेपाल दलित मुक्ति संगठन बनेको छ भने नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को मुक्ति समाज र नेपाली काँग्रेसको नेपाल दलित संघ क्रियाशील छन् । पछिल्लो समयमा स्थापना हुने प्रायजसो राजनीतिक दलले दलित समुदायको भातृसंगठन बनाउने गरेका छन् । केही समय देखि विभिन्न दलका भातृसंगठनहरुको साझा मंच संयुक्त राजनीतिक दलित संघर्ष समिति बनाई क्रियाशील रहेको पाइन्छ ।तथापी भातृसंगठनहरु बनाउने प्रचलनले दलित मुक्ति भन्दा पनि दलितहरुको एकिकृत आन्दोलनलाई कमजोर बनाउने र दलितहरु दलको मूलप्रवाहमा जानका लागि तगारो बन्ने गरेको स्वयम् दलित नेताहरुले स्विकार गर्ने गर्छन् । यसबाट राजनीतिक दलमा पनि वर्चश्वशालीहरुको प्रभावलाई बल मिलेको सहजै आकलन गर्न सकिन्छ ।

दलितको मुक्ति आन्दोलनलाई नै अघि बढाउने सन्दर्भमा केही राजनीतिक दल समेत खुलेका छन् । २०५३ सालमा दलितहरुको राजनीतिक पार्टिका रुपमा दलित श्रमिक मोर्चा नामको पार्टि गठन भएको थियो र आमचुनावमा उम्मेद्वार पनि उठाएको थियो । बिषेन्द्र पासवानको नेतृत्वमा नेपाल दलित जनजाति पार्टी खुलेको र उक्त पार्टीले २०६४ सालको संविधानसभाको निर्वाचनमा समानुपातिकतर्फ एक सिट समेत जितेको थियो । सोही बेला तिर दलित पार्टिको नामबाट पनि केही ठाउँमा उम्मेद्वारी परेको थियो । अहिले पछिल्लो समय तराई मधेशमा दलितहरु बहुजन समाज पार्टिमा संगठित भई निर्वाचनमा समेत भाग लिएका थिए । नेकपा माओवादी केन्द्रले एमालेसँग एकता गर्ने घोषणा गरे पछि पार्टिबाट बाहिरिएका विश्वभक्त दुलाल 'आहुति' ले भूमण्डलीकृत पूँजीवाद अर्थात आजको साम्राज्यवाद तथा दलाल पूँजिवादी व्यवस्थाले सर्वहारा श्रमिक वर्ग लगायत सम्पूर्ण मानवता माथि सबै प्रकारको शोषण, उत्पादन र पर्यावरण विनासका विरुद्ध वर्ग संघर्षलाई नयाँ धरातलमा उठाउने संकल्पसहित २०७५ मा वैज्ञानिक समाजवादी कम्युनिस्ट पार्टी गठन गरेका छन् । यो पार्टी दलितले नेतृत्व गरेको भएता पनि यसलाई दलित पार्टी भने भन्न मिल्दैन ।

उल्लेखित बाहेक पनि दलित मुक्ति आन्दोलनलाई अघि बढाउनको लागि विशेष गरी प्रजातंत्र पुनर्स्थापना पछि सामाजिक संघसंस्था तथा संगठनहरु स्थापना भई चेतनामुलक काम गर्दै आएका छन् । यी संस्थाहरुले दलित विषयलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरुसँग जोड्न ठूलो योगदान पुर्याएका छन् । सबै भन्दा पुरानो पंचायत कालदेखि क्रियाशिल संस्था नेपाल राष्ट्रिय समाजकल्याण संघ लगायत ०४६ साल पछि स्थापना भएका जनउत्थान प्रतिष्ठान, दलित सेवा संघ, दलित महिला संघ, जागरण मिडिया सेन्टर समता फाउण्डेशन लगायतका संस्थाहरु निरन्तर क्रियशील छन् । त्यसै गरी स्थानीय स्तरका एक सय भन्दा बढी गैहसरकारी संस्थाहरु मिलेर छाता संगठनको रुपमा

दलित गैह्र सरकारी संस्था महासंघ गठन भई संचालनमा रहेको छ । त्यसै गरी मधेशी दलित संस्थाहरु मिलेर मधेशी दलित गैह्र सरकारी महासंघ गठन गरी क्रियाशील रहेको छ। संघियताको शुरुवात सँगै स्थानीय स्तरमा यस्ता संस्था स्थापना हुने लहर झन बढेको छ।

यसरी राणाकालिन अवस्था देखि शुरु भएको छुवाछूत तथा जातीय विभेद विरुध्दको संगठित आन्दोलन अहिलेको संघीय गणतान्त्रिक राज्य व्यवस्थासम्म आइपुग्दा केही स्वरुपमा परिवर्तन होला तर उत्तिकै सान्दर्भिक रहेको छ।

४. विभेदको अर्थशास्त्र: बहिष्करणको लागत

नेपालमा अहिलेसम्म पनि बहिष्करण एउटा सामाजिक विषयको रुपमा मात्रै लिइएको पाइन्छ। हालसम्म न त कुनै अर्थशास्त्रीले वा कुनै बौध्दिक जमातमा बहिष्करणका कारण मुलुकले गुमाउनु परेको आर्थिक मूल्यको गणना त परै जाओस् कुरा समेत उठाएको पाइदैन । यसको प्रमुख कारण बहिष्करणलाई एउटा सानो तप्काको सामाजिक विषय मात्र हो भनेर यो विषयलाई राष्ट्रिय सवाल बनाउन नचाहने ब्राह्मणवादी मनोविज्ञान हो । त्यसमा पनि मार्क्सवादी दर्शनमा आवध्द विद्वानहरू समेत यही लहैलहैमा लागेको देख्दा ताजुब लाग्छ। अहिले विश्वव्यापीरुपमा सामाजिक समावेशीकरणलाई मुलुकको आर्थिक नीतिको प्रमुख हिस्सा मानी सो अनुसारका विभिन्न मुलुकले नीतिगत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। तर हाम्रा अर्थशास्त्रीहरू, विद्वानहरू र नीति निर्माताहरू भने यो सम्बन्धमा खुलेर बोल्न हिच्किचाउँछन्।

अहिले विश्वका अधिकांश मुलुकमा ऐतिहासिकरुपमा भएको बहिष्करणका कारणले मुलुकले व्यहोर्नु परेको क्षतिको गणना गर्ने प्रचलन रहेको छ । उक्त गणना अनुसार मुलुक र तत् तत् समुदायले गुमाउनु परेको लाभको यकिन गरी त्यसको परिपूरण गर्नेको लागि नीति बनाउन थालेका छन्। त्यति मात्र हैन यस्तो संभाव्य लाभ गुमाउन नपरोस भन्नका लागि नीतिगत उपकरणहरूको व्यवस्थाका साथै तल्लो कक्षादेखि नै "क्रिटिकल रेस थ्योरी" र "टिच द ट्रुथ" जस्ता विषय पढाउन थालेका छन् । अमेरिकाको ज्वाइन्ट इकोनमिक कमिटिले रंगभेदका कारणले अहिले पनि प्रत्येक वर्ष करिब ४ देखि ६ प्रतिशत कुल गार्हस्थ उत्पादन गुमाउनु परेको उल्लेख गरेको छ।२० ट्रिलियन डलरको अर्थतंत्रमा यसको हिस्सा कति हुन्छ सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। अझै पहिलादेखिकै संचित क्षति त कति पुग्छ होला।त्यहाँको ब्याङ्क सिटिग्रुपले गरेको अध्ययनको सन् २०२० को प्रतिवेदन अनुसार सन् २००० देखि हालसम्म अमेरिकाले रंगभेदी अभ्यासका कारण १६ ट्रिलियन डलरको कुल गार्हस्थ उत्पादन गुमाउनु परेको उल्लेख गरेको छ। सायद यो क्षति व्यहोर्नु नपरेको भए अमेरिकाले विश्वको सबै भन्दा ठूलो अर्थतंत्रको हैसियत गुमाउनु पर्दैनथ्यो होला। त्यस्तै अष्ट्रेलियाले सन् २०१६ मा गरेको एक अध्ययनले रंगभेदका कारण अर्थतन्त्रमा सन् २००१ देखि २०११ सम्म ४५ बिलियन अष्ट्रेलियन डलर गुमाउनु परेको देखाएको थियो जुन त्यहाँको कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३.६ प्रतिशत हुन्छ। बेलायतको कुरा गर्ने को भने यो ४० बिलियन पौण्ड देखिन्छ जुन त्यहाको कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब २ प्रतिशत हुन्छ। फ्रान्सले पनि आफ्नो अर्थतंत्रमा करिब १.५ प्रतिशत गुमाइरहेको आकलन गरेकोछ। यसरी विश्वमा जहाँ ऐतिहासिकरुपमा विभेद थियो त्यहाँको अर्थतंत्रले अहिले पनि ठूलो हिस्सा गुमाउँदै आउनु परेको तथ्य प्रकाशमा ल्याएका छन। यसमा सामाजिक र मानवीय मूल्य समावेश छैन जसको गणना पनि संभव छैन । बहिष्करणका कारणले पेशा छोड्नु पर्ने, घरबार नै छोड्नु पर्ने मात्र हैन ज्यान नै जोखिममा रहिरहने कुराको हिसाबकिताब कसरी गर्ने र? जस्तै अष्ट्रेलियामा २० प्रतिशत डिप्रेशनका केसहरू विभेदका कारणले हुने गरेको अध्ययनले देखाएको छ। हाले प्रकाशित इनइक्वालिटि किल्स भन्ने प्रतिवेदनले असमानताका कारण प्रतेक दिन २१,३०० मानिसहरूले मृत्युवरण गर्छन भन्ने कुरा प्रकाशमा ल्याएको छ। यस अनुसार प्रतेक चार सेकेण्डमा एक जना मान्छे असमानताका कारण मर्ने गरेका छन। असमानतामा

जातीय विभेदको हिस्सा नै सर्वाधिक रहेकोछ । त्यसमा नवउदारवाद अर्थतन्त्रले सृजना गरेको नवउदार-ज्यादती प्रमुखरुपमा जिम्मेवार छ ।

नेपालमा यो विषय अर्थतन्त्रसंग जोडेर खासै कुरा गरेको पाइदैन । विश्व बैंकका लागि लीन बेनेटले सन्२००५ मा गरेको अध्ययनमा नेपालमा २०० भन्दा बढी जातमा आधारित विभेद रहेको कुरा उजागर गरिएको छ । ती मध्ये अधिकांश आर्थिक प्रणालीसंग संबन्धित रहेका छन । यति धेरै विभेदजन्य अभ्यासले अर्थतन्त्रमा पारेको असर कति ठूलो होला सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यही अध्ययनले नेपालमा सिमान्तकृत समुदायले परपरादेखि नै व्यहोर्नु परेको जात-जरिवाना (ऋबकतभ एभलबतिाथ) को गणना पनि गरेको छ जस अनुसार दलित समुदायले २१ प्रतिशत र जनजातिले १५ प्रतिशत यस्तो जरिवाना भोग्दै आएका छन । जनसंख्याको करिब ५८ प्रतिशत ओगट्ने यी समुदायले व्यहोर्नु परेको यो जरिवानाको असर अर्थतन्त्रमा कति पर्ने होला ? यसको असर त मानव विकास सूचकाङ्क र आर्थिक परिसूचकहरूले देखाइरहेके छन ।

राजा जयस्थिति मल्लले मनुस्मृति के नक्कल गरी मानव न्यायशास्त्रको नाममा वि सं.१४४५ मा पहिलो लिखित कानुन जारी गरेर जात व्यवस्थालाई बलियो बनाए र जात व्यवस्था अनुशरण नगरेमा कडा सजायको व्यवस्था गरे । त्यसैमा जात अनुसार कामको व्यवस्था भयो जसमा शूद्रहरूलाई सबै भन्दा तल्लो दर्जाको काम दिइयो । यिनीहरूलाई पढ्न समेत बञ्चित गरियो । शूद्रहरूले जग्गा जमिन र कुनै पनि सम्पति राख्न नपाउने र कुनै सम्पत्ती राखेको रहेछ भने ब्राम्हाणले त्यस्तो सम्पत्ती खोस्न पाउने अधिकार दिइयो ।अनुमान गरौ यति उत्पादनशील काममा संलग्न यी समुदायहरूको सम्पत्ती कति लुटिए होला! त्यति मात्र हैन मनुस्मृतिमा त जात अनुसारको ब्याजदर समेत कायम गरिएको थियो जसमा शूद्रको लागि सबै भन्दा बढी थियो (ब्रह्माणका लागि २, क्षेत्रीका लागि ३, बैश्यका लागि ४ र शूद्रका लागि ५ प्रतिशतप्रति महिना) । यहीबाट शिल्पी शूद्र समुदायलाई आर्थिक सिमान्तीकरणको शृ= लाको शुरुवात बैधानिक रुपमा भयो । ब्याजको भारले गर्दा शूद्रहरू पहिला दास र पछि बधुवा मजदुर बन्नु पर्ने संरचनात्मक अवस्था सृजना गरियो । त्यसको परिणाम स्वरुप एक्काइसौ शताब्दिमा आइपुग्दा समेत हलिया हरुवा-चरुवा जस्ता बधुवा मजदुरीका अवशेष कायम छ ।राजा सुरेन्द्रको पालामा जंग बहादुर राणाले वि सं १९१० मा मुलुकि ऐन बनाएर जातभातलाई कानुनी बैधता दिए । जातभात नमान्नेहरूलाई ज्यान मार्ने सम्मका दण्डसजायलाई निरन्तरता दिइएको थियो । यसले गर्दा राज्य संचालनमा निश्चित जाति (कथित माथिल्लो जाति) को एकाधिकार संस्थागत हुन गयो भने सामाजिक असमानता राज्यको आदर्श बन्न पुग्यो । सम्पत्तीको हकमा त मुलुकमा राणा शासन अन्त्य भई प्रजातन्त्र बहाली भइसक्दा समेत दलितले शहरमा घर बनाएर बस्न पाउदैनथे । देशका सबै ठाउमा दलितहरू बजार पस्न पाउदैनथे । यसको ज्वलन्त उदाहरण २०१० सालमा ईलामका बिष्णुभक्त गदालले फिक्कल बजारमा घर बनाई बस्न गरेको संघर्ष रहेकोछ। यो कानून २०२० सालको नयाँ मुलुकि ऐनले प्रतिस्थापन नगर्दासम्म चलि नै रह्यो ।यो ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबाट नै प्रस्ट हुन्छ दलित समुदायको पेशा तथा सम्पत्तीको अवस्था र उनीहरू माथि लादिएको बहिष्करणको शृ= ला ।

शिल्पी दलितहरुले जग्गा जमिन र कुनै सम्पत्ति राख्न नपाउने, राखेको भए ब्राम्हाणले लुटेर लिने बैधानिक व्यवस्थाको असरले होला दलितहरु अहिलेसम्म भूमिहीन हुनुपर्यो । अझै पनि पहाडमा २०प्रतिशत र तराईमा ४४ प्रतिशत दलित भूमिहीन अवस्थामा रहेकाछन् ।यसले गर्दा अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनका अनुसार ४२ प्रतिशत दलित परंपरागत पेशा अगाल्न बाध्य छन् । भूमि कृषि उत्पादनको परंपरागत साधन तथा प्राथमिक पुँजी हो ।कृषि भूमिको परिभाषा अनुसार पहाडमा ७७ प्रतिशत र तराईमा ९० प्रतिशत दलित कृषि भूमिहीन अवस्थामा रहेका छन । यस्तो अवस्थामा उनीहरुले आफ्नो संभाव्य सामर्थ्य कसरी पूर्णरुपमा प्रयोग गर्न सक्थे ? आमर्त्य सेनले भने जस्तै मान्छे गरिब हुनुको मूल कारण

उसले आफ्नो संभाव्य सामर्थ्य (ऋबउब्अष्तिथ) पूर्णरुपमा प्रयोग गर्ने वातावरण नपाउनु हो । नेपालको जीवनस्तर सर्भेक्षण २०११ अनुसार नेपालको औषत गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १८.७ प्रतिशत रहेको छ भने दलित समुदायको करिब ४२ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनि छन । त्यस्तै सर्भेक्षण अनुसार नेपालको प्रति व्यक्तिऔषत गार्हस्थ उत्पादन रु २४,१८७ हुदा मधेशी दलितको जम्मा रु २२,१०६ र पहाडी दलितको रु २५,२९८ थियो । यसरी हेर्दा प्रति व्यक्ति दलितले न्युनतम रु १०,००० भन्दा बढी गार्हस्थ उत्पादन गुमाएका छन जुन जात-जरिवानाको परिणाम हो । विभिन्न अध्ययनले दलितहरु करिब ४० लाख रहेको आकलन गरिएको छ । यस मध्ये सक्रिय जनसंख्या १० लाख मान्नेहो भने पनि त्यस हिसाबले यो रकम त्यति बेलेक रु २० अर्ब हुन्छ । तर सीप र कलाकौशलनी यी समुदायको संभाव्य उत्पादन यो भन्दा धेरै माथि छ । संभाव्य सामर्थ्य प्रयोग हुने हो भने यिनीहरूको आयस्तर औषतमा हैन पहिलो दोस्रो/क्वारटाइलमै पुग्न सक्थ्यो । साथै यसको श्रृंखला प्रभावले उत्पादनमा थप बृध्दी गराउँथ्यो । किनकि धेरै अनुसन्धानहरुले जनशक्ति जति समावेशी बनाउन सक्यो उति नै संस्थागत कार्यदक्षतामा बृध्दि भई उत्पादकत्व बढ्ने निष्कर्ष निकालेका छन् ।

कुनै व्यक्ति निश्चित जातको गर्भबाट जन्मेके कारणले भोग्नु पर्ने जात-जरिवानाले उसको क्षमतामा कति ह्रास ल्याए होला? र त्यसको असर मुलुकको समग्र मानव विकास र आर्थिक समृध्दिमा कति परे होला? जात व्यवस्था के कारणले अहिले पनि यी समुदायका युवाहरूको ६० प्रतिशत ज्ञानात्मक उर्जा (ऋयनलष्तषखभ भ्लभचनथ) यही सवालको मनोक्रान्तिमा बिताउनु परेको छ। यसले गर्दा आमर्त्य सेनले भने जस्तो मानवीय सामर्थ्य प्रतिष्पर्धात्मक बन्न सकेको छैन जसले गर्दा उनीहरू गरीबिको दुष्चक्रमा जकडिरहेका छन । तसर्थ यस भित्र लुकेका लागत (त्थममभल ऋयकत) त कति छन कति जसलाई मौद्रिक मूल्यमा गणना गर्न सकिन्न । यसको सबै भन्दा ठूलो हिस्सा त मानवीय संवेदनासँग गाँसिएको कुरा हो ।

राष्ट्रिय योजना आयोगसँगको सहकार्यमा संयुक्त राष्ट्र संघले प्रकाशन गरेको नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन २०२० ले असमानताका कारण मानव विकासमा २५.२ प्रतिशतले गुमाउनु परेको उल्लेख छ । हुन त असमानताका विभिन्न आयामहरू छन् । तथापी हाम्रो मुलुकमा जात व्यवस्था र लैंगिक विभेद नै सबै भन्दा ठूलो आयाम हो । त्यसमा दलितहरू प्रतिको विभेदको हिस्सा उल्लेखनीय रहेको सहजै आकलन गर्न सकिन्छ । यो कुरा दलितको जनसंख्या बढी रहेको कर्णाली प्रदेशमा नै यस्तो नोक्सानी प्रतिशत बढी (३०.४ %) हुनुबाट पनि पुष्टि हुन्छ । उक्त प्रतिवेदनमा असमानताका कारण मानव विकासमा गुमाउनु परेको प्रवृत्ति नै गणना गरिएको छ जस अनुसार सन् २०१० मा यो करिब ३२ प्रतिशत रहेको थियो । सोही प्रतिवेदनमा लैंगिक असमानता सूचक पनि गणना गरिएको छ जस अनुसार यस्तो सूचक ०.४७९ रहेको छ भने कर्णालीको ०.५५८ रहेको छ । यसमा दलित महिलाको हिस्सा पक्कै पनि ठूलो रहेको छ । यी सबै सुचकका आधारमा दलितहरूप्रतिको बहिष्करणले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कम्तिमा पनि १० प्रतिशतले क्षति भएको आकलन गरिएको छ । तदनुरुप करिव रु ५० खर्बको हाम्रो कुल गार्हस्थ उत्पादनमा यस्तो नोक्सानीप्रति वर्ष रु ५ खर्ब हुन्छ । एक दशकको मात्र यस्तो नोक्सानी गणना गर्ने हो भने यो रकम बर्तमान मूल्यमा ५० खर्ब भन्दा बढी हुन्छ जुन रकम मुलुकलाई मध्यम आयस्तरमा स्तरोन्नति गर्न पर्याप्त हुन्थ्यो ।

यसको मूल कारण त ऐतिहासिक रुपमा भएको बहिष्करणको असर हो । राज्यले वैधानिकरुपमा भूमि माथिको स्वामित्व तथा पहुँचमा बञ्चित गर्नु र शिक्षा बर्जित गरिनुको असरले नै अहिलेसम्म मुलुकले यति ठूलो नोक्सानी व्यहोर्नु परेको हो । दिगो आम्दानी हुने पेशा, व्यवसाय,स्थायी रोजगारीमा सहभागिता कम हुनु, बेरोजगारी हुनु, न्याला मजदुरी, हलिया, हरुवा चरुवा गर्न बाध्य हुनु, ग्रामीण भेगमा बालीघरे प्रथागरी जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने बाध्यता, परम्परागत

सीप, पेशाको आधुनिकीकरण हुन नसक्नु,होटल व्यवसाय तथा उपभोग्यजन्य वस्तु उत्पादन गरेर व्यापार व्यवसाय संचालनगर्ने सहज वातावरण नहुनु, ऋण लिनका लागि बैंकिङ प्रणालीमा पहुँच नहुनु, परम्परागत सीप तथा पेशा व्यवसायलाई आधुनिकीकरण गर्न नसक्नु, दलित समुदाय लक्षित ठोस नीति कार्यक्रम नहुनु साथै भएका कार्यक्रमले निरन्तरता नपाउनु जात-जरिवाना अहिलेसम्म कायम रहनुका मुख्य कारण हुन् ।

दलित गैरसरकारी संस्था महासंघले गरेको द्रुत लेखाजोखा अनुसार कोभिड १९ महामारीका कारणले हजारौंको संख्यामा दलितहरुमा बेरोजगारी थपिएको थियो । ५० प्रतिशत दलितहरू पूर्णरुपमा बेरोजगार भएका थिए । ९५प्रतिशतसँग खाद्यान्नको समस्या भएको थियो । ५०प्रतिशत बन्दाबन्दी पश्चात जीविकोपार्जनको उपायमा अनिश्चित रहेका देखिन्थे । यसले गर्दा दलितसमुदायको गरीबी तुलनात्मकरुपमा ह्वात्तै बढेको आकलन गरिएको छ । नेपाल सरकारका आर्थिक विकासका कार्यक्रम जस्ते प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम,प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण कार्यक्रम तथा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले ल्याएका कार्यक्रमले पनि बेरोजगार तथा सामाजिक आर्थिक रुपमा पछाडी पारिएका दलित युवाहरूलाई प्रर्याप्त रुपमा समेट्न सकेको छैन् । दलित समुदायको रैथाने सीप कला-कौशललाई आधुनिक प्रविधीसँग जोडी व्यवसायिकस्तरको बनाउन सके मात्र पनि यसले उनीहरुको जीवनस्तरमा मात्र हैन राष्ट्रकै समृध्दिमा ठूलो योगदान पुर्याउन सक्थ्यो । यसको लागि यस्ता क्षेत्रहरु पहिचान गरी राज्यको लगानी बढाउन जरुरी छ । मूल कुरा राज्यको चरित्र समावेशी बनाउनु हो । संविधानले समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र भने ता पनि मुलुक त्यस तर्फ लाग्न सकेको छैन । त्यसको लागि सरकार संवेदनशील भई नीतिगत व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । विशेष त यस्ता सिमान्तिकृत समुदाय र उनीहरुका सीप कला-कौशललाई संरक्षण गरिनु जरुरी छ । कोभिड महामारी पछि नवउदारवादको अर्थ नीतिले अबको अर्थतन्त्र नचल्ने पूँजिवादी मुलुकहरुले नै स्विकारिसकेका छन् । 'संरक्षित उदारवाद' को आर्थिक नीतिमा संरक्षणका कार्यक्रम मार्फत विश्व प्रवेश गरिसकेको छ र हामीले पनि 'उदार समाजवाद' को राजनीतिक पृष्ठभूमिमा त्यसको अवलम्बन गर्न ढिला गर्नु हुन्न । हाम्रा संविधानले निर्दिष्ट गरेको समाजवाद उन्मुखको आसय पनि त्यही हो । अन्यथा जात-जरिवानाको जरोले मुलुकले ठूलो क्षति व्यहोरिरहनु पर्नेछ ।

५. जातीय विभेद विरुध्द नीतिगत प्रावधान र अभ्यास

१९१० सालमा जारी भएको जात व्यवस्थामा आधारित मुलुकि ऐनलाई २०२० साल भदौ १ गते नयाँ मुलुकि ऐन जारी गरी प्रतिस्थापन गरियो । त्यस पछि भने कानुनको दृष्टिकोणमा सबै बराबर भए । अर्थात् कानुनतः जातीय विभेद र छुवाछूत हट्यो तर कुनै दण्डनीय व्यवस्था भने भएन । तसर्थ समाजमा विभेदको अभ्यासमा खासै परिवर्तन आउन सकेन । तथापि यस्ले गर्दा संगठित भई विभेदका विरुध्द आवाज उठाउने पृष्ठभूमी भने तैयार भएको थियो । पञ्चायतीकालमा छुवाछूत उन्मूलनका लागि त्यस्तो उल्लेखनीय कार्य नभएकोले छुवाछूत प्रथा नेपाली समाजमा जस्ताको तस्तै रह्यो । तैपनि प्रत्येक भदौ १ गते मुक्ति दिवस मनाउने चलन बसेको थियो ।

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भए पश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ धारा ११(४) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातिका आधारमा छुवाछूतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरुको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने प्रावधान राखिएको थियो । तर संविधान बमोजिम् छुवाछूतको भेदभावलाई दण्डनीय बनाउनु त कहाँ हो कहाँ उल्टै २०४८ सालमा मुलुकी ऐनको अदलको महलमा १क थप गरी "कसैले कुनै धार्मिक स्थल वा धार्मिक कार्यमा खलल पार्ने कुनै काम गरेमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्नेछ" भन्ने प्रतिकूल व्यवस्था गरियो । वास्तवमा यो व्यवस्था मनुस्मृतिको निरन्तरता थियो । २०४९ सालमा मुलुकी ऐनको अदलको महलमा १०क थप गरी 'कसैले कसैलाई जाति पातिको आधारमा

छुवाछूतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरुको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरेमा एक वर्षसम्म कैद वा तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजायँ हुन सक्नेछ"भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेर पहिलो पटक जाति पातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई दण्डनीय अपराध मानियो । तर सोही दफाको स्पष्टीकरण खण्डमा "कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलमा परम्परा देखि चली आएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिने छैन" भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरी उक्त व्यवस्थालाई संकुचन गरिएको थियो । तत्कालिन सांसद मन बहादुर विश्वकर्माले यसको विरुध्द सर्वोच्च अदालतमा रीट हाल्नु भयो र सर्वोच्च अदालतको मिति२०४९ ।११ ।१४को परमादेशले स्पष्टीकरण खण्ड बदर गरिदिएको थियो । यसरी प्रजातन्त्र प्राप्ति पछि पनि मनुस्मृतिको निरन्तरता कायम राख्ने प्रयास भएको पाइन्छ ।

दलित आन्दोलनको निरन्तर दवावको फलस्वरुप २०५४ सालमा उत्पीडित उपेक्षित तथा दलित वर्ग उत्थान विकास समितिको गठन र २०५८ सालमा राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना भयो ।२०६२/६३ सालमा भएको दोस्रो जनआन्दोलन पश्चात नेपालको अन्तरिम शासन विधान २०६३ बन्यो जुन विधानमा छुवाछूत प्रथालाई पूर्णरूपले कानुनी बन्देज लगाउने कुरा उल्लेख गरियो ।२०६३ साल जेष्ठ २१ गतेको अन्तरिम व्यवस्थापिकाले गणतन्त्र स्थापनासँगै मुलुकलाई छुवाछूत मुक्त राष्ट्र समेत घोषणा गर्यो ।२०६४ सालमा भएको निजामती सेवा ऐनको संसोधनले नेपालको निजामती सेवामा पहिलो पटक आरक्षणको व्यवस्था गरियो ।२०६८ सालमा जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव कसुर र सजाय ऐन २०६८ जारी गरियो । तर लामो समयसम्म सरकारले नियमावली नबनाएकोले यो ऐन पूर्ण रुपमा लागुहुन सकेन । न्याय तथा अधिकार संस्था(जुरी नेपाल) को रीट निवेदन अनुसार २०७२ सालमा सर्वोच्च अदालतको परमादेशले बल्ल २०७४ सालमा नियमावली बनेपछि यो कानुन पूर्णरुपमा लागु भयो ।

२०७२ सालमा पहिलो पटक संविधानसभाबाट नेपालको संविधान जारी भयो जसले मुलुकको शासकीय स्वरुपलाई नै परिवर्तन गरी संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हुने व्यवस्था गर्यो । संविधानको प्रस्तावनामा नै जातीय छुवाछूत अन्त्य गर्ने कुरा र समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिध्दान्तका आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने संकल्प गरिएको छ । संविधानले धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुध्दको हक, धारा ४० मा दलितको हक र धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकको व्यवस्था गरी समानुपातिक समावेशी सिध्दान्त अनुसार राज्यका निकायमा सहभागिता हुने कुराको सुनिश्चितता गरेकोछ । २०५८ सालमा गठन भई दलित समुदायको मानवअधिकार संरक्षण र सशक्तिकरण सम्बन्धी कार्य गर्दै आएको राष्ट्रिय दलित आयोगलाई संवैधानिक निकायको हैसियत प्रदान गरियो । नेपालको संविधानको धारा २५५ मा राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

मुलुकमा नयाँ मुलुकी देवानी र फौजदारी (संहिता) ऐन, २०७४ वि.सं. २०७५ साल भाद्र १ गते देखि प्रारम्भ भएपछि साविकको मुलुकी ऐन विस्थापित भएकोछ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १६६ मा जातिपातिको आधारमा छुवाछूत वा अन्य भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने, कसैले गरेमा सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । मुलुकको शासकीय प्रणाली संघीयतामा रुपान्तरण भए पछि प्रदेश र स्थानीय सरकारले पनि कानुन बनाउन सक्ने व्यवस्था गरियो । सो अनुसार मधेश प्रदेशको प्रदेश सभाले २०७६ मा दलित सशक्तिकरण ऐन २०७६ जारी गरी दलित विकास समिति र स्थानीय तहसम्म संरचनात्मक व्यवस्था गरेको छ । यसले समानुपातिक समावेशिताको पालना, निशुल्क शिक्षा, प्रहरी कार्यालयमा जातीय विभेद तथा छुवाछूत नियन्त्रण इकाई, स्वास्थ्य उपचारमा विशेष सुविधा, राशन कार्ड लगायतको व्यवस्था गरेको छ । तथापि यो ऐन समिति गठन गर्ने बाहेक अरु कुरा अहिलेसम्म लागु हुन सकेको छैन । कर्णाली

प्रदेश सरकारले पनि यस्तो विधेयक मस्यौदा २०७७ मै गरेको भए तापनि हालसम्म प्रदेश सभामा प्रवेश हुन सकेको छैन। पछिल्लो समय "दलित समुदायमा व्याप्त विभेद र उत्पीडनहरुको अन्त्य तथा समानता, समृध्दि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धि" विषयमा राष्ट्रिय सभाबाट मिति २०७९ चैत्र ०८गते ११ बुंदे संकल्प प्रस्ताव सर्वसम्मतबाट पारित गरी नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिएको छ।

बहिष्करण र जातीय विभेद विरुध्दको नीतिगत व्यवस्थाको क्रमागत श्रृं ला यही नै हो। तथापी समाजमा विभेदका घटनाहरू अझै पनि उत्तिकै देखिन्छन। प्रत्यक्ष विभेदमा केही कमी आएको भएता पनि विभेदको स्वरुपमा परिवर्तन गरी मनोवैज्ञानिक ज्यादति भने बढेको भुक्तभोगीहरू बताउँछन।

६. आरक्षण नीतिको कार्यान्वन र अन्तरनिहित मनोविज्ञान

शासकीय संयन्त्रमा विविधताको समिश्रणले प्रजातन्त्र तथा सुशासनको महत्वपूर्ण विशेषता हो। राज्यका संयन्त्रमा कुनै एउटा जाति विशेषको प्रभावले तानाशाही सत्ताको मात्र स्थापना गर्दैन यसले राज्यका श्रोतको एकलौटी दोहनको साम्राज्यनै खडा गर्दछ। त्यति मात्रै हैन यसले मुलुकका नागरिकलाई मनोवैज्ञानिक रुप मै शासक र शासित दुई वर्गमा विभाजन गर्दछ जसका कारण देश भित्रै आन्तरिक साम्राज्यवाद नै खडा हुन्छ। यस्तो शासकीय शैलीले कुनै निश्चित जाति र वर्गलाई फाइदा त पुर्याउला तर देश र आम नागरिकलाई भने ठुलो क्षति पुर्याउछ किनकि यस्तो शासकीय शैलीबाट अनगिन्ती शासकीय अव्यवस्था सृजना हुन्छन।

यसै कारणले अहिले विश्व भरी नै सामाजिक समावेशीकरणको सवाल उच्च प्राथमिकतामा रही आएको छ। जुन सुकै मुलुकमा पनि कुनै न कुनै तहको बहिष्करण रहेकै हुन्छ भले त्यसको आयाम र आयतनमा फरक होला। जब समाजमा कुनै न कुनै आधारमा कुनै समूह, समुदाय वा जाति समान हैसियत र सम्मानका साथ जीवन गुजार्न पाउदैन वा प्रणालीगत ढंगले निषेध गरिएको छ भने त्यो बहिष्करणको अवस्था हो। यो ऐतिहासिक पनि हुन सक्छ। अर्थात ईतिहासको कुनै कालखण्डमा राज्यबाट संरचनागत तवरले नै विभेद गरिएको र त्यसको कारणले संतान दरसंतान सम्म अवसरबाट वञ्चित हुनु परेको होस वा वर्तमानमा पनि त्यस्ता अभ्यास कायमै रहेको होस। यस्तो अवस्थालाई नै प्रणालिगत बहिष्करण वा विभेद भनिन्छ जुन मूलत राज्यबाटै भएको हुन्छ।

विभेद, बहिष्करण वा असमावेशी सवाललाई संबोधन गर्न नै सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणा प्रतिपादन भएको हो। सामाजिक समावेशीकरण समाजका प्रतेक व्यक्ति विशेष गरी विभेद, बहिष्करण वा असमावेशीमा परेकाहरुको पहिचान, प्रतिनिधित्व र पहुचलाई सुनिश्चित गरी समाजमा समान हैसियत र सम्मानका साथ जीवन गुजार्न सक्ने वातावरण बनाउने एउटा प्रभावकारी अस्त्र हो। अर्थात ऐतिहासिक बहिष्करणमा परेका समूह, समुदाय वा जातिलाई क्षतिपूर्ति वा क्षमायाचना स्वरुप विशेष व्यवस्था मार्फत गरिने परिपूरणको सिध्दान्त होभ नै वर्तमानमा पनि त्यस्ता संरचनागत अवरोधहरु भए हटाई समाजमा सबैलाई समान व्यवहार र ईज्जत प्रदान गराउने प्रणाली हो। यसमा लक्षित समूहहरुलाई सशक्तिकरण मार्फत् क्षमतावान बनाई मूलधारमा धकेल्ने (Push approach) तथा नीतिगत व्यवस्था गरी अनिवार्य रुपमामूलधारमा तान्ने (Pull approach) विधि अपनाइन्छ। यसले समाजका सबै समूहहरुको समान शक्ति संतुलन कायम गर्दछ।

समावेशीकरणका विभिन्न तरिकाहरु छन; जस्तै सकारात्मक विभेद, विशेष व्यवस्था, आरक्षण, समानुपातिक सहभागिता/ प्रतिनिधित्व आदि। विभिन्न मुलुकमा त्यहाँको विभेदको आयाम र आयतन अनुसार विभिन्न तरिका अपनाइने गरिएकोछ। ऐतिहासिक रंगभेदले गाजेको युरोप र अमेरिकामा सकारात्मक विभेदको नीति अपनाइएको छ,

क्यानडा अष्ट्रेलिया जस्ता मुलुकमा आदिवासीका लागि विशेष व्यवस्था गरिएको छ,जातीय विभेदको व्यापकता रहेको भारत नेपाल लगायतका मुलुकमा आरक्षणको व्यवस्था गरिएकोछ । तथापि बहिष्करणका विविध आयाम हुने भएकोले एउटा मात्र विधिले सारभूत समावेशीकरण नहुने भएकोले विभिन्न विधिहरुको मिश्रण अवलम्बन गरेको पाइन्छ । त्यति मात्र हैन समावेशिकरण वा विविधता व्यवस्थापन निजि क्षेत्रमा समेत संस्थागत सुशासन र व्यवसायिक दक्षताको मानक नै बनेकोछ । किनकि जतिवढी विविधता उति बढी संस्थागत कार्य संपादन/ उत्पादन हुने कुरा अनुसंधानबाट पुष्टि भइसकेकोछ ।

उपरोक्त विधि मध्ये आरक्षण समावेशीकरणको एउटा अनिवार्य रुपमामूलधारमा तान्ने (एमीं बठउचयबअज) विधि हो । यस विधिमा कुनै पनि पछाडि पारिएका समूहका लागि राज्यका निकायहरुमा निश्चित संख्यामा स्थान आरक्षण गरिन्छ वा कोटा निर्धारण गरिन्छ । कुन समुदाय वर्ग वा लिङ्गलाई कति आरक्षण दिने भन्ने बारेमा कुनै वैज्ञानिक आधार छैन । लक्षित समुदाय कति पछाडि कहिले देखि के कारणले परेको छ भन्ने कुराले नै यसको निर्धारण गर्दछ । तसर्थ यसलाई ऐतिहासिक रुपमा मूलप्रवाहबाट संरचनागत रुपले छुटेको वा छुटाइएको क्षतिपूर्तिका रुपमा लिने गरिन्छ । सैध्दान्तिक रुपमा यो आवधिक हुन्छ अर्थात आवधिक समीक्षा गर्दै अरु समान नहुदासम्म कायम राखिन्छ । आरक्षण शब्दले नेपालमा विभिन्न समयमा प्रयोग हुदै आएको विशेष व्यवस्था प्रगतिशील आरक्षण, आरक्षण र विशेष अधिकार जस्ता पदावलीको अन्तरवस्तुलाई समेत समेट्छ ।

आरक्षणको शुरुवात भारतमा केही रुपमा ब्रिटिसकाल देखि नै हुदै आएको हो । तत्कालिन भारतमा कोल्हापुरका महाराजा छत्रपति शाहूले सन् १९०२ मै शिक्षा र रोजगारीमा गैह्रब्राह्मण र पिछडिएका समुदायका लागि आरक्षणको नीति ल्याइसकेका थिए ।उनकै सहयोगमा डा भिमराव अम्बेडकरले सन् १९२० मा नागपुरमा पहिलो पटक दलितहरुको सम्मेलन आयोजना गरेका थिए भने सन् १९२४ मा त सत्याग्रह नै शुरु गरेका थिए । परिणामत: तत्कालिन ब्रिटिश प्रधानमंत्री राम्शे म्याकडोनाल्डले सन् १९३२ मा 'कम्युनल अवार्ड'को घोषणा गरी दलित लगायतका लागि छुट्टै निर्वाचन क्षेत्रको व्यवस्था गरेका थिए जसमा अम्बेडकरको ठूलो समर्थन थियो । तर महात्मा गाँन्धीले यसका विरुध्द जेलमै भोक हडताल गरे पछि पूना प्याक्टमा यो व्यवस्था हटाई आरक्षणको व्यवस्था राखियो । भारत स्वतन्त्र भए पछि (सन १९४७) बनेको संविधानको त आरक्षण एउटा महत्वपूर्ण विशेषता नै भयोजसको नेतृत्व स्वयम् अम्बेडकरले गरेका थिए । यसरी हेर्दा डा भिमराव अम्बेडकर नै आरक्षण नीतिका प्रतिपादक देखिन्छन । भारतमा संवैधानिक प्रावधान अनुसार केन्द्र तथा सबै प्रान्तहरुमा आरक्षणको व्यवस्था रहेको छ । शुरुमा अनुसूचित जाति

तालिका १ विभिन्न समूह र भौगोलिक क्षेत्रका लागि आरक्षित पदको प्रतिशत

क्र.सं.	समूह / क्षेत्र	प्रतिशत	कुल पदको प्रतिशत
१	महिला	तेत्तीस	१४.८५
२	आदिवासी/जनजाति	सत्ताइस	१२.१५
३	मधेसी	बाइस	९.९
४	दलित	नौ	४.०५
५	अपाङ्ग	पाँच	२.२५
६	पिछडिएको क्षेत्र	चार	१.८
	जम्मा	सय	४५

स्रोत: निजामती सेवा ऐन, २०४९

(दलित) का लागि १५ र अनुसुचित जनजातिलाई ७.५गरी २२.५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको थियो । सन् १९९० देखि मण्डल कमिशनको प्रतिवेदन अनुसार अन्य पीछडिएको समुदाय इद्यऋ लाई २७ प्रतिशत थप गरी आरक्षणको अनुपात ४९.५ प्रतिशत पुर्याइयो । तर प्रान्तहरुमा त्यहाँको परिवेश अनुसार आआफ्नै अभ्यास रहेका छन् ।

१८ वटा प्रान्तमा त ६० प्रतिशत भन्दा बढि आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ भने कहि कहि बढुवामा समेत आरक्षणको अभ्यास गरेको पाइन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा २०२४ साल देखि आरक्षण व्यवस्थाको माग गरिएको भएता पनि २०६४ सालमा भएको निजामती सेवा ऐनको संसोधनबाट मात्र आरक्षणको व्यवस्था प्रारम्भ गरियो। त्यो पनि बहुसङ्ख्यकपदहरूलाई आरक्षण व्यवस्था बाहिर राखेर आरक्षणलाई पदपूर्तिको अल्पसङ्ख्या र पदमा सीमित गरिएको छ। आरक्षणको लागि निजामती सेवा ऐनको दफा (७) मा पदपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। यो दफामा निजामती सेवाको विशिष्ट श्रेणीको पद बाहेकका अन्य पदहरूमा खुला र बढुवाद्वारा पदपूर्ति गरिने प्रतिशत निर्धारण गरी खुलाद्वारा पदपूर्ति गरिने कुल पदको पैतालीस प्रतिशत पद निजामती सेवालाई समावेशी बनाउन विभिन्न समूहका लागि आरक्षण गरी सोही समूहका उम्मेदवारहरूबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराएर पूर्ति गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। बढुवाद्वारा पूर्ति गरिने सबै श्रेणीर विशिष्ट श्रेणीको पदमा आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छैन।निजामती सेवामा रहेका दश किसिमका पदहरू मध्ये आठ किसिमका पदमा मात्र खुला प्रतियोगिताद्वारा पदपूर्ति हुने व्यवस्था छ। राजपत्र अनङ्कित वर्गको चौथो र तृतीय श्रेणीमा खुलाद्वारा पदपूर्तिहुने व्यवस्था छैन, खाली बढुवाद्वारा मात्र पदपूर्ति हुन सक्दछ। खुलाद्वारा पदपूर्ति हुन सक्ने पदहरूमा पनि सबै खुलाद्वारा पूर्तिहुने श्रेणीविहीन पद बाहेक अन्य पदहरूमा१० प्रतिशतदेखि ७० प्रतिशत पदहरू खुलाद्वारा पूर्ति गर्ने व्यवस्था छ। प्रतिशतको वितरणमा पनि एकरूपता छैन। राजपत्र अनङ्कित वर्गको द्वितीय श्रेणी र राजपत्राङ्कित वर्गको तृतीय श्रेणीका पदहरू मध्ये ७० प्रतिशत पद खुलाद्वारा पूर्ति गर्ने व्यवस्था छ भने राजपत्र अनङ्कित वर्गको प्रथम श्रेणीमा ४० प्रतिशत र राजपत्राङ्कित वर्गको द्वितीय र प्रथम श्रेणीमा क्रमश १० प्रतिशत पदहरू खुलाबाट पूर्ति गर्ने व्यवस्था छ। विशिष्ट श्रेणीमा बढुवाद्वारा मात्र पूर्ति गर्ने व्यवस्था छ। यी खुला प्रतिष्पर्धाबाट पदपूर्ति हुने पद संख्याको ४५ प्रतिशत पद आरक्षणको लागि छुट्टाई त्यसलाई सतप्रतिशत मानी महिला (३३%), आदिवासी जनजाति (२७%), मधेशी (२२%), दलित (९%), अपाङ्ग (५%) र पिछडिएको क्षेत्र (४%) का उम्मेद्वारका लागि सुरक्षित गरिएको छ। यो संख्या कुल खुला पदको अनुपातमा तालिकामा देखाए अनुसार न्युन रहेको छ भने पुरै रिक्त पदको अनुपातमा त सारै कम हुन्छ। विस्तृत विवरण तालिकामा दिइएको छ।

निजामती सेवा बाहेक नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व रहेका संस्थासँग सम्बन्धित सबै नागरिक सेवा सम्बन्धी ऐन वा नियममा निजामती सेवाके अनुसरण गर्दै खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गरिने पदहरू मध्ये पैतालिस प्रतिशत पदमा आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ। यस किसिमको आरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३को दफा (८)मा, त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षक र कर्मचारी सेवा सम्बन्धी नियम, २०५०को नियम (६), शिक्षक सेवा आयोग सम्बन्धी नियमावली, २०५७को नियम (११), नेपाल दूर संचार कम्पनी लिमिटेड कर्मचारी विनियमावली, २०६१को विनियम (१३)को उपनियम (७), नेपाल विद्युत प्राधिकरण कर्मचारी सेवा शर्त विनियमावली, २०७५ उपविनियम (१५)को खण्ड (११)र नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण कर्मचारीहरूको सेवा शर्त र सुविधा सम्बन्धी नियमावली, २०५६ को नियमावली (२.२)को (२)मा समाविष्ट भएका देखिन्छ। नागरिक सेवाभित्र नपर्ने सुरक्षा निकायहरूमा अन्य नागरिक सेवा जस्तै खुला प्रतियोगिताबाट पूर्ति गरिने पदको पैतालीस प्रतिशत पद आरक्षणको लागि छुट्याइएको भए पनि यसरी आरक्षित पदको वितरण भने नागरिक सेवाको भन्दा फरक छ। नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीमा आरक्षित पदको वितरण महिलाको लागि बीस, आदिवासी/ जनजातिको लागि बत्तीस, मधेसीको लागि अठ्ठाइस, दलितको लागि पन्ध्र र पिछडिएको क्षेत्रको लागि पाँच प्रतिशत छुट्याइएको छ। यी सेवामा अपाङ्गको लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छैन।

हाम्रो मुलुकले अभ्यास गरेको आरक्षण व्यवस्था समावेशिताको सक्रिय नीति (Aggressive Reservation) होइन। भारत के कतिपय राज्यमा प्रान्तीय सरकारले संघिय कानूनले तोकेको सीमा भन्दा बढी तोकी प्रगतिशील आरक्षण (Progressive Reservation) को व्यवस्था गरेको छ। तर हाम्रो आरक्षण व्यवस्था सिध्दान्तत निष्क्रिय (Passive Reservation) वर्गमा पर्छ, यसलाई कतिपयले त विपरित आरक्षण (Reverse Reservation) पनि भन्ने गरेका छन्।

मधेश प्रदेशले जारी गरेको निजामती सेवा ऐन केही अग्रगामी हो कि भन्ने देखिन्छ। यसमा खुल्ला प्रतियोगिताबाट पूर्ति हुने पदमध्ये ४९ प्रतिशत पद छुट्याई सोलाई शतप्रतिशत मानी मधेशीलाई ५४%, दलितलाई १७%, मुस्लिमलाई १२%, आदिवासी/जनजातिलाई ६%, थारुलाई ५%, आर्थिकरुपले विपन्न खसआर्यलाई ४% र अपाङ्गलाई २% पद छुट्याइने प्रावधान राखिएको छ जसमा प्रतेक समूहमा ५० प्रतिशत महिलाका लागि आरक्षित गर्नु पर्नेछ। एउटा नयाँ कुरा यो ऐनमा आरक्षणको सुविधा एक व्यक्तिले सेवा अवधि भरमा एक पटक मात्र पाउने व्यवस्था गरिएको छ। यसबाट आरक्षणको वितरणमा अलि फैलावट आउने र तल्लो तहसम्म पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। तर यसले नीति निर्माण तहमा पुग्ने सम्भावनालाई भने तगारो लगाउछ। यसको अर्को पक्ष भनेको माथिल्लो तहमा खुल्लाबाट पदपूर्ति गर्ने संख्या संघीय व्यवस्थामा भन्दा बढी (उपसचिव सरहको अधिकृत नवौ तहमा २०% र एघारौ तहमा १५%) राखेको छ। तथापि यो प्रावधानले पनि तराईमधेशको संरचनालाई यथास्थितिमा राख्न उल्टो आरक्षणलाई नै संस्थागत गरेको देखिन्छ। तथ्याङ्क अनुसार निजामती सेवामा सबै भन्दा बढी प्रतिनिधित्व भएका मधेशी बाहुन नै मधेशीको आरक्षणबाट आउने हुन्।

संविधान लागु भएको यति लामो समय भए तापनि संवैधानिक प्रावधान अनुसार संघीय निजामती सेवा ऐन अझै बन्न सकेको छैन। हुन त २०७५ मा नयाँ विधेयक संसदमा पेश भएको थियो जसमा साविक बमोजिम खुला प्रतियोगितामा छुट्याइएका पदसंख्या मध्ये ४५ प्रतिशतलाई सतप्रतिशत मानी आरक्षणमा तालिका २ अनुसार प्रस्ताव गरिएको थियो जसमा खस आर्य, थारु (पहिला आदिवासी जनजाति क्लस्टरमै समावेश रहेका) र मुस्लिम समुदायलाई पनि समावेश गरिएको थियो। तर राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिले लामो बहस पछि विधेयकको आरक्षण व्यवस्थामा परिमार्जन गरेको थियो। समितिले खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४९ प्रतिशत पद छुट्याई सो लाई शतप्रतिशत मानी तालिका ३ अनुसार आरक्षणको व्यवस्था गर्ने प्रस्ताव राखेको थियो। त्यस्तै निजामती सेवामा रिक्त पदहरुको पूर्ति गर्दा खुला र बढुवाका लागि बाँडफाँड गरिने सिटको व्यवस्था पनि स्वास्थ्य सेवा र बाँकी अन्य सेवा तर्फ तालिका ४ अनुसार गरेको छ। समितिले प्रस्ताव गरे बमोजिम् आरक्षणको सुविधा एक व्यक्तिले सेवा अवधिभरमा राजपत्राङ्कित श्रेणी वा अधिकृतस्तरको पदमा एक पटक र राजपत्राङ्कित वा सहायकस्तरको पदमा

तालिका नं २ विधेयकमा प्रस्तावित आरक्षण पदको बाँडफाँड

आरक्षित समूह	विपन्न आरक्षण %	महिला आरक्षण %
आदिवासी जनजाति	३२	२२
मधेशी	२७	२०
दलित	१२	१०
खस-आर्य	१२	३१
थारु	५	५
अपाङ्गता भएका व्यक्ति	५	५
पिछडिएको क्षेत्र	४	४
मुस्लिम	३	३

स्रोत: नेपाल सरकार २०७५।

एक पटक मात्र लिन पाउने छन् भने पुरुष उम्मेद्वारको हकमा पैंतीस वर्ष र महिला उम्मेद्वारको हकमा चालीस वर्ष उमेर पूरा भएको हुनु पर्ने व्यवस्था राखिएको छ । समितिले महिलाका हकमा भने "कुनै खास प्रकृतिको कार्य वा पदमा महिलाले मात्र प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने गरी नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी पद तोकन सक्ने" थप व्यवस्था समेत गरेको छ। नेपाल सरकारले आरक्षणको प्रावधान प्रत्येक दश वर्षमा पुनरावलोकन गर्ने कुरा समेत विधेयकमा प्रस्ताव गरिएको छ। पछिल्लो समय यस्तै प्रावधान राखेर प्रदेशमा पनि निजामती सेवा ऐन बन्ने गरेका छन् ।लामो छलफलपछि विशेषत: समिति र सवन्धित मन्त्रालयको बीचमा समझदारी बन्न नसकेपछि संसदको निर्वाचन हुनु अघि नै सरकारले यो विधेयक फिर्ता लिएको थियो र संभवत अहिले सोही विधेयक परिमार्जनमा मन्त्रालय लागेको छ।

यसरी हेर्दा अहिले परिमार्जन गर्न लागिएको विधेयक पनि बर्चश्वशाली समुदाय खस आर्य समेत थपेर आरक्षण कै अवधारणामा उभिएको आभास हुन्छ । आरक्षण बर्चश्वशाली बाहेकका समुदायलाई राज्य संयन्त्रमा ल्याउने संरक्षणकारी अवधारणा हो भन्ने आधारभूत कुरालाई नै लत्याए जस्तो देखिन्छ। यो व्यवस्थामा आरक्षण खुला पदपूर्तिमा मात्र हुने हुदा आफै पनि बहुवा र अन्तर तह प्रतियोगिताका कारणले यस्तो असंतुलन केही लामो समयसम्म रहिरहन्छ ।किनकि समानुपातिकताको अनुपात धेरै फरक छ । आयोगको प्रतिवेदनलाई नै आधार मान्ने हो भने अहिलेकै प्रावधान कायम रहेमा २०९१ सालमा बल्ल ४५ प्रतिशत कर्मचारीहरु आरक्षण क्लस्टरका कायम हुने आकलन गरिएको छ। त्यसमा पनि जातिगत अवस्था हेर्ने हो भने महिला, अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रबाट फेरि पनि ऐतिहासिक शासक समुदाय खस आर्य कै संलग्नता उल्लेख्य रहेको हुदा संविधानले परिलक्षित गरेको समावेशी राज्य बन्न सक्ने देखिदैन । यसबाट लक्षित समुदायको संलग्नता त २० प्रतिशत पनि हुने देखिदैन बरु 'उल्टो आरक्षण' को निरन्तरता हुने प्रष्ट देखिन्छ।

तालिका नं ३ राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिले परिमार्जन गरेको आरक्षण व्यवस्था

	आरक्षित समुह	महिलाका लागि आरक्षित (% मा)*	बाकि आरक्षित (% मा)**
क	दलित	१३	१६
ख	आदिवासी/जनजाती	२६	३३
ग	विपन्न खस आर्य	२८	१०
घ	मधेशी	१६	२०
ङ	थारु	५	७
च	मुस्लिम	४	५
छ	पिछडिएको क्षेत्र	४	५
ज	अपाङ्गता भएका व्यक्ति	४	४

*आरक्षणका लागि छुट्टइएको पद संख्याको ५० प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी छुट्याइएको।
**महिलाका लागि छुट्याई बाकी ५० प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी छुट्याइएको।
स्रोत :राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिको प्रतिवेदन, २०७७

तालिका नं ४ खुला सिटको प्रस्तावित संख्या

श्रेणी	स्वास्थ्य सेवा बाहेकमा खुला सिटको प्रस्तावित संख्या	तह	स्वास्थ्य सेवामाखुला सिटको प्रस्तावित संख्या
राजपत्र अनंकित पाचौं	१००%	चौथो	१००%
राजपत्र अनंकितद्वितीय	९०%	पाचौं	६५%
राजपत्र अनंकितप्रथम	५०%	सातौं (चिकित्सक बाहेक)	७०%

राजपत्राकित तृतिय	८०%	आठौं (चिकित्सक)	१००%
राजपत्राकित द्वितीय	१०%	नवौं	१०%
राजपत्राकित प्रथम	१०%	एघारौं	१०%

स्रोत: राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिको प्रतिवेदन, २०७७

उपरोक्त प्रावधानहरुले साङ्केतिक समावेशीकरण गरी राज्यको परंपरागत संरचनालाई नै पृष्ठपोषण गर्दछन् । यसबाट शक्ति सम्बन्धमा कुनै रुपान्तरण अर्थात् संरचनात्मक परिवर्तन हुनुको सट्टा असमावेशीताको पर्खाल झन झन अग्लिदै जाने अवस्था र असमावेशीताको अवस्थालाई चिरस्थाई बनाउने अवस्था देखिन्छ ।यसले मालिक कारिन्दाको सम्बन्ध (Clientele Relationship) लाई निरन्तरता दिनु बाहेक ठोस रुपान्तरण गर्न सक्दैन भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ । किनकि विभिन्न क्षेत्रमा समावेशिताको व्यवस्था भए पनि यसले राज्यको "समावेशी चरित्र" निर्माण गर्न सकेन । बरु विभिन्न बहानामा यसको संगठित रुप मै विरोध हुने गरेको मात्र हैन प्रत्युत्पादक समेत हुने गरेको छ । यस्तो प्रवृत्तिलाई भारतीय प्राध्यापक रन्जन मणीले तथाकथित माथिल्लो जातीको प्रतिक्रिया (So–called Upper–caste Reactionaries) भनेका छन । यस्तो प्रतिक्रिया सेवा प्रवेश गरे पछि पनि प्रसस्तै पाइन्छ, कार्यक्षेत्रमै छुवाछुतजन्य व्यवहार देखि जिम्मेवारी, अवसर र वृत्ती विकासका सदर्भमा । यस्ता जातीय उत्पीडनलाई सन् २०१५ को ढाका सम्मेलनले नवउदार ज्यादती (Neoliberal Atrocities) भनेको छ । यस्ता प्रतिक्रियात्मक ज्यादती (Reactionary Atrocities) नवउदार आर्थिक प्रणालीको उपउत्पादनको रुपमा लिइन्छ र अहिले यसको विकल्पको खोजि भइरहेको छ ।तसर्थ यी समुदायलाई मूलप्रवाहमा ल्याउनका लागि यस्तो आरक्षण भन्दा पनि नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको समानुपातिक समावेशिताको प्रावधानलाई अघि बढाउनु समय सान्दर्भिक छ ।

७. राष्ट्रिय समावेशी आयोगका सिफारिसमा दलितको दृष्टिकोण

मुलुकले अवलम्बन गरेको आरक्षण व्यवस्थाबारे राष्ट्रिय समावेशी आयोगले केही समय अघि सार्वजनिक गरेको 'विद्यमान सरकारी सेवामा आरक्षणको प्रभावः अध्ययन प्रतिवेदन २०७९' ले सरोकारवालाहरु बिच तातो बहस सृजना गरेको छ ।उक्त प्रतिवेदनले मूलतः निजामती सेवामा हाल उपलब्ध गराइएको आरक्षण व्यवस्था वि. सं २०९१ पछि कायम राख्नु वान्छनीय नहुने भन्दै अब कानुन बनाउदा यो कुरालाई ध्यान दिन सवन्धित मन्त्रालयहरूलाई आग्रह समेत गरेको छ । २०६४ सालमा भएको निजामती सेवा ऐनको संसोधनले आरक्षणको व्यवस्था गरेकोले तात्कालिन विधायिकाको मनसाय बमोजिम् बिगत १४ वर्षमा तालिकामा देखाए जस्तै आरक्षणबाट प्रवेश गर्नेको सङ्ख्या तोकिएको अनुपातको नजिक पुगिसकेको र निजामती सेवामा २०९१ सालसम्ममा र नेपाल स्वास्थ्य सेवामा२०९३ सालसम्ममायस्तो अनुपात ४५ प्रतिशत पुगिसक्ने भएकोले तत्पश्चात यसको आवश्यक्ता नपर्ने जिकिर प्रतिवेदनमा गरिएको छ ।

यसो भनिरहदा प्रतिवेदनमा आरक्षण व्यवस्थाले सार्वजनिक सेवा विविधतायुक्त बनेको, आर्थिक सामाजिक गतिशिलतामा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याएको, कानुनी व्यवस्थाले सुधार्न नसकेको विभेदको संस्कृति कमजोर बन्दै गएको, सार्वजनिक सेवा विस्तारै समाजको ऐना बन्दै गएको, समाज क्रमशः समतामूलक बन्दै गएको, शासकीय व्यवस्थाप्रति सबै जात, जाति, लिङ्ग, वर्ग, समूह र समुदायमा अपनत्वको भावना बढेको, सामाजिक सद्भाव पनि अभिवृद्धि गरेको, सेवा प्रवेश गरेको एक पुस्ता मै आर्थिक रुपान्तरणलाई सम्भव बनाई दिएको जस्ता सकारात्मक प्रभाव पारेको भनी आरक्षण व्यवस्थाको सह्रना मात्र हैन यस प्रकारको व्यवस्थालाई निजि क्षेत्रले पनि आत्मसात गर्नु पर्ने सुझाव समेत दिइएको

छ । यसरी हेर्दा आयोगको प्रतिवेदन आफैमा बाफिएको देखिन्छ । आयोगको प्रतिवेदनमा आरक्षणको उपयोग केही सीमित समुदायले मात्र गरेको हुदा त्यही केही 'तरमारा वर्ग' तयार भएको चिन्ता व्यक्त गरिएको छ भने अर्को तर्फ यो व्यवस्थाले योग्यता प्रणालीलाई खुम्च्याएको हुदा सार्वजनिक प्रशासनको कार्य संपादनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको पनि उल्लेख गरिएको छ जुन आफैमा पूर्वाग्रही देखिन्छ । किनकि विश्वमा र नेपालमा समेत भएका अध्ययनहरुले सामाजिक समावेशिताले संस्थागत कार्यसंपादन बढेको देखाएको छ ।सोही प्रतिवेदनमा पनि

तालिका ५ १४ वर्षको अवधीमा भएको सिफारिस संख्या

आरक्षित समूह	आरक्षित पद संख्या (प्रतिशतमा)*	सिफारिस भएको संख्या**	प्रतिशत	जनसंख्या प्रतिशत
दलित	९	१,३०८	८.७४	१३.०
आदिवासी/जनजाति	२७	५,०७४	२७.१२	३८.५
मधेशी	२२	३,११९	२१.३८	११.३
पिछडिएको क्षेत्र	४	५७३	३.५२	
अपाङ्गता भएका व्यक्ति	५	६९८	४.६६	२.०
महिला	३३	५,१८०	३४.६३	५१.५

*खुला प्रतिस्पर्धाका लागि छुट्याइएकामध्ये ४५ प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी
**चौध वर्षको अवधिमा २०७८ असार मसान्तसम्म सिफारिस भएको संख्या

स्रोत : निजामती सरकारी सेवामा आरक्षणको प्रभाव : अध्ययन प्रतिवेदन, २०७८

जनशक्तिकोविविधता (Workforce Diversity) संस्थाको ताकत हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यति मात्र हैन सोही प्रतिवेदनका लागि गरिएको आरक्षणबाट सेवा प्रवेश गरेकाहरुको कार्य सम्पादनस्तर मापनमा समग्र कार्य सम्पादन स्तर उत्तम रहेको धारणा व्यक्त गरेको उल्लेख छ ।

मूल कुरा आयोगले बैकल्पिक नीतिगत व्यवस्था सुझाएको छैन आरक्षण व्यवस्थाको अन्त्यको एकतर्फी सिफारिस गरेको छ । राज्यका सबै क्षेत्र, तह, संरचनामा सबै वर्ग,लिङ्ग, जातजाती, समुदाय एवं क्षेत्रको समुचित प्रतिनिधित्व गराउन,पहुँच र समता अभिवृद्धि गर्न र सामाजिक न्याय स्थापनामा सरकारलाई सुझाव तथा सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी बोकेको संवैधानिक आयोगले एकाएक यस प्रकारको सिफारिस गर्दा आशंका जन्मिनु स्वभाविकै हो । त्यति मात्र हैन उत्तिकै हैसियत राख्ने विषयगत आयोगहरुलाई समेत यो अध्ययन र प्रतिवेदन तयारीमा

तालिका ६ निजामति सेवामा समानुपातिकताको अवस्था

समूह	जनसंख्या प्रतिशत (ज)	निजामती सेवामा प्रतिनिधित्व प्रतिशत (नि)	समानुपातिकता प्रतिशत (नि / ज) × १००
मधेशी बाहुन-क्षत्री	०.८	३.३	४१२
खस-आर्य (पहाडी बाहुन-क्षत्री)	३१.२	६१.५	१९७
नेवार	५	७.९	१५८
अन्य मधेशी जाति	१५.५	९.७	६३
आदिवासी जनजाति	२३.५	१३.६	५८
थारु	६.६	३	४६
मुस्लिम	४.४	०.४	९
दलित	१३	१.४	११

स्रोत : दास र सार्थक (सन् २०१७), गुरुङ (२०७८)

संलग्न नगराउनु र प्रतिवेदनको भाषा शैली र तर्कनाहरुको अध्ययन गर्दा कतै आयोग समस्त सिमान्तकृत समुदायहरु प्रति पुर्वाग्रही भएको त हैन भन्ने आभाष पाइन्छ । यो प्रतिवेदन कतै यो मुलुकको शासकीय चरित्रको बिम्ब त हैन भन्ने लाग्नु अन्यथा हैन किनकि सत्तामा रहनेहरुले समावेशी नीतिको कसरी दुरुपयोग गरिरहेका छन भन्ने कुरा समानुपातिक प्रणाली अन्तर्गत राजनीतिक दलहरुले पठाएको नामावलीले नै पुष्टिगर्छ । 'नाती जर्नेल' देखि प्रधानमन्त्री पत्नि, मन्त्री

पलि/आफन्तहरूका साथै पटक पटक सत्ता दोहन गरेकाहरु नै समानुपातिक सूचिमा पर्नु यसको ज्वलन्त उदाहरण हो।

सर्वप्रथमत २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधान अनुसार स्थापित आयोगले २०६४ सालको विधायिकी मनसाय हेर्ने हो कि संविधानको मर्म र भावना अनुसार सिफारिस गर्ने हो भन्ने प्रश्न तेर्सिन्छ। संविधानमा भएको समानुपातिक समावेशिताको स्पष्ट व्यवस्थाको प्रतिकूल ४५ प्रतिशतमा मात्र समावेशिता भए पुग्छ भन्ने चिकिर नै गैहसंवैधानिक छ। समानुपातिक समावेशिता भन्दा त्तित्तिकै जनसंख्याको आधारमा समानुपातिकता कायम गर्ने भन्ने कुरा विश्वव्यापी मान्यता हो। त्यस अर्थमा निजामती सेवामा शतप्रतिशतमा नै समानुपातिक कायम हुनु पर्ने संविधानको मर्म हो। तालिका ६ ले निजामती सेवामा रहेको असंतुलित समानुपातिकताको अवस्था देखाइएको छ। त्यस बारेमा आयोगले बोल्न आवश्यक ठानेन। यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि राज्य सत्ताको मुहानमा बसेकाहरूले शक्ति संबन्धमा कुनै रुपान्तरण अर्थात संरचनात्मक परिवर्तन चाहदैनन्। बरु राज्यले गरेको अभ्यासहरूले त असमावेशीको पर्खाल भन्न भन अग्लाउन खोजे जस्तो देखिन्छ। अर्थात अमर्त्यसेनले भने जस्तो 'उल्टो आरक्षण' को सुनिश्चितता खोजेको प्रष्ट हुन्छ जुन बर्चस्वशालीहरूले शताब्दियौ देखि भोग गर्दै आएका छन्। नत्र भने केही व्यक्तिहरु सेवामा प्रवेश गरी केही आर्थिक हेसियत बनाउनुलाई 'तरमारा' को संज्ञा दिनु आफैमा विभेदजन्य मनोविज्ञान हो जुन कुरा केही समय अघि सर्वोच्च अदालतको फेसलामा समेत प्रयोग गरिएको थियो। यसो हेर्दा यो प्रतिवेदन उक्त फैसलाको दोस्रो संस्करण जस्तो देखिन्छ। आखिर समावेशिता आर्थिक सामाजिक सबलीकरणका लागि नै त हो नि। अध्यताले शताब्दिऔ देखि निश्चित बर्चस्वशालीहरूले तरमारी रहेको कुरा किन नजरअन्दाज गरे होलान? हो आरक्षण प्रारम्भ भएको यो अवधिमा यसको उपयोग जति फैलिनु पर्ने हो फैलिएन, केही सिमित समुदायमा खुम्चि रह्यो तर यसको लागि राज्यले के गर्यो भने पनि हेर्नु पर्ने हुन्छ। यस्तो कुरामा राज्यको हस्तक्षेपको जरुरी हुन्छ। तसर्थ बरु अब आरक्षणको उपयोगबाट छुटेका तल्लो तप्कासम्म पुर्याउन नीतिगत सिफारिस गरेको भए समय सान्दर्भिक हुन्थ्यो।

आरक्षण वा यस्तै संरक्षणकारी नीतिको कुरा गर्दा बर्चस्वशालीहरूले योग्यता प्रणालीको दुहाई दिने परम्परागत शैली नै हो। तर के राज्यका निकायहरूमा योग्यता प्रणाली हुबहु लागु भएको छ त ? २०६४ साल भन्दा पहिला त पूर्णरुपमा तथाकथित योग्यता प्रणाली थियो ता के त्यस बेला सार्वजनिक प्रशासन, सेवा प्रवाह, विकास र नागरिकहरूको पहुचको सदर्भमा अहिले भन्दा प्रभावकारी थियो त? फेरि अहिलेको आरक्षण खुला प्रतिष्पर्धात्मक प्रणाली कै एक हिस्सा हो जसको मुल्याङ्कनको मूल आधार योग्यता प्रणाली नै हो। योग्यताको कुरा गर्दा यो कसरी र कसले निर्धारण गर्छ भन्ने कुरामा कसले मौका पाउछ सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। कुनै जमानामा बेलायतमा योग्यतालाई 'अक्सफोर्ड मेरिट' भनिन्थ्यो। हाम्रो कहाँ पनि मनुस्मृतिबाट निसृत एकलजातीय ज्ञानका आधारमा तेयार भएको योग्यता बर्चस्वशालीहरूको राज्यको स्रोतमा एकाधिकार जमाउने सुरक्षा कवचका रुपमा प्रयोग गरिएको छ। यही योग्यता प्रणालीमा जातीय दण्ड (ऋबकतभ एभलब्रतिथ) रहेको कुरा त विश्वबैंकले सन् २००५ मा गरेको अध्ययनले नै देखाएको छ। यो त "हामी र हाम्रो नश्ल मात्र योग्य अरु अयोग्य" देख्ने मनोवृत्ति हो भन्ने कुरा त संवैधानिक राजनीतिक/ नियुक्तिहरूबाट नै प्रष्ट हुन्छ। अनि यस्तो प्रणालीले सामाजिक न्याय सुनिश्चितताकोयकिन गर्न सकिने आधार देखिदेन।

संविधानले राज्य संरचनाहरु समावेशी हुने लक्ष्य राखेको संदर्भमा त्यसको वैकल्पिक नीतिको सिफारिस नगरी भएको आरक्षण व्यवस्था खारेज गर्ने सिफारिस संविधान सम्मत देखिदेन।

८. समानुपातिक समावेशीता र यसको ढाँचा

समानुपातिक समावेशीता अहिले नेपालमा संवैधानिक हकको रुपमा स्थापित भईसकेको छ। संविधानको प्रस्तावनामै सामाजिक न्याय र समानुपातिक समावेशीता सुनिश्चित गर्ने कुरा उल्लेख छ। तदनुरुप संविधानको धारा ४० र ४२ ले समानुपातिक समावेशी सिध्दान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुने कुरा उल्लेख गरेको छ।

यसबाट समानुपातिक समावेशीता के हो भन्ने प्रश्न उब्जिएको छ। नेपाल सरकारले निजामती सेवा ऐनमा गरेको आरक्षणको प्रस्ताव हेर्दा त्यो नै समानुपातिक समावेशीता हो भन्ने ढंगले अर्थाएको देखिन्छ। तर यो नीति त्यो भन्दा बिलकुल फरक कुरा हो। समानुपातिक समावेशीता भनेको राज्यका निकायहरु, साधनस्रोत र अवसरहरुमा सबै समूहको बराबरी अंश दाबी लाग्छ र यसको वितरण सोही अनुसार गरिनु पर्छ भन्ने धारणा हो। यसले कुनै एक दुई समूहका लागि फरक व्यवहार नगरी सबैलाई समान व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता राख्ने भएकोले कतिपय अवस्थामा समानता र समान अवसरका रुपमा पनि यसको प्रयोग गरिन्छ। समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अधिकारले सकारात्मक उपाय नीतिको सामूहिक हितको प्रतिनिधित्व गर्दछ। समानुपातिक समावेशीताको सिध्दान्तको आधार भनेको जनसंख्या नै हो। यसमा कुनै समुदायलाई जनसंख्याको अनुपातमा घटी वा बढी अंश दिने वा नदिने भन्ने हुदैन। तसर्थ यसलाई सामाजिक न्यायको उत्कृष्ट विधि र प्राकृतिक न्यायको सिध्दान्त पनि भनिन्छ।

एक अध्ययनले तालिकामा देखाए अनुसार जातिगत जनसंख्याको तुलनामा निजामती सेवामा प्रतिनिधित्व अत्याधिक असन्तुलित देखाएको छ। जस्तै मधेशी बाहुनक्षत्रीको प्रतिनिधित्व जनसंख्याको तुलनामा ४१३ प्रतिशत र खसआर्यहरुको १९७ प्रतिशत रहेकोछ। जबकि मुस्लिमको १६ र दलितको ११ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यो विश्लेषण अनुसार मधेशी बाहुनक्षेत्रीको समानुपातिकता ३१३ र खसआर्यहरुको ९७ प्रतिशतले बढी छ भने मुस्लिमको ८४ र दलितको ८९ प्रतिशतले न्युन छ। यति ठुलो खाडल साविकको नीतिगत व्यवस्था र यही गतिको समावेशीकरणले पुर्न सक्ने सम्भावना देखिदैन।

हालको प्रावधान(प्रस्तावित समेत) हेर्दा संविधानले निर्देश गरेको समानुपातिक समावेशीको सिध्दान्त र समावेशीकरणको विश्वव्यापी मान्यताको प्रतिकूल देखिने मात्र हैन यथास्थितिलाई विधिवत संस्थागत गरेकोछ।

अब प्रश्न उठ्छ संविधानले परिलक्षित गरेको समाजबाद उन्मुख अर्थतन्त्र र सरकारले तय गरेको "समृध्द नेपाल, सुखी नेपाली" को उद्देश्य हासिल गर्नका लागि समानुपातिक समावेशीका लागि राज्य तैयार छ त? संविधान मै मौलिक हकका रुपमा समानुपातिक समावेशीको प्रावधान राखेको हुँदा राज्य तैयार छैन भन्न त मिल्दैन तर वर्तमान राज्यसत्ताले समावेशीकरणका सदर्भमा चालेका नीतिगत कदम र कार्यान्वयनमा देखाएको उदासिनताले त्यति संवेदनशील भएको अनुभूत हुदैन। बरु राज्य संयन्त्रहरु यस प्रति प्रतिरोधात्मक बनेको भान हुन्छ। यसका केही उदाहरण छन। २०७६ सालमा स्थानीय तहको कर्मचारी पदपूर्ति गर्दा लोक सेवा आयोगले आरक्षण सिट छुट्याउदा देखाएको अनुदार व्यवहार एउटा उदाहरण हो। त्यस्तै गत वर्ष सचिव पदमा निजामती सेवाको ईतिहास मै पहिलो पटक दलित समुदायको उम्मेद्वार सिफारिस हुदा प्रचलित अभ्यासका विपरित रोलक्रम नै मिची तेस्रो वरियताक्रमका व्यक्ति तानिएका थिए। केही वर्ष अघि स्वास्थ्य सेवा तर्फ पहिलो पटक दलित समुदायको उम्मेद्वार सिफारिसमा परेकोमा उनी भन्दा कनिष्ठलाई तानी स्वास्थ्य सचिव बनाइएको थियो। आरक्षणबाट सेवामा प्रवेश गरेकाहरुलाई जिम्मेवारी दिदा किनाराकृत गर्ने, एकलाउने (Ghettoization), कार्यसंपादनमा कम आक्ने, सेवासुविधामा पक्षपात गर्ने तथा मनोवैज्ञानिक जातीय ज्यादती गर्ने कुरा त आमरुप मै छ भने कतिपयले त प्रत्यक्ष विभेद समेत भोग्नु परेकोछ। अर्को उदाहरणको रुपमा हाले सरकारले

जारी गरेको सार्वजनिक प्रशासनको दश वर्षे रणनीतिक योजना (आ. व. २०७७/७८-२०८७/८८सम्म) लाई लिन सकिन्छ जसमा समावेशीकरणको कुरा भिन्नो रुपमा उठाइएको छ । दश वर्षको अवधीमा समावेशीकरणको नीतिको प्रभावकारी अध्ययन गरी पुनरावलोकन गर्ने सम्म उल्लेख छ । सरसर्ति हेर्दा सरकारी पक्षबाट सार्वजनिक प्रशासनका लागि समावेशीकरण त्यती महत्वपूर्ण विषय हो भन्ने महसुस भए जस्तो लाग्दैन ।

यस संदर्भमा अब संविधानको मूल मर्म अनुसार निश्चित समयावधि भित्र समानुपातिक समावेशिता कायम गर्ने गरी ऐन नियम र कार्य योजना ल्याउनु जरुरी छ । असमावेशिताका कारण मुलुकले धेरै अवसरहरु गुमाएको मात्र हैन संवृध्दीको मार्ग नै अवरुध्द भएको छ । बहिष्करणको लागत अब मुलुकले बोकिरहनु हुदैन । तसर्थ अब नेपालमा आरक्षणको सट्टा नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको सबै समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताका लागि समानुपातिक समावेशिताको प्रावधानलाई अघि बढाउनु समय सान्दर्भिक छ । त्यस अर्थमा निजामती सेवामा शतप्रतिशतमानै समानुपातिक (तालिका ७)कायम हुनु पर्ने संविधानको मर्म हो । यद्यपि त्यसो गर्दा पनि छुट्न सक्ने तल्लो तप्कासम्म पुर्याउन थप व्यवस्था भने गर्नु पर्छ । जस्तै महिलाका लागि सम्बन्धित समुदाय भित्रै ५० प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ । सम्बन्धित समुदाय भित्र पनि पिछडिएको क्षेत्र, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, चेपाङ जस्ता लोपोन्मुख समुदाय वा एक पटक पनि मौका नपाएका अति सिमान्तकृत जातिलाई भने समानुपातिक समावेशिता भित्र सकारात्मक विभेदको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ । संबन्धित समूहमै केही संख्या तोकेर हुन्छ वा अन्तरवार्तामा केही नंबर थपेर ती जातिहरुलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । त्यति मात्र हैन छुवाछुत जस्तो अमानवीय व्यवहार मात्र हैन हरेक कुरामा समाज र राज्यले पाखा लगाएका दलित समुदाय र त्यस्तै अन्य जाति वा समुदायहरुलाई क्षतिपूर्तिका लागि विशेष व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ । त्यसका लागि अहिले समानुपातिकतामा भएको असंतुलनका आधारमा केही अनुपात थपघट गरी मिलाउन सकिन्छ । वैकल्पिक रुपमा त्यस्ता कुनै पद वा कार्यका लागि महिला वा दलित वा निश्चित समुदाय वा जातिले मात्र प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने व्यवस्था राख्न पनि सकिन्छ । सबै तल्लो तप्कालाई उठाउने यो अर्को विकल्प हुन्छ । पदपूर्तिको यस्तो व्यवस्था गरे पछि सेवा भित्र पनि विशेष गरी सिमान्तिकृत समुदायका कर्मचारीहरुका लागि क्षमता अभिवृध्दीको विशेष व्यवस्था गर्ने, जिम्मेवारी बाँडफाँड र विभिन्न अवसरहरुमा प्राथमिकता दिने र सरुवा/पदस्थापन गर्दा संस्थागत विविधता कायम रहने गरी गर्नु पर्ने जस्ता प्रावधान कानुन मै रहनु पर्छ । त्यस्तै कानुनमा भएका यस्ता व्यवस्था सही ढंगले कार्यान्वयन भए नभएको निगरानी गर्ने र सेवा भित्र पदपूर्तिका आधारमा कुनै प्रकारको विभेद भएमा सुनुवाईका लागि एउटा सशक्त संरचना हुनु पर्छ वा संबन्धित आयोगलाई जिम्मेवारी दिने कानुनी व्यवस्था गर्नु पर्छ । त्यसै गरी प्रदेश भित्रका सबै स्थानिय तहको कर्मचारीहरुकोपदपूर्ति प्रयोजनका लागि एउटै इकाई हुने कुरा संघीय ऐनमै हुनु पर्दछ ।

तालिका नं ७ खुला सबै पदमा समानुपातिक आधारमा सीटको (प्रस्तावित) बाँडफाँड

	आरक्षित समुह	हालको जनसंख्या (% मा)*	खुलामा सीट संख्या (% मा)**	अन्य व्यवस्था***
क	दलित	१३	१४	पिछडिएका क्षेत्र, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरू का लागि सम्बन्धित समुदाय भित्र आरक्षणको व्यवस्था गर्ने
ख	आदिवासी/जनजाती	२८.५	२९	
ग	खस आर्य	३१.२	३०	
घ	मधेशी	१५.३	१५	
ङ	थारु	६.६	७	
च	मुस्लिम	४.४	५	

* जनगणना २०६८ अनुसार
** सम्बन्धित समुदायका लागि छुट्याइएको पद संख्याको ५० प्रतिशत महिलाहरुका लागि सुरक्षित हुने
*** सम्बन्धित समुदायका अति सिमान्तिकृत, लोपोन्मुख, एक पटक पनि प्रवेश नपाएका समुदाय वा जातिलाई सकारात्मक विभेदको पनि व्यवस्था गर्ने

समानुपातिक समावेशिता भन्दा बित्तिकै जनसंख्याको आधारमा समानुपातिकता कायम गर्ने भन्ने कुरा विश्वव्यापी मान्यता हो । दक्षिण अफ्रिका स्वतंत्र भए पछि रोजगार समता ऐन १९९८ जारी गरिएको थियो जसले पाँच वर्ष भित्र राज्यका प्रत्येक निकायले समानुपातिकता कायम हुने गरी समता योजना बनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको थियो । सो योजना रोजगार समता आयोगमा पेश गर्नु पर्ने र आयोगले सो बमोजिम् गरे नगरेको सुपरीवेक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । अनि पाँच वर्षके छोटो अवधिमा मुलुकले समानुपातिक समावेशिता कायम गर्न सक्यो ।

हामीले पनि समानुपातिक समावेशि सिध्दान्तका प्रावधानहरु कार्यान्वयन गरिएमा २०९१ सालसम्म लक्षित समुदायको समानुपातिकता सरकारी सेवामा ५० प्रतिशत पुग्ने र २१०० सालसम्म्मा करिब करिब समानुपातिकता कायम हुने अवस्था देखिन्छ । यसले मुलुकलाई सम्बृध्द मात्र हैन सभ्य, समतामुलक र समाजवाद उन्मुख बनाउन जगको काम गर्ने छ ।

९. सुझावहरु

माथि उल्लेखित अवस्थाको विश्लेषण र तथ्यगत आधारमा निम्नानुसारको सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

- संविधानमा नै समानुपातिक समावेशिताको सुनिश्चितता गरिएको छ तर त्यो कार्यान्वयन हुन सकेको छेन् ।यी केही पछिल्ला दृष्टान्तहरु हेरी मुलुकको आवश्यकतालाई केन्द्रमा राखी समानुपातिकता कायम हुने व्यवस्था गर्नु मुलुकको विकासका लागि अपरिहार्य भइसकेको छ । संघीय निजामती सेवा ऐन बन्दैछ । त्यसकै आधारमा नेपाल स्वास्थ्यसेवा ऐन लगायत सरकारी सेवाका विभिन्न ऐन नियमावलि र विनियमावली बन्ने गर्छन । त्यस्तै प्रदेश र स्थानीय तहका सेवाहरुको लागि पनि यो ऐन मार्ग निर्देशक हुन्छ । तसर्थसंघीय निजामती सेवा ऐन लगायत अब बन्ने सेवा संबन्धी सबै कानुनसंविधानको मूल मर्म अनुसार समानुपातिक समावेशीताको सुनिश्चित हुने गरी बनाइनु पर्छ ।
- मूलतःराज्यका राजनीति, सार्वजनिक र निजि क्षेत्रमा सारभुत समावेशी सुनिश्चितता गर्नेगरी समानुपातिक समावेशिता संबन्धी छाता ऐन नै ल्याउनु जरुरी छ ता कि सो अनुसार सबै तहका सरकारले त्यसको पालना गर्नु अनिवार्य होस ।
- उपरोक्त प्रणालीबाट पनि आउन नसक्ने कुनै समुदाय जस्तै यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा चेपाङ जस्ता लोपोन्मुख समुदायहरुका लागि भने समानुपातिकतामा अतिरिक्त व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- सदियौ देखि सबै भन्दा बढि जातीय दण्ड (ज्यादति) भोगेका दलित तथा समानुपातिकतामा सारै न्यून अवस्थामा रहेका सिमान्तकृत समुदायका लागि केही अवधि समानुपातिक समावेशिता भित्र पनि विशेष व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- स्थानीय तहमा पहिला निश्चित प्रतिशत स्रोतको बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो तर अहिले त्यो अनिवार्य नभएकोले वितरण न्युन हुँदै गएको छ । प्रदेश र संघमा समेत आयोजना छनौट र बजेट विनियजन संबन्धी कानुनी व्यवस्था नहुदा स्रोतको समन्यायिक वितरण हुन सकेको छैन । तसर्थ आयोजना छनौट तथा बजेट बाँडफाँड पनि जनसंख्या, भुगोल र मानव विकास सुचकांकका आधारमा हुने कानुनी व्यवस्था आवश्यक छ ।
- आर्थिक हैसियत सुधार्ने संबन्धमा उनीहरुको रैथाने सीप, कला, संस्कृति लोप हुदै गएको छ । त्यसको उपयोग हुने र संरक्षणमा राज्यको ध्यान जानु आवश्यक छ । यी विषयलाई शिक्षा र आर्थिक प्रणालिमा जोड्नु पर्छ । सरकारले शुरु गरेको रैथाने शिल्पकला तथा संस्कृति विश्वविध्यालय संचालन गर्ने कुरालाई प्राथमिकताका

साथ अघि बढाउनु पर्छ । प्रत्येक स्थानीय तहमा रैथाने शिल्पकला तथा सांस्कृतिक सिकाई केन्द्र संचालन गर्ने कुरा प्राथमिकताका साथ अघि बढाउनु पर्छ । यसले निजि तथा आर्थिक क्षेत्रको असमानता पुर्न योगदान पुर्याउने मात्र हेन मुलुकको सम्मान बढाउन योगदान पुर्याउछ ।

- बहुलताको सारभुत व्यवस्थापनका लागि संविधानका केही प्रावधानहरुमा पनि संसोधन आवश्यक देखिन्छ । यसको संबन्धमा विशेष गरी धारा ४२ र २८५ मा संविधानको मर्मलाई स्पष्टरुपमा सुनिश्चित हुने गरी समसामयिक संसोधन गर्न जरुरी छ । धारा ४२ मा भएको भद्रगोल समुहलाई संसोधन गरी समुदायगत आधारमा तय गर्नु पर्छ र प्रतेक समूहमा महिला, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हिस्सा पनि स्पष्ट उल्लेख गर्नु पर्छ । त्यस्तै धारा २८५ मा सबै सरकारी सेवाहरुमा समानुपातिक समावेशिता हुने गरी स्पष्ट गर्ने संसोधनको जरुरी छ ।
- संविधानको मर्म अनुसार निश्चित समयावधिमा समानुपातिक समावेशिता कायम हुने गरी सरकारले समता कार्य योजना ल्याउनु जरुरी छ । यसको निगरानीका लागि दक्षिण अफ्रिकामा जस्तै रोजगार समता आयोग जस्तै प्रतिनिधिमूलक अधिकार सम्पन्न संरचना बनाउनु आवश्यक छ जसले प्रत्येक सरकारी निकाय र नीजि क्षेत्रका व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरुको मानवसंसाधनमा समानुपातिकताको सुपरीवेक्षण तथा समीक्षा गर्न सकोस् । यसलाई अहिले स्थानीय तहमा वार्षिक रुपमा गरिने स्थानीय तह संस्थागत क्षमता स्वमूल्याङ्कन (लिस्celफ) जस्ता उपकरणको हिस्सा बनाई वित्तीय हस्तान्तरणको आधार बनाउनु पर्छ ।

१०. निष्कर्ष

प्रजातन्त्र पुनर्प्राप्ती पछि नै दलित लगायत ऐतिहासिक रुपमा बहिष्करणमा परेका समुदायहरूलाई विकासको मुलप्रवाहमा ल्याउनु पर्ने र सो को लागि राज्यका संरचनाहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने विषय उठेको हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सहभागितामुलक प्रजातन्त्रको सुनिश्चितताका लागि पिछडिएका वर्गको संरक्षण र विकासका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने उल्लेख गरिएको थियो । तथापी यस संदर्भमा ठोस नीतिगत व्यवस्था केही हुन सकेको थिएन । तत्कालिन माओवादीले यही सवाल समाएर दश वर्ष जनयुध्दमा यो समुदायका युवाहरूलाई भरपुर प्रयोग गर्यो । यही कुरालाई मध्यनजर गर्दै द्वन्द्वरत माओवादीसंगको वार्ताको प्रारम्भ देखि नै सरकारले सरकारी सेवामा दलित लगायतका पिछडिएका समुदायहरूका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिने कुरा अघि सार्दै आएको थियो ।

तदनुरुप २०६४ सालमा नेपालको निजामती सेवामा आरक्षणको प्रावधान राखियो र यसले छुटाइएका समुदायबाट केही मात्रामा सरकारी सेवामा संलग्नता हुने वातावरण बनायो । यो आफैमा एउटा कोशेढुङ्गा थियो । तथापी ऐतिहासिक बहिष्करण र जनसंख्याको अनुपातमा छुट्टाइएको यो संख्या सार्है न्युन हो भने नीति निर्माण तहमा शून्य भन्दा पनि हुन्छ । पछिल्लो समय आरक्षणको यस्तै व्यवस्था विभिन्न राजनीतिक दलहरुले समेत गर्ने गरेका छन । तथापि वास्तवमा आरक्षणको यो प्रावधानलाई "उल्टो आरक्षण" भन्ने पनि गरिन्छ किनकि हालको प्रावधानले कथित माथिल्ला जातिका लागि खुलाको ५५ प्रतिशतका अलावा महिला, मधेशी, पिछडिएको क्षेत्रलगायतका समूहबाट पनि यहि बर्चश्वशाली समूहबाट नै आउने गरेको पाइएकोछ । अब गरिएको निजामती सेवा विधेयकमा त बर्चश्वशाली समूहकै अधिपत्य कायम रहने गरी आरक्षणको प्रस्ताव गरिएको छ त्यस्तै राष्ट्रिय समावेशी आयोगले आरक्षणको औचित्य माथि नै प्रश्न उठाएको छ ।

विभिन्न समुदायको समुचित प्रतिनिधित्व विश्वव्यापी मानवअधिकारको आधारभूत मान्यता हो भने आदिवासी जनजाति, सिमान्तकृत तथा विभेदमा परेकाहरुका लागि संयुक्त राष्ट्र संघ, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन लगायतकाविभिन्न

अन्तराष्ट्रिय निकायहरुले अभिसंधीहरुमा उठाएको र हाम्रो मुलुकले स्वीकार गरेको विषयवस्तु पनि हो। संयुक्त राष्ट्र संघले दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्नका लागि सामाजिकसमावेशितालाई अपरिहार्यठहर्याएको छ। सक्रिय सदस्य र सहायताग्राही राष्ट्रकोहैसियतलेदिगो विकास लक्ष्य प्रतिको प्रतिबद्धताले नेपालले पनि सघन रूपमा यथोचित समावेशिकरण अवलम्बन गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ।

हाम्रो समाज र राजनीतिक प्रणाली रुपान्तरण हुने क्रममा छ। बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने सारभूत समावेशीकरण बिना न त मुलुकले लक्षित गरेको दूरदृष्टी हासिल गर्न सकिन्छ न त संविधानले निर्देश गरेको समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र नै। यी लक्ष्य हासिल गर्न राज्यको समावेशी चरित्र निर्माण अपरिहार्य छ। त्यसका लागि प्रस्तावित प्रावधान सहायकसिध्द हुनेछन्। प्रस्तावित सुत्र निश्चित समुदायका लागि मात्र आरक्षण नभई सबै समुदायका लागि समानुपातिक समावेशिता सुनिश्चित हुने प्रस्ताव भएकोले यसमा कसैले गुमाउनु पर्दैन। बरु भविष्यमा सबैका लागि धेरै फराकिला ढोकाहरु खुल्दै जान्छन्।

समाप्त !!!

(नेपाल सरकारका पुर्व सचिव डा. बीके अर्थशास्त्रका प्राध्यापक तथा मधेश विश्वविध्यालयका डीन हुनुहुन्छ)

सन्दर्भ सामाग्री

आहुति (२०७१), नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग संघर्ष, समता फाउण्डेशन, ललितपुर

किसान, यामबहादुर (२०६७), दलित र सकारात्मक उपाय, एक्सनएड नेपाल, काठमाण्डौ

टण्डन, गोविन्द (२०७७), इतिहासका थप पृष्ठहरू, साङ्ग्रिला पुस्तक,काठमाण्डौ

नेपाली, डि बी र बीके,मान बहादुर (२०७६), कर्णालीका शिल्पीर दलित समुदायको सामाजिक सांस्कृतिक सम्पदा, सामाजिक विकास मंत्रालय, कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत

प्रज्ञा नेपाली बृहत शब्दकोश (२०७९),नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ

बराली, रणेन्द्र (२०७८), संघर्षशील युगपुरुष भगत सर्वजित विश्वकर्मा, भगत सर्वजित प्रतिष्ठान, नेपाल

बराली, रणेन्द्र र अधिकारी, डिडी(२०७७), नेपाली दलित साहित्य लेखनको इतिहास, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

बीके, मान बहादुर(२०७६),राष्ट्रिय समावेशी आयोगको प्रतिवेदन र मुलुकको शासकीय चरित्र,

(मिति २०७९ पौष २८ गतेको कान्तिपुरमा प्रकाशित) available athttps://ekantipur.com/ opinion/ 2023/ 01/ 12/ 167348947155281511.html

बीके, मान बहादुर (२०७९),निजामती सेवा ऐन आरक्षण र अन्तरनिहित मनोविज्ञान available at https:// www. onlinekhabar.com/ 2023/ 04/ 1293633,

बीके, मान बहादुर (२०७९), बहिष्करणको बहिखाता, कान्तिपुर कोसेली (२१ बैशाख २०७९)

बीके, मान बहादुर(२०७९),बहिष्करणको श्रृंखला: वैदिककालदेखि गणतन्त्रसम्म, available at https:// www. academia.edu/ 83634021/

बीके, मान बहादुर(२०६२), शासनमा दलित, जनउत्थान प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ

बीके, मान बहादुर (२०६२), दलित समुदायको सामाजिक आयाम: एक विश्लेषण, जनउत्थान प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ

बीके, मान बहादुर र विश्वकर्मा, चक्रमान (२०६५), संघियतामा दलित, दलित सेवा संघ, काठमाण्डौ

रसाइली, मेघराज (२०७६), आन्तरिक विभेदको वृत्तान्त, समता फाउण्डेशन, ललितपुर

राष्ट्रिय समावेशी आयोग (२०७९), विद्यमान सरकारी सेवामा आरक्षणको प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदन २०७९ राष्ट्रिय समावेशी आयोग, ललितपुर

सुनाम, रमेश (२०७४), समावेशिताको बहस, समता फाउण्डेशन, ललितपुर

अंग्रेजी सन्दर्भ सामाग्रीहरु

Bk, Man Bahadur (2008), Social Inclusion in Microfinance, Janauttan Pratisthan, Nepal.

Bk, Man Bahadur (2018), Eradicating HungerM Rebuilding Food Regime, EKTA Books, Nepal.

Bk, Man Bahadur (2020), "Protective Liberalism" The Foundation for Transformative Democracy", available at https:// www.academia.edu/ 41584548/

Hofer, A. (1979). The Caste Hierarchy and the State in Nepal. Universitatsverlag Wagner.

ILO (2005), "Dalits and Labour in Nepal: Discrimination and Forced Labour", Series 5, ILO in Nepal.

NHDR (2020), Nepal Human Development Report 2020, NPC and UNDP, Nepal

World Bank and DFID (2006), Unequal Citizens: Gender, Caste and Ethnic Exclusion in Nepal, The World Bank and DFID, Kathmandu, Nepal

अनुसूची-६ आयोगबाट सम्पादन गरिएका गतिविधिहरूको झलक

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय अध्यक्ष देवराज विश्वकर्मा २०८० असोज ५ गते सम्माननीय राष्ट्रपति रामचन्द्र पौडेल समक्ष आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

२०८० चैत्र ८ (मार्च २१) गते प्रधानमन्त्री निवासमा आयोजित ५९औं अन्तराष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवस कार्यक्रम।

२०८१ जेठ २१ गते सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यतामा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन राष्ट्रिय दिवस कार्यक्रम।

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय अध्यक्ष देवराज विश्वकर्मा लुम्बिनी प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख अमिक शेरचन समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व. २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका सदस्य माननीय मीना देवी सोव सुदूरपश्चिम प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख देवराज जोशी समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका सदस्य माननीय मेहल पार्की मधेश प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख हरिबंश मिश्र समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय सदस्य टुन्जे कामी कर्णाली प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख तिलक परियार समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व. २०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय सदस्य टुन्जे कामी कोशी प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख परशुराम खापुङ्ग समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय सदस्य सुन्दर पुर्कुटी गण्डकी प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख पृथ्वीमान गुरुङ समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

राष्ट्रिय दलित आयोगका माननीय सदस्य सुन्दर पुर्कुटी बागमती प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुख यादवचन्द्र शर्मा समक्ष राष्ट्रिय दलित आयोगको आ.व.२०७९/०८० को वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु हुँदै।

२०८० चैत्र १४ गते आयोजित संघीय निजामती सेवा विधेयक, २०८० का प्रस्तावित व्यवस्थाका सम्बन्धमा सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया तथा पृष्ठपोषण कार्यक्रम।

२०८१ असार ३० गते आयोगको विविध गतिविधि सम्बन्धमा समिक्षा कार्यक्रम।

२०८१ जेठ ३१ गते दलित समुदायका नवनियुक्त शाखा अधिकृतहरूलाई बधाई, सम्मान तथा शुभकामना कार्यक्रम।

२०८० पुष ४ गते आयोगद्वारा आयोजित विद्यालय शिक्षा विधेयकमा दलित सरोकार विषयक कार्यशाला।

२०८० पुष २१ गते गण्डकी प्रदेश प्रहरी कार्यालय पोखरामा छलफल।

२०८० माघ २१ गते बागमती प्रदेश प्रहरी कार्यालय हेटौंडामा छलफल।

आयोगका माननीय अध्यक्ष देवराज विश्वकर्मा सहित पदाधिकारी र नेपाल प्रहरीका महानिरीक्षक बसन्तबहादुर कुँवर बीच मुलुकभरमा दलित समुदायमाथि भइरहेका जातीय विभेदका घटनाका विषय र दलित सेललाई प्रभावकारी बनाउने विषयमा छलफल।

२०८० मंसिर १२ गते आयोगद्वारा आयोजित आयोगको रणनीति योजनाको मस्यौदाको बारेमा छलफल।

२०८० पुस ३ गते निजामती सेवामा समावेशीताको स्वरुप सम्बन्धी संवैधानिक आयोगका पदाधिकारीहरुबीच छलफल।

२०८० भदौ ७ गते संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको दलित समुदायको थर सूचीकरण सम्बन्धी छलफल।

२०८१ जेठ २३ गते आयोगबाट गरिएका थर सूचीकरण सिफारिसका विषयमा अन्तिम रुप दिनका लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्री माननीय भानुभक्त जोशीसँग छलफल।

२०८१ वैशाख १७ गते प्रोफेसर डाक्टर माइकल हर्टसँग भेटघाट तथा छलफल।

आयोगको आ.व. २०८०/०८१ चौथो वार्षिक प्रतिवेदन तयारीका लागि भएका बैठकहरू।